

ВИДАВНИЦТВО  
**РАНОК**

  
Інтернет-  
підтримка

# Правознавство

Профільний рівень

10



УДК [37.016:340](075.3)  
П68

**Авторський колектив:**

*Лук'янчиков О. М.*, кандидат юридичних наук, заступник декана з навчальної роботи, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;

*Новіков Д. О.*, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, господарського та трудового права Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;

*Карелов К. Ю.*, аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди;

*Машика В. Т.*, учитель правознавства Мукачівського НВК «ЗОШ I—III ступенів — ДНЗ» №6,  
Заслужений учитель України

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України**  
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 №551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

**П68 Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. М. Лук'янчиков, Д. О. Новіков, К. Ю. Карелов, В. Т. Машика. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 256 с., іл.**

ISBN 978-617-09-4344-6.

УДК [37.016:340](075.3)



**Інтернет-підтримка**

Електронні матеріали до підручника  
розміщено на сайті  
[interactive.ranok.com.ua](http://interactive.ranok.com.ua)

ISBN 978-617-09-4344-6

© Лук'янчиков О. М., Новіков Д. О.,  
Карелов К. Ю., Машика В. Т., 2018  
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

## Шановні десятикласники і десятикласниці!

У 9 класі ви вивчали курс «Основи правознавства», а зараз продовжите освоювати цю дисципліну.

Важливість опанування такого предмета, як правознавство, важко переоцінити. Це пов'язано з тим, що право виступає основним регулятором суспільних відносин. Кожного дня людина бере участь у правовідносинах. Наприклад, якщо ви скористалися громадським транспортом, щоб приїхати до школи, то уклали договір перевезення. Коли ви купуєте щонебудь у магазині, то цим укладаєте договір купівлі-продажу. Щоб переглянути фільм у кінотеатрі, вам потрібно укласти договір про надання послуг. Навіть коли ви переходите через дорогу, то це теж урегульовано нормою права (законодавством визначено місця, де можна переходити дорогу, колір світлофора, на який можна переходити дорогу, та відповідальність за порушення правил перетинання дороги). Як бачимо, підручник, який ви тримаєте в руках, потрібен не тільки для здобуття в майбутньому юридичної освіти, а вже правові знання необхідні кожному з нас і в повсякденному житті.

До того ж процес розбудови правової держави, заснованої на верховенстві права та пріоритеті прав і свобод людини, формування громадянського суспільства в Україні потребують компетентних, відповідальних, свідомих громадян-патріотів своєї країни, які не лише мають правові знання, але й здатні застосовувати їх у практичній діяльності.

Цей підручник сприятиме формуванню вашої правосвідомості, підвищенню правової культури, отриманню правових знань та здобуттю практичних навичок розв'язання правових ситуацій.

**Метою** профільного предмета «Правознавство» є:

- формування системних уявлень про державу та право як основні засоби упорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у житті;
  - формування правової компетентності, що забезпечує здатність відповідально реалізувати свої права та обов'язки в конкретній ситуації, налагоджувати соціальне партнерство в розв'язанні суспільних проблем;
  - виховання поваги до людської гідності, дотримання прав людини, демократичних цінностей, верховенства права, справедливості, рівноправ'я;
  - розвиток правової та соціальної грамотності, толерантності, комунікабельності, здатності до активної участі в житті суспільства;
  - сприяння професійному визначенню.
- Завданнями**, реалізація яких забезпечить досягнення означеної мети, є:
- сприяти опануванню поняттєвого апарату, загальнотеоретичної основи для розуміння сутності сучасної держави і права, особливостей їх виникнення, функціонування й розвитку, ролі та функцій в організації суспільних відносин;
  - поглибити знання про соціальні норми, верховенство права, державний устрій України;
  - сформуванню системне уявлення про права та свободи людини і громадянина та механізми захисту прав і свобод;
  - сформуванню позитивне ставлення до дотримання правових норм, ініціативності в реалізації своїх прав;
  - сприяти усвідомленню тісного зв'язку між правовими знаннями й суспільними відносинами, розумінню системи загальнолюдських принципів і цінностей, відображених у Конституції та законах України, правової системи в цілому;
  - виробити вміння аналізувати суспільно-політичні події, правові явища та процеси;
  - розвинути вміння користуватися правовими актами, правничою літературою, інтернет-джерелами;
  - сформуванню вміння застосовувати норми права в конкретних життєвих ситуаціях.
- Правознавство як профільний предмет старшої школи базується на юридичній науці,

що вивчає право як особливу систему соціальних норм, правові форми організації і діяльності держави та політичної системи суспільства загалом. Зміст предмета «Правознавство» (профільний рівень) у 10 класі складається з таких навчальних *розділів*:

- Розділ I. Держава.
- Розділ II. Право.
- Розділ III. Конституційне право України.

Вивчення перших двох розділів дозволить вам отримати системні знання про державу та право як основні засоби регулювання суспільних відносин. Також ви опануєте поняттєвий апарат юриспруденції, сформуєте розуміння сутності сучасної держави і права, особливостей їх виникнення, функціонування та розвитку. Усвідомлення теоретичних засад права полегшить у подальшому розуміння норм конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, сімейного права.

У результаті опрацювання третього розділу підручника ви засвоїте фундаментальні знання про державний лад України, здійснення народовладдя в Україні та організацію державної влади в Україні. Також ви побачите, як загальнолюдські та традиційні національні цінності знайшли своє відображення в Конституції та законах України; дізнаєтесь про систему основних прав, свобод та обов'язків людини й громадянина.

Кожен розділ складається з кількох великих **тем**. Вони розпочинаються *переліком умінь*, які ви опануєте. Під час роботи над темами слід приділити особливу увагу розкриттю їх *основних понять*. Без розуміння юридичних категорій неможливо правильно зрозуміти зміст нормативно-правових актів, тлумачити й застосовувати їх у практичній діяльності. Юридичні терміни — це правова абетка.

Слід зазначити, що підручник містить найбільш поширені точки зору серед вчених із тих чи інших питань правознавства. При цьому майте на увазі, що такі судження не претендують на статус істини. У юриспруденції тривають дискусії щодо визначення сутності багатьох юридичних явищ. До того ж матеріал підручника складений таким чином, що в ньому наявні міжпредметні зв'язки з іншими науками про суспільство: історією, філософією, соціологією, політологією, психологією. Такий підхід допоможе сформувати цілісний погляд

на право як суспільне явище, не відірване від інших сторін людського життя. Зверніть увагу: на початку кожного параграфу запропоновано **запитання на актуалізацію знань**, що часто повертатимуть вас до знань із попереднього курсу правознавства, історії та інших навчальних дисциплін.

У тексті параграфів ви зустрінете такі рубрики:

- **Важливо!** — інформація, на яку слід звернути особливу увагу.
- **Цікаво!** — додаткова інформація, що стосується теми.
- **Поміркуйте!** — завдання, що потребують залучення критичного мислення, висловлення власної точки зору.
- **Пригадайте!** — завдання, що потребують залучення вже відомих знань із правознавства та інших предметів.
- **Подискутуйте!** — завдання на обговорення в колі однокласників.

Крім звичайних параграфів, підручник містить і **практичні заняття**. Вони являють собою комплекс завдань за певною темою, виконання яких дозволить опрацювати необхідні знання, уміння та навички. Завдання до практичних занять доцільно виконувати в окремому зошиті. Вони передбачають як самостійну роботу, так і роботу в групах.

Хотілося б порадити учням та ученицям не заучувати напам'ять весь текст підручника або нормативно-правових актів, адже важливо зрозуміти основні ідеї, які містяться в тексті. Із цією метою до кожної теми та параграфу складено **запитання та завдання для самоперевірки**. Для відповідей на них використовуйте не тільки підручник, але й нормативно-правові акти, словники, ресурси мережі Інтернет.

Після кожного розділу в підручнику наведено **завдання для повторення й узагальнення** матеріалу, різні за формою та рівнями складності. Їх доцільно виконувати в зошиті або на окремому аркуші.

До підручника було розроблено **електронний освітній ресурс** [interactive.ranok.com.ua](http://interactive.ranok.com.ua). Він містить додаткову інформацію до параграфів, а також тестові завдання для самоконтролю, які виконуються в режимі онлайн. Спеціальні позначки **i** на полях підручника підкажуть, коли можна звернутися до електронного додатка.

*Із повагою, авторський колектив*

# РОЗДІЛ І ДЕРЖАВА



# Тема 1. Виникнення держави і права

## Опанування матеріалу дозволить:

- називати основні ознаки влади й суспільства в додержавний період, причини виникнення держави і права, історичні типи держав, інститути врегулювання суспільних відносин у додержавний період
- застосовувати поняття та терміни: *суспільство, влада*
- характеризувати й порівнювати основні теорії походження держави і права
- оцінювати значення виникнення держави як соціального та політико-правового інституту

**Основні поняття:** суспільство, держава, право, влада.

## § 1. Влада і суспільство в додержавний період

Із попереднього курсу правознавства пригадайте, що таке суспільство, держава, право, влада.

Історія людини починається з тривалого (декілька мільйонів років) дородового періоду. Тоді ще не існувало родової організації, а люди були представлені бродячими групами (ордами) кількістю декілька десятків особин-збирачів. Це ще не була *Homo sapiens* — людина розумна, а скоріше *Homo erectus* — людина прямоходяча.

Первісні суспільства являли собою природний колектив, який складався після об'єднання окремих сімей у роди та племена. Основною причиною такого об'єднання була насамперед потреба у виживанні. Колективний захист від диких звірів, стихійних лих, інших племен, гуртовий пошук їжі та місць для облаштування поселень і створення зброї для мисливства виявилися більш ефективними, ніж одноосібні спроби вижити в небезпечних доцивілізаційних умовах.

Колективна організація суспільства не тільки виробила основу для зародження держави, але й позначила проблеми управління суспільством. Ці проблеми були обумовлені переважно необхідністю розподілу добутого спільними зусиллями родової общини продукту: їжі, питної води, місця біля вогнища тощо.

Спритність, сила та розсудливість були вирішальною умовою здобуття влади в суспільстві. Найчастіше в родових общинах додержавного періоду владний статус особа отримувала шляхом виборів та володіла ним тимчасово. У міру розвитку первісних родових общин виникла потреба контролювати власні заощадження членів родових общин та розподілу надлишків добутого продукту.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Не треба забувати, що в первісному суспільстві також були діти, вагітні жінки, старі та

### ЦІКАВО!

#### Перші людські спільноти

Археологи стверджують, що перша людська спільнота сформувалась у мустьєрський період близько 100 тис. років тому. Мустьєрські поселення були кількісно невеликими (30—40 осіб), однак ці люди вже були спроможні зводити житло, добувати вогонь, обробляти для своїх потреб камінь і кістку. Також вче-

ні вважають, що саме в мустьєрський період з'явилися зародки членоподільної мови. Разом із розвитком праці та мови люди отримали здатність до абстрактного мислення, свідомої діяльності з пристосування світу до своїх потреб. Відбувалося створення людського суспільства замість тваринного стада.



Родова община. Сучасний малюнок

немічні, які не могли брати участь у збиральництві та мисливстві. Сьогодні в нас є пенсія, соціальна допомога особам з обмеженими можливостями, обов'язок утримувати дітей та непрацездатних батьків. А як вирішували проблеми опікування цими категоріями людей у первісному суспільстві?

Інші сфери життєдіяльності первісного суспільства врегульовувалися двома засобами: табу та традицією.

**Табу** є першим неписаним законодавством людства. За допомогою табу встановлювали заборони на певні види поведінки, пов'язані з охороною визначних осіб племені (вождів, крадчих мисливців, жерців) або цінних предметів (джерел вогню, корисних тварин, зброї); захистом від небезпек, пов'язаних із приготуванням їжі та межами розселення общини; відтворенням суспільних порядків племені в певних життєвих актах (заборона шлюбу між родичами, убивства членів общини). Силу табу освячували спеціальними ритуалами, сенсу яких могли не розуміти навіть ті, хто брав у них участь. Обмеження, що накладали табу, відрізнялися від релігійних або моральних заборон. Вони не апелювали до Бога чи етичних норм, а забороняли самі по собі. Лише думка про порушення табу викликала у зви-

### ЦІКАВО!

Усвідомлення незаперечності заборон у стародавньому суспільстві було настільки глибоким, що ті, хто їх порушував, помирили або за наказом мага-чаклуна, або через усвідомлення невідворотності смерті внаслідок порушення табу.

чайного члена родової общини відчуття тривоги та огиди. Недотримання табу найчастіше каралося смертною карою або вигнанням із племені.

**Традиції** є різноманітними та різнорідними лініями наступності між поколіннями людей. Традиції є передавальними механізмами, через які досвід старших засвоюють молоді. Традиція порівняно з табу має більш раціональний характер. Їх виникнення спровоковано умовами повсякденного життя членів родової общини. Занепад традиції міг означати або початок розкладання всього суспільства в бік деградації або, навпаки, формування нового укладу життя в еволюційному напрямку.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Які традиції є необхідними та корисними в сучасному суспільстві, а які не відповідають реальним умовам життя?

Переважно зміни в житті були пов'язані з удосконаленням знарядь праці. Наприклад, замість загострених камінців з'явилися мотика та плуг, лук і стріли, рибальський гачок тощо. На відміну від землі, яка ще довго була колективною власністю, знаряддя праці досить рано перейшли в індивідуальну, особисту власність. І як тільки з'явилося знаряддя, що дозволяло добувати їжу самостійно, так майже автоматично слабшав зв'язок людини із колективом. Відтоді почалося розкладання первісного суспільного ладу та проявлялися умови зародження держави і права.

**ЗАВДАННЯ 3. Подискутуйте!** Як поява комп'ютерів та Інтернету вплинула на повсякденне життя людей, на виконання ними суспільних та правових норм? До яких трансформацій соціуму може привести подальший розвиток інформаційних технологій?

### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Із чого почався розклад первісного суспільства?
2. Які стадії пройшло суспільство у своєму розвитку? Як розвивалося господарство на кожній зі стадій?

3. Як саме змінювалася суспільна організація під час зміни стадій розвитку суспільства?

## § 2. Причини виникнення держави і права

1. Із курсу історії пригадайте, коли й де виникли перші держави у світі.
2. Чи можна стверджувати, що поява права обумовлена виникненням держави?

У період **неолітичної революції** (10—5 тис. років до н. е.) людство опанувало способи шліфування та свердління каменю. Відбувся перехід від споживання готових продуктів природи до справжнього виробництва та осілого способу життя. Залежно від ґрунту та клімату в одних районах світу могло переважати землеробство, в інших, навпаки, — скотарство, приручення тварин. Найдавніші поселення на узбережжі Нілу (Єгипет), так само як і відкриті в Месопотамії, Ірані, Середній Азії, деяких областях Європи тощо, вказують на переважно землеробський характер їхніх культур.

На цьому етапі приручення тварин стало одним зі способів індивідуального виокремлення, адже обробіток землі тепер був можливим без застосування колективних зусиль роду. Крім того, уже в III тис. до н. е. після відділення скотарства від землеробства від останнього відокремилася й ремесло. Це було викликано успіхами в обробці металів, особливо заліза. З'явилися різноманітні предмети ремесла, а разом із тим і різноманітні товари для обміну. Усе це сприяло формуванню постійного надлишкового продукту та змінило форми соціальної організації.

У період, що передував скотарству, регулярному землеробству та ремеслам, панував **матріархат**. Особливий статус жінки був безпосереднім результатом екзогамії, тобто порядку, за якого заборонялося вступати у шлюбні відносини всередині власного роду й, навпаки, існувало взаємне зобов'язання брати дружину в певному (чужому) роді (племені). Неолітична революція перетворила чоловіка-мисливця на пастуха, а потім на головного учасника в орному землеробстві. Зрештою це привело до ліквідації матріархальних відносин. Їх заступили **патріархальний рід** і родина, яка складалася з батька-патріарха, його дружин, дітей та їхніх сімей, найближчих родичів із сім'ями. Голова родини мав необмежену владу: розпоряджався майном родини та особистістю її членів. Влада патріарха мала обов'язковий характер і була владою становища, тобто не залежала від особистих якостей або волі членів роду.

Крім того, поява та збільшення надлишкового продукту призвели до переродження війни племені проти племені за кращі території чи кровну помсту в систематичний розбій із метою захоплення худоби, рабів і скарбів. Поступово розбій став регулярним, легалізованим звичаєм постійним промислом. Раби та інша військова здобич були джерелом збагачення, а постійне головування над військом — вирішальною умовою політичного піднесення. Разом зі встановленням інституту військового командування виникали супутні йому явища: надання командувачу надзвичайних функцій (наприклад під час вирішення спорів), перевага в розподілі виробленого общиною продукту та земельних ділянок, особливий захист, формування культу вождів та героїв тощо. Відбувалося **майнове розшарування**, встановлювалася статусна нерівність. Влада остаточно переходила від общини до найзаможніших її представників.

Поступово працю вільних членів родової общини доповнила підневільна праця рабів. Найчастіше це були полонені під час битви, яких залишили живими в обмін на покірність. Вони мали статус речі. Завдяки праці рабів у членів общини з'явився вільний час для участі в суспільному житті, військових кампаніях, опанування різних ремесел та мистецтв.

Надалі праця рабів почала конкурувати із працею вільних і поступово витісняла її з багатьох сфер діяльності, особливо в іригації та деяких непродуктивних галузях, наприклад у будівництві усипальниць, в особистому служінні. Крім того, поглиблювалася прірва між багатими й бідними родинами. Орна земля переходила у приватну власність окремих родин. Ті, хто втратив свою землю, мали або потрапити в боргову залежність, або залишити поселення та шукати кращої долі на іншій землі, або піти на службу до родової та військової знаті, стаючи так званими клієнтами.

*Клієнти* (від латин. — слухняний) — своєрідна категорія людей у Стародавньому Римі, які утворювали почет знаті та натомість користувалися матеріальною допомогою або заступництвом останніх.

Поява клієнтів стала основою для формування в подальшому верстви державних службовців.



## ЦІКАВО!

## Закони Хаммурапі

У Законах Хаммурапі відображено, яким чином відрізнялася відповідальність залежно від соціального статусу людини: «Якщо син ударить свого батька, то йому слід відрізати пальці. Якщо людина пошкодить око кому-небудь із людей, то слід ушкодити її око. Якщо ушкодить око раба або зламає кістку рабу, то вона мусить заплатити половину його покупної ціни. Якщо людина виб'є зуб людини, рівної собі, то слід вибити її зуб. Якщо людина виб'є зуб у мушкенума, то вона має заплатити 1/3 міни срібла. Якщо людина вдарить по щоці вищого за статусом, ніж вона сама, то її слід ударити 60 разів батоном із волячої шкіри. Якщо людина вдарить по щоці кого-небудь із людей, хто подібний до неї, то вона має відважити 1 міну срібла. Якщо раб людини вдарить по щоці кого-небудь із людей, то слід відрізати йому вуха». Як бачимо, у первісних джерелах права відбулася заміна родового принципу «око за око, зуб за зуб» на грошову компенсацію або інше покарання відповідно до становища людини в соціальній ієрархії.



Стела царя Хаммурапі

Перебування в статусі клієнта давало можливість зробити непогану кар'єру, досягаючи високого положення, чинів і багатства.

У I тис. до н. е. рід остаточно зник. Із суспільним поділом праці, поширенням ремесел, праці рабів і товарного обміну родові общини втратили свою єдність, стали місцем поселення стороннього населення — іноплемянників та рабів. Індивідуалізація праці, приручення тварин, військові трофеї тощо — усе це створило умови, за яких відбувалося надзвичайно швидке (і в значних розмірах) нагромадження рухомого та нерухомого майна в окремих осіб та сімей, а разом із тим і поглиблення нерівності. Таке суспільство без проведення докорінних змін могло існувати тільки у відкритій боротьбі між різними верствами населення. Тоді й з'явилася держава як суспільний апарат збереження цілісності суспільства не родовими, а правовими засобами, для увічнення майнового та статусного положення його членів.

Традиції та звичаї роду трансформувалися в правові звичаї (усні закони, засновані на традиції). Поряд із табу та іншими заборонами з'явилися такі дозволи, як право окремих

членів суспільства (зазвичай найбагатших та найвпливовіших) вчиняти на свій розсуд.

Разом з ускладненням соціального життя в первинних державах ускладнювалося й право. Віддалення органів регулювання від родини, роду до надродових та надплеменних центрів викликало й появу нових джерел права — волі держави. Усне звичаєве право, що передається з покоління до покоління, заступило **писане «державне» право**. З'явилися стародавні збірки законів: *Закони Хаммурапі* у Стародавньому Вавилоні (XVIII ст. до н. е.), *Закони XII таблиць* у Стародавньому Римі (V ст. до н. е.), *європейські «варварські правди»*. Їх головними завданнями були такі: закріплення структури суспільства, заснованої на статусній та майновій нерівності; захист права власності та соціального становища царів і військової знаті; урегулювання питань торговельного обміну між первісними державами та окремими особами; упровадження інституту персонального наслідування.

**ЗАВДАННЯ. Пригадайте!** Як відбувалися розкладання родового ладу та формування держави й права в племен киммерійців, скіфів і сарматів, які з IX до н. е. до III ст. н. е. населяли територію сучасної України?

## ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. На якій стадії розвитку суспільство стало соціально неоднорідним? Які ризики для суспільства несли його соціальна неоднорідність? 2. Яким чином можна було запобігти саморуйнуванню такого суспільства? 3. По-

ясніть, як саме політичні передумови виникнення держави були спричинені економічними чинниками. 4. У чому полягала трансформація соціальних норм у момент зародження держави?

### § 3. Теорії походження держави і права

Пригадайте з курсу історії, що являли собою три поділи праці й чому вони стали економічною передумовою виникнення держави.

Теорії про походження держави та права виникали, відбиваючи рівень розвитку економічного ладу та суспільної свідомості.

*Теологічна теорія* є однією з найбільш давніх. Її творці вважали, що держава вічно існує з Божої волі, а тому кожен зобов'язаний коритися цій волі. Так, у Законах Хаммурапі йшлося про божественне походження влади царя: «Боги поставили Хаммурапі правити “чорноголовими”»; «Людина є тінню Бога, раб є тінню людини, а цар дорівнює Богу». У Стародавньому Китаї імператора називали Сином Неба. Християнство розвинуло ідею Божої сутності держави: «Усяка душа буде покійна вищій владі, — йдеться в посланні апостола Павла до римлян, — тому що немає влади не від Бога, а існуюча влада від Бога встановлена». Тобто теологічна теорія не відкидала необхідності створення та функціонування земної держави, забезпечення належного правопорядку. Релігійні мислителі стверджували, що право — Богом дане мистецтво добра та справедливості. Теологічна теорія одна з перших пов'язала право з добром і справедливістю.

*Патріархальна теорія* пояснює, що державна влада виникає та існує в суспільстві подібно

до того, як у родині природно затверджується влада глави сімейства. Патріархальна теорія була поширена у Стародавній Греції та рабовласницькому Римі, відродилася в період середньовічного абсолютизму. Біля її витоків стояв Аристотель, який стверджував, що державна влада є продовженням розвитку батьківської влади. Патріархальна концепція у примітивній формі відбиває становлення стародавніх монархій, але при цьому спотворює сутність держави. Вона заперечує правову свободу людини в державі; виправдовує необмежене насильство недосконалістю людської природи. Право в патріархальній теорії є вираженням волі держави.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** У частині 3 статті 43 Конституції України йдеться: «Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан». Чи можна назвати цю норму патерналістською?

У *договірній теорії* держава виникла як продукт свідомої творчості, як результат договору, який укладають люди, що перебували

#### ЦІКАВО!

#### Теорія «двох мечів» як форма боротьби за державну владу у феодальній Європі

У XII ст. у Західній Європі стала розвиватися записана Аврелієм Августином (Блаженным) у його праці «Про град божий» легенда про два мечі, зміст якої такий: «Господь залишив апостолам два мечі. Меч символізує владу. Один меч символізував церковну, духовну владу, а інший — світську. Засновники церкви вклали в піхви один і залишили його при собі, тому що не слід церкві власноруч використовувати меч. А другий вони вручили государям для того, щоб ті могли власноруч вершити земні справи. Церква наділила владою світських царів. І тому цар саме церквою наділений правом управляти людьми, і сам при цьому є слугою церкви». Відповідно, католицька церква із самого початку утворення феодальних держав неодноразово заявляла свої права на верховенство над світською владою. Обґрунтовуючи політичні інтереси церкви, її ідеологи ствер-

джували, що могутність державців походить від церкви, а вона здобула свій авторитет безпосередньо від Христа. У боротьбі з владою царів церква нерідко зображала себе захисницею народу, апелюючи до нього й доходячи навіть до проголошення ідеї народного суверенітету, до визнання права народу на повстання. Ці претензії церкви наразилися на сильний опір із боку світських феодалів. У своїй боротьбі з теократією світська влада знайшла підтримку в юристів, які спиралися на норми римського права. У XIII—XV ст. у теократичних теоріях спостерігався поворот до компромісу між духовною та світською владою. Адже церква в боротьбі з єретиками відчувала потребу в сильному державному апараті, і тому серед духовенства зростала кількість прихильників зміцнення влади монархів, хоч ідея переваги церкви над державою зберігалася.

до цього у природному, первісному стані. Суспільний договір, яким створюється держава, розуміється як згода між ізольованими до того індивідами на об'єднання в державі, перетворюючи неорганізовану велику кількість людей на єдиний народ. Право в договірній теорії розуміється через природу людини. У процесі розвитку людства природні права одних людей вступають у суперечність із правами інших, порушується порядок, виникає насильство. Це відбувається тому, що в додержавному суспільстві не було влади, здатної захистити людину та гарантувати її природні права.

**ЗАВДАННЯ 2. Подискуйте!** Чи можна назвати Акт проголошення незалежності України суспільним договором?

*Теорія насильства* основою походження держави та права вбачає акт насильства, як правило, завоювання одного народу іншим. Для закріплення влади переможця над завойованим народом, для насильства над ним і створюють державу та право. Право, у свою чергу, закріплювало «статус кво» для переможців та переможених.

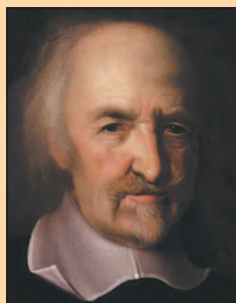
*Матеріалістична (класова) теорія* пояснює виникнення держави соціально-економічними причинами. Першорядне значення для розвитку економіки, а отже, і для появи держави мали три великі поділи праці (від землеробства відділилися скотарство та ремесло, виник клас людей, зайнятих тільки обміном). Такий поділ праці та пов'язане з ним удосконалювання знарядь праці дали поштовх зростанню її продуктивності. З'явився надлишковий продукт, що врешті й привів до виникнення приватної власності, у результаті чого суспільство розкололося на багаті та незаможні класи. Держава та право виникли переважно з метою зберегти та підтримати панування одного класу над іншим.

**Суспільні класи** — великі групи людей, пов'язаних загальним відношенням до засобів виробництва.

## ЦІКАВО!

### Егоїзм створив державу?

Англійський вчений XVII ст. Т. Гоббс (1588—1679) вважав головним мотивом людських вчинків егоїзм. На його думку, люди від природи піддаються жадібності, страху, гніву та іншим негативним емоціям, вони діють заради любові до себе, а не до іншого. Тому додержавному періоду історії людства властиве не просте страждання від несправедливостей суспільних відносин, а реальна війна всіх проти всіх. Єдиним можливим шляхом порятунку Т. Гоббс вбачав відмову кожної людини від частини своєї індивідуальної свободи на користь певної суспільної установи. Такою установою й мала ста-



ти держава. Суспільний договір укладався не між народом і носіями верховної влади, а між людьми (кожний погоджується з кожним) із приводу вручення державі їх природних прав (за винятком права самозахисту).

Томас Гоббс

*Психологічна теорія* пов'язує появу держави з особливими властивостями людської вдачі: потребою людей у владі над іншими людьми, прагненням підкорятися, наслідувати. Причини походження держави полягають у тих здібностях, які первісна людина приписувала племінним вождям, жерцям, шаманам, чаклунам тощо. Вони робили полювання вдалим, боролися із хворобами, передбачали події тощо. Їхня магічна сила створювала умови для залежності свідомості членів первісного суспільства від родової знаті. Саме із влади, яку приписували цій знаті, і виникла державна влада. Право розглядається не як суспільне явище, пов'язане з державою, а як щось інтуїтивне, як явище, що існує у сфері емоцій, індивідуальних внутрішніх переживань та інстинктів.

## ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

**1.** Пригадайте із курсу всесвітньої історії, за яких умов виникла держава у франків. Спробуйте визначити теорію походження держави, яка найбільш точно пояснює виникнення держави в цього народу. **2.** Пригадайте із курсу історії України, за яких умов виникла

держава у східних слов'ян, і спробуйте визначити теорію походження держави, що найбільш точно пояснює виникнення держави в цього народу. **3.** Яка теорія походження держави здається вам найбільш вірогідною?

**ЦІКАВО!****Держава — це живий організм?**

У другій половині XIX ст. англійський соціолог Г. Спенсер (1820—1903) висунув органічну теорію походження держави і права. Відповідно до цієї теорії держава є продуктом розвитку органічної речовини, що розвивається з нижчої стадії. Тобто органічна теорія вподібнює державу до живого організму, що складається із клітинок, частин (люди). Кожний елемент живого організму виконує конкретну функцію та в такий спосіб забезпечує нормальне функціону-

вання всієї держави. Воля держави виражається в законах, уряд ототожнюється з мозком, працівники — із ногами та руками, а рухи й зв'язки — із нервами. Подібно до того як серед біологічних організмів у результаті природного відбору виживають найбільш пристосовані, так і в соціальних організмах у процесі боротьби та війн складаються конкретні держави, формуються уряди, удосконалюється структура управління.

## §4. Історичні типи держав

Дайте коротку характеристику теоріям походження держави.

Історичні типи держав можна виділяти на основі **формаційного підходу**, основним критерієм класифікації в якому виступає належність тієї чи іншої держави до суспільно-економічної формації певного виду. *Суспільно-економічна формація* — це суспільство, що перебуває на певному етапі історичного розвитку, розгляньте виходячи з основного способу виробництва та економічного ладу, соціально-політичних та правових категорій (права, культури, релігії). Формаційний підхід розглядає державу як явище, що постійно еволюціонує. Жодна рання стадія в еволюційному русі не повторюється, а кожна пізніша займає вищу позицію за шкалою складності та різноманіття суспільно-політичних форм. Сутність держави визначається тим, якому класу вона служить, який клас панує в певному суспільстві.

**ЦІКАВО!****Формаційний підхід:  
чи вся справа в економіці?**

Найбільш істотним недоліком формаційного підходу до типології держав є відсутність у його критеріях тих чинників, які розкривають соціокультурні особливості суспільства та їхній вплив на державу і право. Економіка дійсно впливає на життєдіяльність держави. Однак це не є єдиним визначальним чинником державного розвитку. Більше того, економічний прогрес зовсім не означає прогресу всієї системи та зокрема державно-правової сфери (наприклад, у період правління Й. Сталіна в СРСР чи А. Гітлера в Німеччині за значного розвитку економіки державна влада мала тоталітарний характер).

**ІСТОРИЧНІ ТИПИ ДЕРЖАВ ЗА ФОРМАЦІЙНИМ ПІДХОДОМ**

Тип держави	Історичний період	Основні риси
Рабовласницька	IX ст. до н. е. — VI ст. н. е.	Відбувався розпад суспільства на антагоністичні класи, відмінності між якими полягали не в різному становищі в системі влади та системі розподілу, а насамперед у різниці в засобах виробництва. Один клас став власником землі та знарядь праці, а також самого виробника — раба
Феодална	VI—XVII ст. н. е.	Економічну основу становила приватна власність феодалів на землю. Селяни мали дрібне одноосібне господарство на землі феодала та мусили за користування землею віддавати йому частину врожаю й безоплатно працювати на нього (оброк і панщина)
Капіталістична	XVII ст. н. е. — до нашого часу	Економічну основу капіталістичної держави становить приватна власність на засоби виробництва. Станова нерівність, що існувала до цього, замінюється соціальною нерівністю. Це було пов'язано з тим, що одні володіли засобами виробництва, а інші, позбавлені їх, мусили продавати свою робочу силу.

Слабкість та обмеженість формаційного підходу обумовили виникнення **цивілізаційного підходу** до виділення типів держав. У цивілізаційному підході сутність держави визначається не тільки протистоянням суспільних класів, але й накопиченими в ході історичного процесу та переданими в межах культури уявленнями про світ, цінностями. Також ураховують соціальні інтереси та активні соціальні сили в сукупності з нормативними зразками поведінки, історичним досвідом минулого. Державну владу за цивілізаційного підходу розглядають як частину світу культури.

**Цивілізація** — відносно замкнуте й локальне становище суспільства, що вирізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

Головною перевагою цивілізаційного підходу є можливість використання культурно-духовного чинника. Культура представляє той інформаційний ресурс, що дозволяє не тільки оцінювати соціальну систему конкретного суспільства в певний історичний період, але й побачити ознаки зародження, розвитку та функціонування кожної держави.

#### ТИПИ ДЕРЖАВИ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ПІДХОДІ

Тип держави	Цивілізації	Основні риси	Сутність
Первинні	Давньоєгипетська, шумерська, вавилонська, іранська, бірманська, сіамська, кхмерська, в'єтнамська, японська	Держава є об'єднуючою та організуючою силою, що визначає соціальні та економічні структури. Політичне управління держави поєднується з релігією та передбачає наявність правителя, якому приписують божественне походження. Держава є складовою частиною не тільки політичного життя, але й усієї соціальної та економічної системи	Держава — первинна; суспільство — вторинне. Переважний політичний режим: деспотія. Економіка спрямована на відтворення держави та збільшення її могутності
Вторинні	Західноєвропейська, північноамериканська, східноєвропейська, латиноамериканська, буддійська	Держава значною мірою відділена від культурного та релігійного життя суспільства. Політична система будується на основі вільного представництва населення. Влада держави не охоплює всі сфери людського життя. Соціальна та економічна система підпорядкована загальним культурно-духовним нормам, які можуть змінюватися в процесі розвитку цивілізації	Суспільство — первинне; держава — вторинна. Переважний політичний режим: демократія. Економіка працює на збагачення суспільства та приватних осіб

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Чи можливе об'єднання формаційного та цивілізаційного підходів до типології держав?

Якщо так, то визначте, яку класифікацію держав можна було б розробити.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які ви знаєте історичні типи держав? 2. За якими критеріями розмежовуються історичні типи держав?

3. У чому полягають переваги цивілізаційного та формаційного підходів до визначення типології держав?

#### Завдання для самоперевірки до теми 1 «Виникнення держави і права»

1. Порівняйте табу та традиції. Спробуйте визначити, яке місце посідають традиції в регулюванні суспільних відносин у сучасний період.
2. Порівняйте організаційні засади додержавного та сучасного періодів організації суспільних відносин. Спробуйте визначити, які організаційні засади додержавного суспільства є актуальними в наш час.
3. Порівняйте формаційний та цивілізаційний підходи до визначення типології держав. Спробуйте визначити, чим відрізняється тип держави від виду держави.

## Тема 2. Поняття, ознаки, сутність держави

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати основні ознаки держави, види функцій держави
- описувати форми реалізації та методи здійснення функцій держави
- визначати соціальну сутність держави
- характеризувати правову державу
- оцінювати шляхи формування правової держави в Україні

**Основні поняття:** держава, суверенітет, функції держави, правова держава, громадянське суспільство.

### § 5. Поняття та ознаки держави

1. Які ознаки свідчать про існування держави?
2. Чим держава відрізняється від інших утворень та об'єднань людей?

Державу можна визначити як історично сформовану особливу політико-територіальну організацію, що володіє суверенітетом, має апарат управління й примусу та надає своїм вимогам обов'язкову для населення всієї країни силу.

Поняття держави, її характеристики конкретизуються під час розкриття ознак, які відрізняють її від недержавних організацій суспільства. Тобто аналіз ознак держави поглиблює знання про неї, підкреслює її унікальність як незамінної форми організації суспільства й найважливішого суспільно-політичного інституту.

Виділяють такі **ознаки держави**.

1. Наявність публічної влади, що являє собою сукупність апаратів захисту суспільства від посягань зовні (збройні сили, спеціальні служби), примусу й охорони громадського порядку (правоохоронні органи), а також управління (уряд, місцеві адміністрації).
2. Територіальна організація населення та здійснення публічної влади в межах певної території. У додержавному суспільстві належність індивіда до того чи іншого роду зумовлювалася кровною або вдаваною спорідненістю. Причому рід часто не мав визначеної території, переміщувався з одного місця на інше.

Держава має локалізовану територію, на яку поширюється її суверенна влада, а населення, яке на ній проживає, перетворюється на підданих або громадян держави.

**ВАЖЛИВО!** Територія України — суходіл, води, надра й повітряний простір, що перебувають

у межах державного кордону України. Загальна площа території України становить 603 628 км<sup>2</sup>, тобто 5,7 % території Європи та 0,44 % території світу. За цим показником вона є найбільшою країною, яка повністю розташована в Європі. ■

3. Державний суверенітет, тобто незалежність державної влади від будь-якої іншої влади всередині країни й поза нею, виражений у виключному праві самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики.
4. Монополія на прийняття загальнообов'язкових норм. Лише держава може встановлювати норми, обов'язкові для всіх громадян. За їхньою допомогою держава може ефективно керувати суспільством і забезпечувати реалізацію своєї політики. Дотримання таких норм забезпечується державною владою. Влада — здатність за допомогою авторитету, заохочення та примусу впливати на поведінку особи.
5. Монополія на встановлення та збір податків із населення, що спрямовують на утримання органів державного управління, розвитку національної і регіональної економіки, підтримку соціальної сфери (охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення тощо).
6. Наявність державних символів — герба, прапора, гімну. Символи держави покликані позначати носіїв державної влади, належність чого-небудь до держави. Герби держави встановлюють на будівлях, де розташовані органи держави, на прикордонних

**ЦІКАВО!**

**Держави без території**

У сучасному світі існують державні утворення, що мають усі або майже всі ознаки державності (герб, прапор, гімн, закони, населення, грошову одиницю), але не мають території, або їхня територія надзвичайно мала. Наприклад, таким утворенням є Сіландія — держава, заснована колишнім військовим Пад-

ді Роєм Бейтсом на покинутій морській платформі поблизу територіальних вод Великої Британії в 1967 р. Велика Британія після судових розглядів визнала її незалежність. Засновник держави живе в Європі, займається роздачею титулів і продажем паспортів.

стовпах, на спеціальному одязі державних службовців. Прапори вивішують на тих самих будівлях, а також у місцях, де проводять міжнародні конференції.

**ВАЖЛИВО!** Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України (стаття 20 Конституції України).

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Спробуйте встановити, від чого саме ми можемо відрізнити державу, визначивши її ознаки. 2. Визначте, яка з ознак держави безпосередньо стосується здобуття вами освіти в комунальному освітньому закладі на безоплатній основі. 3. Чому в державному суспільстві не можна обійтися без обов'язкового стягнення податків із громадян, які мають доходи? 4. Чому в первісному суспільстві був відсутній апарат публічної влади?

5. Яка ознака держави значною мірою притаманна первісному (додержавному) суспільству? У чому полягає відмінність? 6. Чому в первісному суспільстві не могло існувати такого поняття, як суверенітет роду (племени), і такої ознаки, як територія? У чому полягала відмінність між ознаками, за якими об'єднувалося населення в додержавному суспільстві й державі?

## § 6. Сутність держави. Поняття та види функцій держави. Суверенітет і його види

1. Як ви вважаєте, чому виникла держава?
2. Які завдання виконувала держава на початкових етапах свого існування?

Соціальне призначення держави показує роль держави в суспільстві, ступінь втручання держави в життя суспільства.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Щодо якої концепції ролі держави автор Декларації незалежності США Т. Джефферсон казав: «Вводити закони, що суперечать законам природи, означає породжувати злочини, щоб потім за них карати?»

Концепції соціального призначення та ролі держави	
<b>Ліберальна:</b> завдання держави — забезпечення прав і свобод громадян. Проводиться ідея про мінімум втручання в життя людей. Держава виявляє активність лише в соціальній сфері (освіта, охорона здоров'я)	<b>Консервативна:</b> втручання держави в життя суспільства має бути обмеженим. Головне завдання держави — забезпечувати збереження основ суспільства, суспільних відносин. Держава захищає суспільство від посягань, катаклізмів. У разі виникнення соціальних заворушень влада усуває їх
<b>Соціал-демократична:</b> завдання держави — забезпечити певний рівень рівності в суспільстві, гідні умови існування кожного члена суспільства. Влада контролює рівень доходів населення	<b>Комуністична:</b> роль держави в суспільстві максимальна. Держава — головне знаряддя соціальних перетворень, її завдання — довести суспільство до «світлого майбутнього». Це шлях до тоталітарної держави

Соціальне призначення кожної конкретної держави визначається безліччю чинників.

У сучасній демократичній державі певна політика держави залежить від волі виборців,

соціальне призначення такої держави — забезпечити послідовність проведення економічного розвитку, у соціальній сфері, у зовнішній політиці. Роль держави в суспільстві змінюється від волі народу.

**ВАЖЛИВО!** Україна є соціальною державою (стаття 1 Конституції України). Це передбачає гарантування соціальної безпеки громадян, створення необхідних і достатніх умов для реалізації соціальних прав людини й громадянина. ■

Завдання держави виконуються через її функції.

**Функції держави** (від латин. *functio* — виконання, вчинення) — основні напрямки діяльності держави.

Сутністю держави є впорядкування суспільних відносин. Публічне впорядкування суспільних відносин має два аспекти: встановлення певних правил, що мають загальний характер, та охорона цих правил від порушення. Відповідно функції держави можна розділити на два типи: *регулятивні* та *охоронні*.

Залежно від сфери застосування виділяють також *внутрішні* й *зовнішні функції*. Внутрішні функції визначають внутрішній розвиток суспільства; зовнішні функції — напрямки діяльності у відносинах з іншими державами.

Конкретний зміст функцій держави визначається її формою та політичним режимом. Найбільшою мірою функції держави проявляються в політичній, економічній і соціальній сферах. Відповідно виділяють *політичну, економічну та соціальну функції держави*.

Політична функція держави полягає в забезпеченні державної і громадської безпеки (у тому числі від зовнішніх посягань), регулюванні політичних процесів у суспільстві,

закріпленні та охороні прав і свобод громадян, підтримці соціальної злагоди, вирішенні соціальних конфліктів.

Економічна функція держави покликана забезпечити нормальне функціонування та розвиток економіки, у тому числі за допомогою охорони форм власності, встановлення нормативів податкових відрахувань, організації зовнішньоекономічних зв'язків.

Соціальна функція держави спрямована на здійснення заходів щодо задоволення соціальних потреб людей, підтримання необхідних умов праці й побуту, надання державної допомоги особам, які з незалежних від них причин не можуть самостійно забезпечити собі засоби для гідного існування.

Форми, у яких здійснюються функції держави, можуть бути правовими та організаційними.

Найважливішою ознакою держави є **суверенітет**.

**Суверенітет** (від фр. *souveraineté* — верховна влада, верховенство, панування) — це властивість державної влади, що проявляється в її верховенстві на своїй території (внутрішній суверенітет) і незалежності в міжнародних відносинах (зовнішній суверенітет).

Верховенство державної влади проявляється в її повній самостійності у внутрішніх справах, вищому порівняно з іншими організаціями пануванні на певній території (внутрішній суверенітет). Жодне об'єднання людей не може самостійно, без дозволу держави підпорядковувати людей своїй волі. Тут усі діють із дозволу держави і в межах, зазначених державою.

Навіть влада батьків над дітьми регулюється державою, а зловживання батьківською владою карається.

Юридичним проявом верховенства державної влади є верховенство й найвища юридична сила

Правові форми	Організаційні форми
<p><b>Прагтворчість</b> — розробка і прийняття законів та інших нормативних актів.</p> <p><b>Правозастосування</b> — державно-владна діяльність спеціально уповноважених органів влади щодо реалізації норм права.</p> <p><b>Охорона права</b> — діяльність, спрямована на здійснення правового контролю та реалізацію юридичної відповідальності</p>	<p><b>Економічні</b> — державні дотації, кредитування, субсидії.</p> <p><b>Політичні</b> — узгодження позицій різних політичних сил, міжнародні переговори.</p> <p><b>Ідеологічні</b> — заклики політичних лідерів до населення, агітація через засоби масової інформації.</p> <p><b>Організаційні заходи</b> — планування, соціальне програмування, контроль</p>



**ЦІКАВО!****Жан Боден: засновник вчення про суверенітет**

Французький державний діяч Ж. Боден (1530—1596) першим в історії людства обґрунтував ідею державного суверенітету, в основу якої закладено думку про неподільну, єдину, постійну державну владу. У вченні Ж. Бодена держава відокремлена від особистості монарха, це абсолютно самостійний суспільний інститут, який протиставляється як окремим громадянам, так і їхнім об'єднанням. Тому Ж. Боден досліджував державу, зокрема, і щодо зовнішніх утворень, тобто інших держав, міждержавних союзів та ін. Він указував на наявність у держави різних прав та обов'язків, наприклад щодо збору податків та розпорядження майном. Ж. Боден писав і про договори між державами, яких мають неухильно дотримуватися всі суверени.



конституції та законів держави. Визнання суверенного характеру державної влади не має наслідком визнання її фактичної всемогутності. Державна влада в демократичній державі

обмежена правом, народною волею, мораллю. Незалежність державної влади проявляється у здатності держави самостійно здійснювати зовнішню політику (зовнішній суверенітет).

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Як у процесі історичного розвитку держави змінювалася її сутність? 2. У чому полягають завдання держави на сучасному етапі? 3. Чим визначається конкретний зміст функцій держави? 4. Чи існує взаємозалежність між внутрішніми та зовнішніми функціями держави? 5. У яких формах здійснюються функції держави? 6. Які види суверенітету ви знаєте? 7. Як співвідно-

сяться внутрішній і зовнішній суверенітети? 8. У статті 6 Конституції СРСР Комуністична партія визначалася як керівна та спрямовуюча сила радянського суспільства. У сучасному Ірані фактичним главою держави є не обраний народом президент, а духовний лідер. Визначте, яка складова суверенітету державної влади порушується в цих випадках.

## § 7. Правова держава та громадянське суспільство

Як ви розумієте поняття «правова держава»?

Сутністю та невід'ємною ознакою сучасної держави є підкорення державної влади владі права. Тобто держава має бути правовою. У правовій державі відсутні обмеження прав громадян у сфері особистої свободи, совісті, думки, господарської діяльності. Людина завжди є метою, і її не можна розглядати як засіб.

**ЗАВДАННЯ 1. Подискутуйте!** Давньогрецький державний діяч та реформатор Солон у преамбулі до законів, які він видав для Афін у 594 р. до н. е., написав: «Нічого надміру». Чи можна цей вислів вважати принципом правової держави й чому?

**Правова держава** — організація державної влади, яка у своїй діяльності підкоряється праву.

Правова держава має як загальні з усіма державами ознаки, так і особливі, які характеризують її правову природу. Розглянемо ці ознаки.

- Верховенство права.** Право регулює найважливіші суспільні відносини. Органи державної влади та місцевого самоврядування, посадові особи, громадяни та їхні об'єднання у своїй діяльності підкорюються праву.
- Верховенство закону.** У правовій державі закони мають найвищу юридичну силу.

**ЦІКАВО!****Ідея правової держави крізь століття**

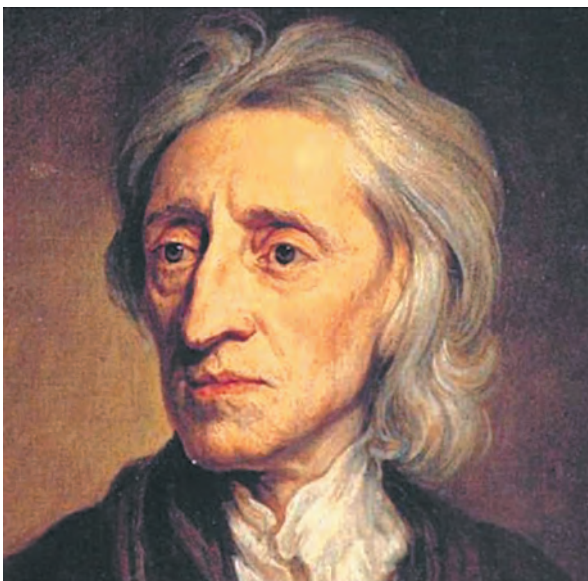
Перші концепції правової держави почали з'являтися в античних мислителів. Платон (427—347 до н. е.) підкреслював, що в державі має існувати правління законів, а не правління людей. Католицький філософ Фома Аквінський (1225—1274) зазначав, що природний закон (право), крім прагнення самозбереження й продовження роду, пошуків істини і справжнього Бога,

вимагає також визнання й поваги гідності людини як розумної істоти. Тому держава як політична форма вираження загального блага покликана забезпечити для людей гідні умови життя, тобто умови, відповідні гідності людини. Саме поняття «правова держава» виникло й затвердилося в німецькій юридичній літературі в першій третині XIX ст.

Вони відповідають конституції держави. Підзаконні акти не можуть суперечити Конституції та законам. Кожен має підпорядковувати свою поведінку законам, не допускаючи їх порушення і не зловживаючи своїми правами й владними повноваженнями. Закони повинні мати правовий характер, висловлювати ідеї природного права.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Що означає вислів давньоримського оратора та юриста Цицерона «Несправедливий закон не породжує право»?

**3. Гарантованість прав і свобод особистості.** У правовій державі створюється механізм реалізації та захисту прав і свобод людини й громадянина. Права і свободи особистості визначають сенс і виступають метою діяльності держави.



Джон Локк

- 4. Поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки.** Гілки влади самостійні, взаємодіють і стримують одна одну. Судова влада має бути авторитетною, незалежною від волі чиновників і підкорятися лише закону.
- 5. Взаємна відповідальність держави й особистості.** Держава несе політичну відповідальність перед громадянами за невиконання взятих на себе зобов'язань. Уряд, що неспроможний виконати обов'язки, йде у відставку. У разі заподіяння своїми незаконними діями шкоди особистості органи державної влади або їхні посадові особи зобов'язані відшкодувати заподіяну шкоду. На громадян покладається відповідальність за вчинення правопорушення.

**ВАЖЛИВО!** Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів (стаття 1173 Цивільного кодексу України). ■

Основою правової держави є **громадянське суспільство**.

**Громадянське суспільство** — сукупність міжособистісних відносин і соціальних інститутів, що розвиваються без втручання держави та мають на неї визначальний вплив.

**ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте!** Що мав на увазі англійський вчений Дж. Локк, коли сказав: «Ні для кого в громадянському суспільстві не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства»?

Міжособистісні та соціальні взаємодії, що здійснюються в межах громадянського суспільства, поєднують умови для задоволення індивідами й соціальними групами своїх потреб та інтересів.

Найважливішими інститутами громадянського суспільства є: господарські товариства, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні організації, незалежні засоби масової інформації. Ці об'єднання людей визначальним чином впливають на державну владу й праг-

нуть забезпечити її правовий характер. Члени громадянського суспільства наділені громадянськими, політичними, соціально-економічними та культурними правами, беруть активну участь в управлінні справами держави.

До основних принципів громадянського суспільства можна віднести: рівність прав і свобод людини й громадянина, їх гарантований юридичний захист; свободу економічної діяльності; свободу об'єднання громадян; свободу масової інформації.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Коли і де вперше виникла ідея правової держави? 2. Якої трансформації зазнала ідея правової держави в процесі свого історичного роз-

витку? 3. Які вам відомі найважливіші ознаки правової держави? 4. Що таке громадянське суспільство?

### Завдання для самоперевірки до теми 2 «Поняття, ознаки, сутність держави»

1. Визначте, як співвідносяться правова держава та громадянське суспільство.
2. Знайдіть у Конституції України положення, які характеризують нашу державу як правову.
3. Порівняйте: ліберальну та консервативну, соціал-демократичну та комуністичну концепції соціального призначення та ролі держави; правові та неправові форми здійснення функцій держави; внутрішні та зовнішні функції держави.
4. Ж. Боден визначав його, як вищу владу над підвладними, але обмежував цю владу божественним і природним правом; Ж.-Ж. Руссо розглядав його як необмежену й неподільну владу, яка має здійснюватися в межах договору між народом і державою; Г. Гоббс приписував його тільки державі. Про що йдеться?
5. Учень 10 класу Максим вважає, що в реалізації державних функцій бере участь усе доросле населення держави. На підтвердження цієї думки він навів такі приклади:
  - 1) Економічна (підприємці організують виробництво продукції для державних потреб).
  - 2) Соціальні (усі громадяни, які мають доходи, сплачують податки до бюджетів різних рівнів, які використовуються для потреб соціально незахищених громадян).
  - 3) Екологічна (її виконують усі громадяни, які не завдають шкоди природі). Спробуйте спростувати таку аргументацію.
6. Визначте, як співвідносяться між собою державний та народний суверенітет.

## Тема 3. Державний лад

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати види форм правління, територіального устрою, політичного режиму
- описувати форми державного правління, територіального устрою, політичного режиму
- порівнювати федерацію й конфедерацію, демократичний та недемократичний державно-правові режими
- характеризувати демократичну державу
- оцінювати демократію як загальнолюдську цінність

**Основні поняття:** державний лад, монархія, республіка, унітарна держава, федерація, конфедерація, демократія, тоталітаризм, авторитаризм.

### § 8. Поняття державного ладу. Форми державного правління. Монархія та республіка

1. Як ви вважаєте, чи відповідає сучасний стан нашої держави вимогам демократичного суспільства? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Що таке монархія? Чим вона відрізняється від республіки?
3. Із курсу історії пригадайте, які країни спочатку існували як монархії, а потім стали республіками.

Над тим, як найкраще організувати, побудувати державу, люди думають із моменту її зародження. Адже в державно-організованому суспільстві від цього залежать їхні життя та добробут. Тому із часів античності устрій держави, її будова виражалися в понятті «державний лад».

**Державний лад** — спосіб організації та устрою державної влади, що відбиває особливості історичного, економічного, національного розвитку країни.

Державний лад об'єднує в собі такі аспекти: порядок утворення та організації вищих органів державної влади та управління; спосіб територіального устрою держави та порядок взаємодії центральної, регіональної та місцевої влади; прийоми та методи здійснення державної (політичної) влади. Звідси форма держав-

ного ладу синтезується із трьох основних елементів: форми державного правління, форми державного (територіального) устрою, форми державно-політичного режиму.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** «Forma dat esse rei» («Форма дає буття речі») — так казали римські юристи. Розтлумачте цей вираз у контексті форм державного ладу.

**Форма правління** — організація держави, що включає в себе порядок утворення вищих та місцевих державних органів і порядок взаємовідносин між ними.

Відповідно до цих критеріїв, а також залежно від того, як здійснюється влада (одноособно й спадково або колегіально та на виборній основі), розрізняють дві форми правління: **монархію** та **республіку**.

**Монархія** (від грец. «моно» — один, єдино і «архія» — влада, правління) — форма державного правління, за якої верховна державна влада здійснюється монархом, передається в спадщину й не передбачає відповідальності монарха перед населенням.

Монархія як форма державного правління має такі ознаки. Влада передається, як правило, у спадщину. Монарх формально незалежний від населення; він представляє державу, діючи у внутрішній і зовнішній політиці від свого імені.

У сучасному світі за рівнем впливу на державну систему виділяють *необмежену (абсолютну)* та *обмежену монархію*.

**Абсолютна монархія** — форма правління, за якої вся повнота державної влади — законодавчої, виконавчої та судової — зосереджена в руках монарха. Дії монарха нікому не підконтрольні.

У сучасному світі абсолютними монархіями є деякі держави Близького Сходу (Саудівська Аравія). Різновид абсолютної монархії — *теократична монархія*, за якої монарх представляє і світську, і релігійну владу.

**Обмежена монархія** — форма державного правління, за якої влада монарха, згідно з конституцією, обмежена виборним органом.

Розглянемо види обмеженої монархії.

1. *Дуалістична монархія* — влада монарха обмежується парламентом та конституцією. Монарху належить уся повнота виконавчої влади. Також він контролює судову систему. Сьогодні дуалістичними монархіями є такі держави, як Марокко та Йорданія.

#### ЦІКАВО!

#### Абсолютний монарх найменшої держави — папа римський

Ватикан — суверенна держава в центральній частині Апеннінського півострова, з усіх боків оточена територією Італії. Є найменшою за територією державою світу, її площа — лише 0,44 км<sup>2</sup>.

2. *Парламентська монархія*, де монарх є номінальним главою держави. Законодавча влада належить парламенту. Уряд формується парламентом і йому підзвітний. Влада монарха є символічною, самостійна його діяльність неможлива без згоди парламенту. Фактичним главою держави є глава уряду. Парламентська монархія існує в багатьох сучасних державах (Велика Британія, Бельгія, Швеція, Данія та ін.).

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Згідно з Конституцією Японії від 1946 р., «Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада (стаття 1). Імператорський трон є династичним та успадковується відповідно до Закону про імператорську родину, прийнятого Парламентом (стаття 2). Усі дії Імператора, що належать до справ держави, можуть бути вчинені не інакше, як з ініціативи та схвалення Кабінету, і Кабінет несе за них відповідальність (стаття 3). Імператор здійснює тільки такі дії, що належать до справ держави, передбачених цією Конституцією, і не наділений повноваженнями, пов'язаними зі здійсненням державної влади. Імператор, відповідно до закону, може доручати кому-небудь здійснення своїх дій, що належать до справ держави (стаття 4)». Обґрунтуйте, до якого виду монархії можна віднести Японію.

Іншою формою державного правління є республіка. На відміну від монархії, республіці властивий демократичний спосіб утворення верховних органів держави. У розвинених державах відносини між вищими органами будуються на принципі поділу влади.

**Республіка** (від латин. *res* — справа і *publica* — публічна, суспільна) — форма державного правління, за якої верховна державна влада належить виборним органам, що обираються населенням на певний строк і несуть відповідальність перед виборцями.

Сучасні республіки поділяють на три основні види: парламентські, президентські та змішані.

У парламентській республіці парламент визначає напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави. Уряд формується парламентським шляхом і несе відповідальність перед парламентом та працює доти, поки користується довірою парламенту. Повноваження президента хоча і є формально великими, насправді не можуть повністю реалізовуватися без згоди уряду та парламенту. Тобто в парламентській республіці вища представницька влада реально контролює виконавчу, не допускаючи можливість корупції та зловживань. У той самий час у парламентських республіках трапляються урядові кризи, які розхитують політичну стабільність. Прикладами парламентських республік є Італія, Австрія, Німеччина.

У президентській республіці вищою посадовою особою в державі є президент, наділений владними повноваженнями та функціями глави держави й глави уряду. У президентській республіці президент обирається непарламентським шляхом, найчастіше загальним голосуванням. Уряд формується президентом і несе перед ним відповідальність. Президент має більше повноважень, ніж у парламентській республіці. Він визначає основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави, має право законодавчої ініціативи та право

вето на закони, прийняті парламентом, є верховним головнокомандувачем, уповноважений ввести надзвичайний і воєнний стан. У встановлених законом випадках президент може розпустити парламент. У той самий час і парламент може відсторонити президента від влади шляхом застосування процедури імпічменту. Прикладами президентської республіки є США та Мексика.

Існують змішані (президентсько-парламентські або парламентсько-президентські) республіки (Франція, Фінляндія, Португалія), у яких парламент і президент тією чи іншою мірою ділять свій контроль і свою відповідальність щодо уряду. Характерною рисою змішаних республік є подвійна відповідальність уряду — і перед президентом, і перед парламентом. У таких республіках президент і парламент обираються безпосередньо народом. Главою держави тут виступає президент. Він призначає главу уряду й міністрів з урахуванням розподілу політичних сил у парламенті. Глава держави, як правило, головує на засіданнях кабінету міністрів і затверджує його рішення. Парламент також має можливість контролювати уряд шляхом затвердження щорічного бюджету країни, а також за допомогою права винесення уряду вотуму недовіри.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке державний лад? 2. За якими аспектами державний лад характеризує державну владу? 3. У яких правових джерелах закріплюється державний лад? 4. Які форми правління вам відомі? 5. Якої трансформації

зазнали республіканська та монархічна форми правління в процесі історичного розвитку? 6. До якого виду республіки є найближчою за своєю сутністю парламентська монархія?

## § 9. Форма державного (територіального) устрою

Які імперії вам відомі з курсу історії? Як склалася їх політична доля й чому?

Державний лад, урахувавши невід'ємну ознаку держави — територію, потребує визначення форм територіальної організації в межах встановлених кордонів.

**Форма державного (територіального) устрою** — спосіб територіальної організації державної влади.

Форма державного устрою дає можливість зрозуміти, із яких територіальних одиниць

складається держава, якими є їх правовий статус і відносини між собою та центральними органами державної влади. За цією ознакою держави тяжіють або до унітаризму, або до федералізму.

Унітаризм є однією із двох форм державного устрою. Вона відображає спосіб адміністративно-територіальної організації держави, поділ її на складові та розподіл влади між цими частинами та між самою державою.

**Унітарна держава** (від латин. *unitas* — єдність) — цілісне державне утворення, адміністративно-територіальні одиниці якого не мають ознак суверенітету.

Ознаками унітарної держави є: єдина система законодавства (адміністративно-територіальні одиниці держави не мають права видавати свої закони); єдина система органів влади (вищі органи державної влади здійснюють безпосереднє керівництво місцевими органами); єдина грошова одиниця; єдині фінансова, податкова, кредитна системи; єдине громадянство; єдині збройні сили; єдині атрибути держави (прапор, герб, гімн); складові частини держави не мають ознак суверенітету, тобто не є державними утвореннями та не можуть проводити самостійну політику.

Більшість сучасних держав — унітарні. Унітарна форма державного устрою зберігає державну єдність і забезпечує ефективність управління. Як правило, унітарні держави невеликі за територією та мають мононаціональний склад (Франція, Японія, Швеція, Італія та ін.).

Унітаризму притаманна наявність **автономій**.

**Автономія** (від грец. *autonomia* — незалежність) — відносно самоврядна територія унітарної держави, утворена за національною, етнічною, мовною, релігійною або іншою ознакою.

Автономії поділяються на адміністративні, культурно-національні та політичні (державна або законодавча).

До сфери повноважень адміністративної автономії входить видання нормативних актів представницькими органами влади. Держави можуть мати й дві адміністративні автономії, наприклад Нікарагуа (Північно-Атлантичний Автономний регіон та Південно-Атлантичний Автономний регіон).

Під культурно-національною автономією розуміють етнічні групи та національності, що проживають не компактно, а разом із представниками інших етнічних співтовариств. Групами створюються власні інститути, організації та виборні органи, які займаються питаннями культури та мови, у деяких випадках направляють представника етнічного співто-



Державний кордон України

вариства в парламент. Така практика діє в Угорщині, Фінляндії, Швеції, Норвегії.

Політична автономія в більшості випадків має ознаки державності, володіє правом законодавчої ініціативи з місцевих питань, перелік її повноважень прописаний у конституції. Різні форми політичної автономії існують у багатьох країнах: Аландські острова у Фінляндії, Фарерські острови та Гренландія в Данії, острови Азорського архіпелагу та Мадейра в Португалії, Корсика у Франції тощо.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Україна має у своєму складі автономію — Автономну Республіку Крим. Опрацюйте розділ X Конституції України та визначте, до якого типу автономії належить АР Крим.

До традиційних складних держав відносять протекторат, унію та конфедерацію.

Під **протекторатом** мається на увазі державне утворення на основі міжнародного договору, згідно з яким одна держава зобов'язується надавати заступництво іншій, більш слабкій державі, здійснювати її представництво в зовнішніх справах, забезпечувати збройний захист, а іноді надавати економічну й культурну допомогу.

Під **унією** розуміють союз, об'єднання держав. Серед уній розрізняють об'єднання монархічних держав у формі персональної та реальної уній. Об'єднання монархічних держав у формі персональної унії виникають унаслідок поєднання монархів двох або кількох держав в одній особі. Реальна унія виникає після угоди держав, у результаті якої в них з'являється єдиний монарх. Найбільш відомі реальні унії — це об'єднання Норвегії та Швеції в 1814 р., а також Австро-Угорська імперія.

**ЗАВДАННЯ 2. Пригадайте!** У результаті укладення Люблінської унії 1569 р. відбулось об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту. Передбачалося, що нову державу очолюватиме виборний король, який титулуватиметься королем польським і великим князем литовським. Обґрунтуйте, до якого виду уній належить Люблінська унія.

**Конфедерація** як ще один вид складної держави поєднала в собі ознаки міжнародно-правової та державної організацій. Держави, що входять у конфедерацію, зберігають суверенітет у внутрішній і зовнішній політиці. Метою об'єднання є переважно зовнішньополітичні проблеми (оборона, зовнішня торгівля, митна політика тощо).

**Конфедерація** — державно-правовий союз суверенних держав.

У різний час конфедераціями були: Австро-Угорщина (до 1918 р.), Швеція та Норвегія (до 1905 р.), США (із 1781 до 1787 р.) та ін.

Із протекторатів, уній та конфедерацій утворилися державно-правові об'єднання, які обумовили виникнення **федералізму** як форми державного устрою.

**Федерація** (від латин. *foederatiō* — об'єднання) — складна союзна держава, суб'єкти якої є державними утвореннями та мають ознаки суверенітету.

Ознаками федерації є: подвійна система законодавства (суб'єкти федерації мають пра-

во видавати власні закони, які не повинні суперечити федеральному законодавству); подвійна система органів влади (складається із центральних федеральних органів державної влади та органів державної влади суб'єктів федерації); єдина грошова одиниця; двовекторна (фінансова та податкова) система. Суб'єкти федерації мають право формувати свій бюджет і збирати податки, які не повинні суперечити федеральній податковій політиці; подвійне громадянство (поряд із федеральним громадянством існує громадянство суб'єкта федерації, що має значення тільки всередині країни); єдині збройні сили; суб'єкти федерації можуть засновувати свої атрибути державної влади, які існують поряд із федеральними; основними обмеженнями суверенітету суб'єктів федерації є заборона на здійснення зовнішньополітичної діяльності та заборона на вихід зі складу федерації.

До складу сучасних федерацій належить різна кількість суб'єктів: США — 50, Мексика — 31, Бразилія — 26, Індія — 25, Швейцарія — 23, Аргентина — 22, Нігерія — 21, Венесуела — 20, Німеччина — 16, Малайзія — 13, Канада — 10, Австрія — 9, Об'єднані Арабські Емірати — 7, Австралійський Союз — 6, Пакистан — 4, Бельгія — 3, Коморські Острови — 3.

**ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте!** Відповідно до поправки Х до Конституції США, «влада, не делегована Конституцією Сполучених Штатів і не заборонена для здійснення в штатах, належить або кожному штату окремо, або народу». На основі ознак федерації покажіть, як реалізується наведена норма в державному устрої США.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які форми державного устрою вам відомі? 2. Пригадайте з курсу історії, за яких умов виникла така федеративна держава, як США. 3. Пригадайте з курсу історії конфедеративні утворення. Якою була політична

доля цих утворень і чому? 4. Як ви вважаєте, чи існує взаємозалежність між формою правління та формою державного устрою?

## § 10. Форма державно-політичного режиму

- Із курсу історії пригадайте, що таке тоталітаризм та авторитаризм.
- Як ви вважаєте, чи може абсолютна монархія бути демократичною державою?

**Політичний режим** визначає специфіку управління всією політичною системою і є найбільш динамічною формою державно-

го ладу. Якщо він змінюється, навіть за умови збереження форми державного правління та форми державного устрою, може змі-



**ЦІКАВО!****Двопартійна політична система — запорука стабільної демократії?**

Найважливішою особливістю політичної системи США є двопартійна система, що сформувалася в ході історичного розвитку країни. За цієї системи до влади поперемінно приходять тільки дві найбільш впливові політичні партії — Республіканська та Демократична. Провідною ознакою партійної системи США є децентралізована структура більшої частини партій. Пояснюється це не тільки федеративною формою державного

устрою, але й тим, що всі вони фактично підпорядковуються одній меті — участі у виборах. Відносини двох головних партій характеризуються тим, що між ними зберігається згода відносно фундаментальних першоснов США — приватної власності, особистої та політичної свободи, республіканської федеративної держави. Ця боротьба протилежностей між партіями в США забезпечує стабільність демократичного режиму.

нитися курс внутрішньої та зовнішньої політики.

**Політичний режим** (від фр. *régime* та латин. *regimen* — управління) — сукупність способів і методів здійснення державної влади.

Залежно від методів, які застосовує держава для здійснення політичної влади, виділяють демократичний та антидемократичний режими.

*Демократичний політичний режим* забезпечує захищеність прав і свобод громадян і їхню реальну участь в управлінні державою. Демократичний режим передбачає здійснення влади гуманними та демократичними методами, не допускаючи дій, спрямованих на зміну існуючого ладу. У демократії реалізуються громадянські та політичні права, а також проводяться справедливі, конкурентні та загальні вибори.

*Недемократичний політичний режим* відкидає рівність у відносинах держави й особистості та встановлює диктат держави над суспільством.

Ознаками недемократичного режиму є: формування органів влади невиборним шляхом або шляхом псевдовиборів; відсутність поділу влади, посилення ролі виконавчої гілки влади; перевага держави над правом, панування беззаконня та свавілля з боку держави; відсутність реальних прав і свобод.

Недемократичний режим може бути тоталітарним та авторитарним.

**Тоталітарний політичний режим** (від латин. *totalis* — весь, повний, цілий) — сукупність способів і методів здійснення державної влади, заснованої на повному контролі над суспільством і систематичним застосуванням насильства.

Тоталітарна держава підкоряє весь уклад суспільного життя панівній ідеології та мобілізує апарат влади на її реалізацію. Ідеологія виробляється правлячою партією із твердою, бюрократично розгалуженою структурою та повним підпорядкуванням членів партії своїм партійним лідерам (вождям). Існування опозиції, вільних засобів масової інформації не допускається. Створюється культ вождя, який перебуває на чолі партійно-державної машини. Тоталітарна держава проявляє крайню нетерпимість до будь-якого інакомислення, здійснює систематичний масовий терор проти населення, веде агресивну зовнішню політику.

Як приклади тоталітарних держав можна навести нацистську Німеччину, СРСР у період правління Й. Сталіна, Китай в епоху Мао Цзедуну, Північну Корею.

Авторитарний політичний режим за своїми характеристиками займає проміжне положення між тоталітаризмом і демократією. Із тоталітаризмом його об'єднують централізація влади, порушення прав людини, а з демократією — наявність автономних, не контрольованих державою сфер суспільства.

**Авторитарний політичний режим** (від латин. *autoritas* — влада, вплив) — сукупність прийомів і методів здійснення державної влади, заснованих на централізації влади, порушенні прав людини, що поєднуються з наявністю не контрольованих державою сфер суспільства.

За авторитарного режиму держава обмежує втручання в життя суспільства політичною сферою, допускаючи свободу в мистецтві, науці, економіці, тобто в тих сферах, які не зачіпають інтереси держави.

Для авторитаризму властива повна залежність політики від позиції глави держави або групи вищих керівників. Допускається існування опозиції, але її діяльність не може вплинути на прийняття політичних рішень. Можливе існування обмеженої кількості партій, профспілок та інших організацій, але за умови їх підконтрольності владі. Авторитарні режими часто використовують деякі демократичні інститути — вибори, плебісцити, маніфестації. Характерною рисою виборів є їх обмежена або лише видима конкуренція (коли всі кандидати схвалені владою), а також контрольованість владою їхніх офіційних підсумків.

Авторитарний режим не обов'язково передбачає застосування масових репресій і може мати популярність серед широких верств населення. Однак він має достатню силу, щоб у разі потреби на власний розсуд використати

силу та примусити громадян до покори. Сучасним прикладом держави з авторитарним режимом є Російська Федерація.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Давньогрецький історик Полібій (200—120 до н. е.) писав: «Коли народиться нове покоління та демократія від дітей перейде до онуків, тоді люди, які звикли до цих благ, перестають цінувати рівність і свободу та бажають переваги над більшістю. Як тільки внаслідок божевільного марнославства народ зробиться жадібним до подачок, демократія руйнується та, у свою чергу, переходить у беззаконня й панування сили. Справа в тому, що юрба, звикнувши годуватися чужим і розраховувати на чужий стан, обирає собі у вожді відважного честолюбця, а сама внаслідок бідності усувається від посад. Тоді встановлюється панування сили. Юрба, що збирається навколо вождя, вчиняє вбивства, вигнання, переділи землі, поки не здичавіє зовсім і знову не знайде собі володаря та самодержця». Чи можна погодитись із тим, що демократія має тенденцію вироджуватися в авторитарний режим?

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які вам відомі форми політичного режиму? 2. Як ви вважаєте, чи існує зв'язок між формою політичного ре-

жиму й формою правління? 3. Чому політичний режим є найбільш динамічною складовою державного ладу?

### Завдання для самоперевірки до теми 3 «Державний лад»

1. Спробуйте пояснити, чому в період Середньовіччя переважаючою формою правління була монархія.
2. Доведіть наявність або відсутність взаємозалежності між формою правління та формою державного устрою.
3. Доведіть, що абсолютна монархія не може бути правовою державою.
4. Із курсу історії України пригадайте зміст Березневих статей 1654 р. Спробуйте визначити державно-правовий зв'язок, у якому перебували Україна та Московське царство.
5. Знайдіть у Конституції України положення, які дають можливість зробити висновки про те, що наша держава є парламентсько-президентською республікою.
6. За поданою інформацією визначте складники державного ладу. Свою відповідь обґрунтуйте.

Держава складається з десяти провінцій, кожна з яких має свій законодавчий орган і свій уряд. Державу очолює президент, який обирається парламентом. Уряд формується за підсумками виборів до вищого представницького органу держави, тобто парламентською більшістю. Вибори в державі проходять на альтернативній основі, існує багатопартійна система, належним чином забезпечується реалізація прав людини, політична влада здійснюється способами і методами, які зумовлені традиційними інститутами, законами, звичаями, що закріпилися у свідомості суспільства, держави та особи.

7. Порівняйте: Афіньську демократичну та Римську аристократичну республіки; ранньофеодальну та станово-представницьку монархію; станово-представницьку монархію та абсолютну монархію; республіку та монархію; обмежену монархію та абсолютну монархію; президентську та парламентську республіки, визначивши при цьому переваги й можливі недоліки організації влади в цих республіках; унітарну державу та федеративну державу; конфедерацію та федерацію; демократичний та антидемократичний режими.



## Практичне заняття

### Порівняльна характеристика державного ладу зарубіжних країн

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- порівнювати різні складники державного ладу зарубіжних країн
- порівнювати різні складники державного ладу України та Франції
- визначати чинники, які впливають на формування окремих складників державного ладу
- покращити свої навички критичного мислення
- удосконалити свої вміння й навички щодо характеристики видів державного ладу

**ЗАВДАННЯ 1.** Робота у групах. Спираючись на знання, отримані під час вивчення курсу всесвітньої історії, визначте спільні та відмінні ознаки причин утворення та

державного ладу Речі Посполитої та Австро-Угорської держави за поданою схемою.

#### Спільні ознаки

1. Утворення обох держав відбулося ... шляхом.
2. Обидві держави можна вважати ...
3. В обох державах було відсутнє ... законодавство, натомість існувало законодавство їх ...
4. В обох державах існувала єдина ... одиниця. Якщо в Речі Посполитій існувала окремо ... Польщі й окремо ... Литви, то в Австро-Угорщині існувала ... кожного суб'єкта, однак існували ще й ... видатки.
5. Як Річ Посполита, так і Австро-Угорщина виступали в міжнародних відносинах як ... суб'єкт міжнародного права.

права не виникло, і жоден суб'єкт міжнародного права свого існування не припинив.

2. Якщо в Речі Посполитій існував ... адміністративно-територіальний устрій, то в адміністративно-територіальному устрої Австрії та Угорщини існували суттєві відмінності.
3. Якщо влада австро-угорського монарха була спадковою, то короля Речі Посполитої на посаду обирав сейм. Король обіймав цю посаду довічно. Виборність посади монарха Речі Посполитої робила цю державу частково схожою на ...
4. Якщо в Речі Посполитій був ... парламент — сейм, який складався з посольської палати та сенату, то в Австро-Угорщині ... парламенту не було. До певної міри функції загальнодержавного парламенту в Австро-Угорській державі відігравали засідання спільних делегацій. Якщо парламенти Австрії та Угорщини були ... чинними органами, то сейм Речі Посполитої скликався монархом раз на два роки.

#### Відмінні ознаки

1. Якщо після утворення Речі Посполитої виник ... суб'єкт міжнародного права, а Королівство Польське і Велике князівство Литовське перестали існувати як ... суб'єкти міжнародного права, то після утворення Австро-Угорщини ... суб'єкта міжнародного

5. Якщо в Речі Посполитій був відсутній ... уряд, окремо існували уряди Королівства Польського і Великого князівства Литовського, то в Австро-Угорській монархії, крім урядів Австрії та Угорщини, існував ще й ... уряд, до якого входили три спільні міністри

(закордонних справ, оборони й фінансів) і голови урядів Австрії та Угорщини.

6. В Австро-Угорщині, на відміну від Речі Посполитої, була ... армія. Однак при цьому Австрія та Угорщина мали кожна ... допоміжні війська.

**ЗАВДАННЯ 2.** Робота у групах. Використовуючи додаткову літературу або інтернет-ресурси, порівняйте дер-

жавний лад США та Німеччини (ФРН), Франції та України за поданою схемою.

№ з/п	Критерії для порівняння	США	ФРН
1	Спосіб утворення та конституційно-правова природа федерації. Види суб'єктів федерації, наявність або відсутність презумпції компетенції суб'єктів		
2	Наявність або відсутність територіальних одиниць, які не є суб'єктами федерації. Особливості місцевого самоврядування		
3	Наявність або відсутність у суб'єктів федерації права участі в міжнародних відносинах		
4	Наявність або відсутність громадянства суб'єкта федерації		
5	Наявність або відсутність бікамералізму та залежності представництва у верхній палаті від кількості населення суб'єкта федерації. Кількість палат у законодавчих органах суб'єктів федерації		
6	Чи збігається форма правління на центральному рівні та на рівні суб'єкта федерації		
7	Спосіб формування виконавчих органів суб'єктів федерації		
8	Організація вищої державної влади		
9	Особливості поділу влади на три гілки. Способи формування центрального уряду та парламентського контролю за діяльністю уряду		
10	Джерела державної влади, принципи побудови й діяльності державного апарату, рівень політичної свободи в суспільстві		

№ з/п	Критерії для порівняння	Франція	Україна
1	Різновид республіки		
2	Особливості формування уряду, взаємовідносини уряду та глави держави		
3	Особливості парламентської відповідальності уряду		
4	Наявність або відсутність обмеження державного суверенітету		
5	Наявність або відсутність бікамералізму		
6	Особливості біцефальності виконавчої влади		
7	Особливості дострокового припинення повноважень парламенту		
8	Законодавчі можливості центральної влади щодо втручання у справи місцевого самоврядування		
9	Особливості адміністративно-територіального устрою		
10	Джерела державної влади, принципи побудови й діяльності державного апарату, рівень політичної свободи в суспільстві		

**ЗАВДАННЯ 3.** Робота у групах. Спробуйте визначити, які саме чинники та в який спосіб вплинули на становлення державного ладу в кожній із розглянутих країн. Свої

висновки подайте у вигляді таблиці (критерії оберіть самостійно).

## Тема 4. Народовладдя

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати форми демократії, види виборів, види виборчих систем, види референдумів
- розрізняти активне й пасивне виборче право
- описувати виборчий процес та його стадії; порядок призначення та проведення референдумів
- порівнювати мажоритарну та пропорційну виборчі системи
- характеризувати принципи виборчого права, види виборів та референдумів
- висловлювати судження щодо народного волевиявлення як основного принципу демократії

**Основні поняття:** народовладдя, вибори, виборче право, референдум, абсентеїзм.

## § 11. Поняття народовладдя та народного волевиявлення. Вибори та виборче право

1. Із курсу основ правознавства пригадайте, які форми демократії (народовладдя) закріплено в Конституції України.
2. Із курсу всесвітньої історії пригадайте, які виборчі обмеження існували майже в усіх країнах світу в XIX ст.

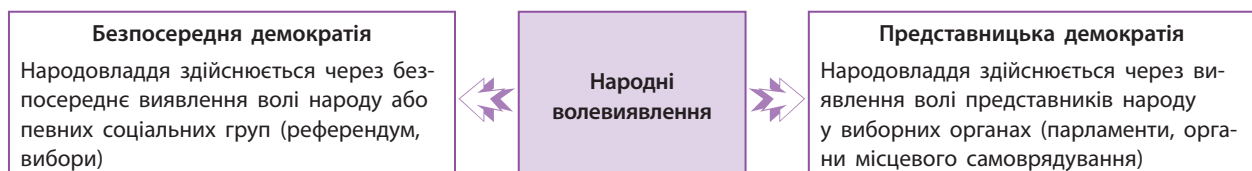
Народовладдя є одним із головних принципів демократичної держави, народного суверенітету, що виражається у визнанні, наявності ефективного механізму реалізації громадянами своїх політичних прав шляхом вільної та рівноправної участі в управлінні справами суспільства та держави як безпосередньо, так і через представників. У загальному явищі державності демократія виступає зовнішньою формою, а сутність демократичної держави проявляється в народовладді.

У сучасних державах народне волевиявлення здійснюється у формах безпосередньої та представницької демократії.

Відповідно до статті 21 Загальної декларації прав людини, «воля народу має знаходити

своє відображення в періодичних і нефальсифікованих виборах, які мають проводитися на основі загального й рівного виборчого права шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування». Тобто основною формою народного волевиявлення в межах представницької демократії є **вибори**.

**Вибори** — демократичний спосіб прийняття політико-правових рішень із приводу надання можливості окремим особам представляти суспільство в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.



**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Австрійський філософ ХХ ст. К. Поппер зазначав: «Вибори передбачають право змішувати уряди, не застосовуючи насильства». Чи можна погодитись із твердженням філософа й чому?

Розглянемо, у чому полягає *значення виборів*.

1. Вибори є важливим засобом вирішення питання про владу, систематичного оновлення владних структур.
2. Вибори виявляють ті передвиборчі заяви та програми кандидатів, політичних партій, які найбільшою мірою відповідають інтересам і потребам народу.
3. Вибори сприяють залученню звичайних громадян до політики.
4. За допомогою виборів державна та місцева влада здобуває легітимність, тобто визнається членами суспільства як правомірна офіційна влада.

Вибори відбуваються на основі засад, встановлених виборчим правом. Як правило, виборче право розглядається у двох значеннях: широкому (об'єктивному) і вузькому (суб'єктивному).

В об'єктивному значенні виборче право являє собою сукупність юридичних норм, що регулюють порядок виборів представницьких органів і виборних посадових осіб держави, а також органів місцевого самоврядування.

У вузькому (суб'єктивному) значенні виборче право — це політичне право громадянина обирати (активне) і бути обраним (пасивне) до органів державної влади та місцевого самоврядування.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Виборча явка на позачергових виборах до Верховної Ради України 2014 р. склала 52 %, що вказує на прояв абсентеїзму. Яким чином цю проблему можна вирішити в нашій державі?

#### ПРИНЦИПИ ВИБОРЧОГО ПРАВА

Принципи виборчого права	Основні риси
Принцип загальності	Виборче право мають усі громадяни України. Будь-які прямі або непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України забороняються. Не допускаються обмеження щодо участі громадян у виборах, крім обмежень, передбачених Конституцією України та законодавством
Принцип рівності	Усі громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Кожен виборець на виборах має лише один голос. Виборець може використати свій голос у день голосування тільки на одній виборчій дільниці
Принцип вільності	Виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення під час голосування
Принцип прямого виборчого права	Громадяни обирають Президента України, народних депутатів України, депутатів Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів безпосередньо
Принцип таємності голосування	Контроль за волевиявленням виборців забороняється

#### ЦІКАВО!

##### Обрати тих, хто обирає: досвід США

У виборчій системі США традиційно діє колегія виборників — система непрямих (двоступеневих) виборів, за допомогою якої обираються президент США та віце-президент США. Кількість виборників від кожного штату дорівнює числу його представників у Конгресі (два сенатори і члени палати представників, кількість яких дорівнює кількості виборчих округів на території штату). Федеральний округ Колумбія в Конгресі не представлений, але на прези-

дентських виборах має стільки виборників, скільки б він мав, якби був штатом, але не більше, ніж найменш населений штат. Найменш населений штат Вайомінг представлений трьома виборниками, стільки має і округ Колумбія. Кожен штат сам вирішує, як розподілити відведені йому голоси. У більшості штатів голоси всіх виборників автоматично отримує той кандидат, який набирає просту більшість голосів виборців штату.

**ЦІКАВО!**

**Електронна демократія: як обрати міського голову через Інтернет**

Електронна демократія є формою демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій як основного засобу для виборчих процесів. Електронна демократія бере свій початок у конституційних ідеях народовладдя та виборності, зокрема в ідеї безпосереднього здійснення народом належної йому влади. В Естонії в жовтні 2005 р. вперше у світі відбулося інтернет-голосування на виборах в органи місцевого самоврядування. Паралельно було організовано й традиційне голосування. Через Інтернет віддали свій голос майже 10 тис. виборців за загальної кількості населення країни в 1,4 млн осіб.

**ЦІКАВО!**

**Абсентеїзм: не піду на вибори**

Абсентеїзм (від латин. *absens, absentis* — відсутній) — відмова виборців від участі в голосуванні під час виборів представників влади, глави держави тощо. Абсентеїзм передбачає свідому нереалізацію активного виборчого права через відсутність доступної інформації про обранців, зневіру в інститутах демократії. У сучасних демократичних країнах абсентеїзм — досить поширене явище. Нерідко в голосуванні не беруть участі 50 % і навіть більше виборців, що мають право голосу. А от, наприклад, в Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Греції, Італії, Німеччині та Пакистані за ухилення від голосування до людини може застосовуватися покарання у вигляді штрафу.

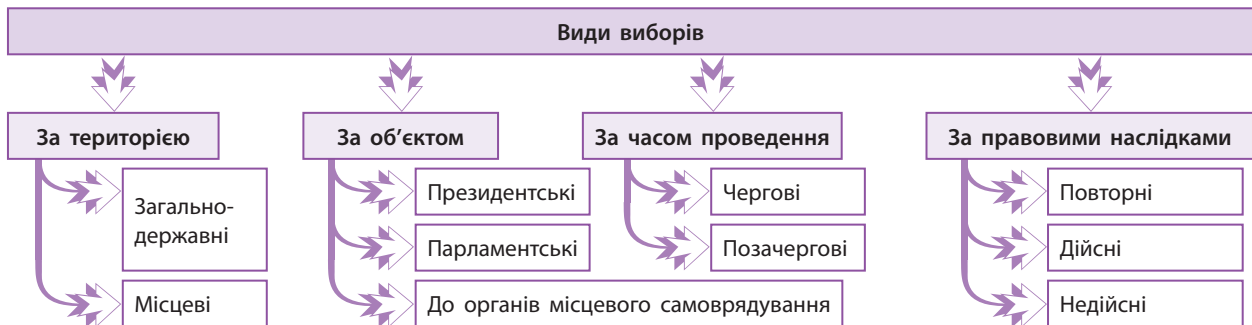
Використання активного та пасивного виборчого права може бути обмежене через встановлення виборчих цензів, що висувають до осіб, які бажають взяти участь у виборах.

**Виборчий ценз** (від латин. *censeo* — роблю опис, перепис) — спеціальні юридичні правила, що обмежують допущення особи до користування якими-небудь виборчими правами.

Виборчий ценз для активного виборчого права встановлюється, виходячи з наявності в людини громадянства держави, де відбуваються вибори; досягнення встановленого законодавством віку; володіння виборчою дієздатністю.

**ВАЖЛИВО!** Пасивне виборче право передбачає встановлення більш високих цензів, адже сама перспектива обіймання посади голови держави чи народного депутата передбачає усвідомлення відповідальності за подальші політико-правові рішення.

Виборче право може бути реалізовано особою шляхом участі в прямих або непрямих виборах. Прямі вибори означають, що кожний громадянин сам, безпосередньо бере в них участь. У нього немає посередників, яким би він делегував свої повноваження. Натомість непрямі вибори передбачають існування спеціальних комісій для остаточного прийняття рішень із питань розподілу голосів.



**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке народовладдя? 2. У яких формах здійснюється народне волевиявлення? 3. Що таке електронна демократія? 4. Що таке вибори? У чому полягає їхнє

значення? 5. Які види виборів існують в Україні? 6. Які засади виборчого права вам відомі? 7. Що таке абсентеїзм? 8. Що таке виборчий ценз?

## § 12. Поняття та види виборчих систем. Виборчий процес

1. Як ви вважаєте, чому не всі люди бажають брати участь у виборах?
2. Що потрібно зробити, щоб забезпечити свідому участь громадян у виборах? Обґрунтуйте свою відповідь.

Виборча система — це сукупність юридичних правил, що встановлюють порядок проведення виборів, надання виборчих прав, визначення результатів голосування. Існують дві основні виборчі системи: мажоритарна (від фр. *majorité* — більшість) та пропорційна.

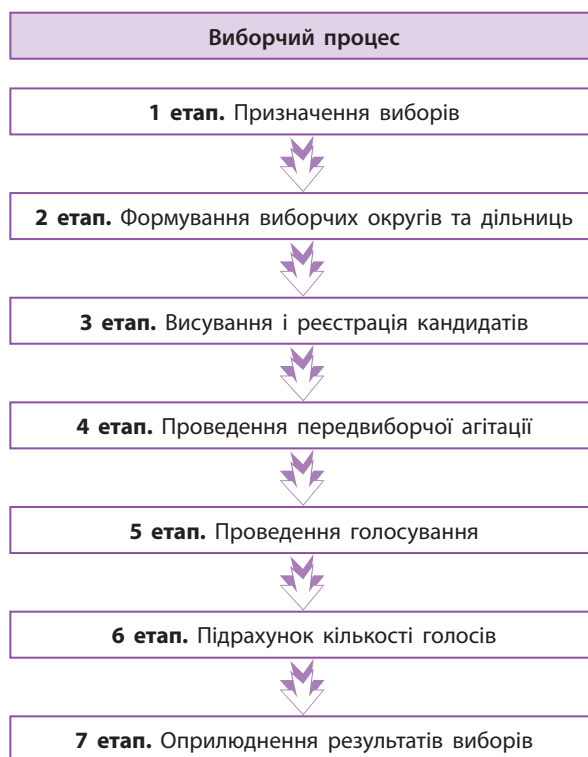
За **мажоритарної системи** виборці голосують за особистість того чи іншого кандидата, хоча при цьому може бути позначено, яку партію він представляє. Мажоритарна система заснована на такому порядку визначення результатів голосування, за якого обраним вважається кандидат, що отримав по цьому округу більшість голосів.

Є два різновиди мажоритарної системи: абсолютної більшості й відносної більшості. У першому випадку переможцем вважається кандидат, який набрав 50 % + 1 голос. У другому перемагає той, хто набрав голосів більше, ніж кожен із його супротивників.

За мажоритарної системи можливе голосування в один і два тури. Якщо жоден із кандидатів не отримує необхідної абсолютної більшості голосів, то призначається другий тур виборів. У другому турі беруть участь лише два кандидати, що набрали в першому турі найбільшу кількість голосів.

Суть **пропорційної системи** є такою. Територія країни оголошується єдиним виборчим округом. Вибори проводяться тільки на партійній основі. Голосують не за особу, а за партію. Після підрахунку голосів партії отримують кількість місць у представницькому

органі пропорційно до числа відданих за них голосів. Наприклад, якщо перша партія зібрала 40 % усіх голосів, друга — 20 %, а третя — 10 %, то кожна з партій може отримати відповідно 40, 20 і 10 % місць у парламенті. Тобто депутати першої партії матимуть кількісну перевагу порівняно з іншими партіями.



### ЦІКАВО!

#### Незвична перевиборча агітація в Ісландії

На виборах мера столиці Ісландії міста Рейк'явіка у 2010 р. брав участь комедійний актор Йон Гнарр. Його передвиборча агітація звелася до таких гасел: «Імпортувати білок із Лондона! Полярного ведмеда в зоопарк! Безкоштовні рушники в басейні! Діснейлєнд в аеропорту!» При цьому він відверто заявляв,

що не збирається виконувати жодної із цих обіцянок, але гарантує веселе й радісне майбутнє. Найцікавіше, що Й. Гнарр виграв вибори. Він не вважає, що міста мають управлятися жартами, але сатира — це чудовий спосіб думати.



На основі поєднання мажоритарних і пропорційних виборів склався **змішаний тип виборчої системи**. Її суть полягає в тому, що частина депутатських мандатів розподіляється відповідно до принципів мажоритарної системи, що сприяє формуванню стійкого уряду, а інша частина — відповідно до принципів пропорційної системи.

Виборче право громадян реалізується під час **виборчого процесу** — врегульованого законом порядку організації та проведення виборів,

діяльності вповноважених органів (виборчих комісій) і громадян (виборців), кандидатів, інших суб'єктів, спрямованих на забезпечення вільного вираження волі народу при обранні на відповідну представницьку посаду.

**Виборчий процес** — здійснення суб'єктами виборчого процесу виборчих процедур, передбачених виборчим законом.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке виборча система? 2. Які вам відомі види виборчих систем? 3. Що таке виборчий процес? 4. Назвіть етапи виборчого процесу. 5. Спробуйте пояснити,

чому тривалість виборчого процесу в разі проведення позачергових виборів є дещо меншою, ніж у разі проведення чергових.

## § 13. Поняття і види референдумів

Із курсу географії пригадайте, із яких адміністративно-територіальних одиниць складається Україна. Із якою метою здійснено її поділ?

Особлива роль у системі народовладдя належить **референдуму**, який є формою безпосередньої демократії. Нині інститут референдуму законодавчо закріплений у конституціях та інших нормативно-правових актах багатьох країн: Швейцарії, Франції, Німеччини, США, Данії, Італії, Іспанії, Швеції, Норвегії та ін.

**Референдум** (від латин. *referendum* — те, що треба доповісти) — демократичний спосіб прийняття найважливіших рішень державного та місцевого значення шляхом безпосереднього народного волевиявлення.

За своєю суттю референдум є правом реальної суверенної і верховної волі народу. Волевиявленням народу за результатами голосування затверджується (або ні) винесений на референдум закон чи рішення. Це дає підстави характеризувати референдум як нормотворчу форму народовладдя.

За територією референдуми поділяються на загальнодержавні та місцеві.

*Загальнодержавний референдум* проводиться на всій території держави для вирішення загальнонаціональних питань. Загальнодержавний референдум може бути конститу-

ційним (наприклад, схвалення нової редакції Конституції України); ратифікаційним (наприклад, зміна території держави); законодавчим (наприклад, прийняття чи скасування закону); загальним (із будь-яких інших питань, за винятком тих, вирішення яких не допускається законодавством).

**ВАЖЛИВО!** Першим загальнонаціональним референдумом в Україні був референдум щодо проголошення незалежності України, який було проведено 1 грудня 1991 р. На референдум було винесено одне питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт



Підрахунок виборчих бюлетенів

проголошення незалежності України?». Громадяни України висловилися на підтримку незалежності. У референдумі взяли участь 31 891 742 особи — 84,18 % населення України. Із них 28 804 071 особа (90,32 %) проголосувала за, відповівши «Так». ■

За суб'єктами ініціювання референдуми поділяються на референдуми, проведені за народною ініціативою та референдуми, проведені за ініціативою парламенту.

За юридичною силою рішень референдуми поділяють на *імперативні* та *консультативні*. Рішення імперативного референдуму мають найвищу юридичну силу, є остаточними, обов'язковими для виконання на всій території країни і не потребують затвердження будь-яким

державним органом. Консультативні референдуми мають дорадчий характер та спрямовані скоріше на опитування громадян щодо їх позиції в загальнодержавних питаннях.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** 16 квітня 2000 р. відбувся всеукраїнський референдум із приводу реформи системи державного управління. На референдум було винесено чотири питання, які стосувалися: обмеження депутатської недоторканності; установа додаткових підстав для розпуску Президентом України Верховної Ради; зменшення кількості народних депутатів із 450 до 300; формування двопалатного парламенту. За офіційними даними, на всі чотири поставлені питання виборці дали ствердну відповідь, проте ці зміни до законодавства так і не було внесено Верховною Радою. Обґрунтуйте, який вид референдуму був застосований.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке референдум, у чому полягає його суть?  
2. На які види поділяються референдуми за юридичною силою та територіальною ознакою? 3. Що таке плебісцит?  
4. Згідно з теорією про поділ влади, компетенція парламенту обмежується: тим, що він не може

приймати рішень щодо питань, які є в компетенції виконавчої влади; не може приймати рішень щодо питань, які є в компетенції судової влади. Чим ще обмежується компетенція парламенту?

#### Завдання для самоперевірки до теми 4 «Народовладдя»

1. Доведіть, що вибори є своєрідним містком між безпосередньою і представницькою демократією.
2. Підтвердьте або спростуйте думку про те, що абсентеїзм впливає на легітимність обраних представницьких органів влади.
3. Спробуйте визначити переваги й недоліки кожного з видів виборчих систем.
4. Порівняйте: вибори і референдум; місцеві вибори та загальнодержавні вибори; мажоритарну та пропорційну виборчі системи; безпосередню та представницьку демократію.
5. Проведіть невелике дослідження з приводу розвитку двох форм демократії. Визначте, яка із форм демократії розвивається більш динамічно й чому та в який спосіб це впливатиме на розвиток народовладдя.
6. Визначте переваги й недоліки електронної демократії. Спробуйте спрогнозувати, якими є подальші перспективи розвитку електронної демократії в Україні.
7. Пригадайте з курсу історії, яка держава світу першою надала жінкам право голосу на виборах, а які держави зробили це через десятиліття. Доведіть або спростуйте твердження про те, що надання права голосу жінкам не тільки зробило вибори більш демократичними, а й призвело до значного посилення легітимності державної влади та місцевого самоврядування.
8. Спробуйте пояснити, чому коло осіб, які є носіями активного виборчого права, дещо ширше, ніж коло носіїв пасивного виборчого права.
9. Доведіть, що прямі вибори є більш демократичними, ніж непрямі (багатоступінчасті).

## Тема 5. Органи державної влади та місцеве самоврядування

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати органи законодавчої, виконавчої, судової влади, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування
- описувати ознаки державного органу, основні завдання органів законодавчої, виконавчої та судової влади, конституційного суду, місцевого самоврядування; правоохоронні органи та їхні завдання; повноваження суддів, суду присяжних
- пояснювати, що таке юрисдикція судів
- розрізняти апеляцію і касацію
- характеризувати й порівнювати органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, моделі місцевого самоврядування

**Основні поняття:** державний апарат, державний орган, парламент, уряд, суд, місцеве самоврядування, імпічмент.

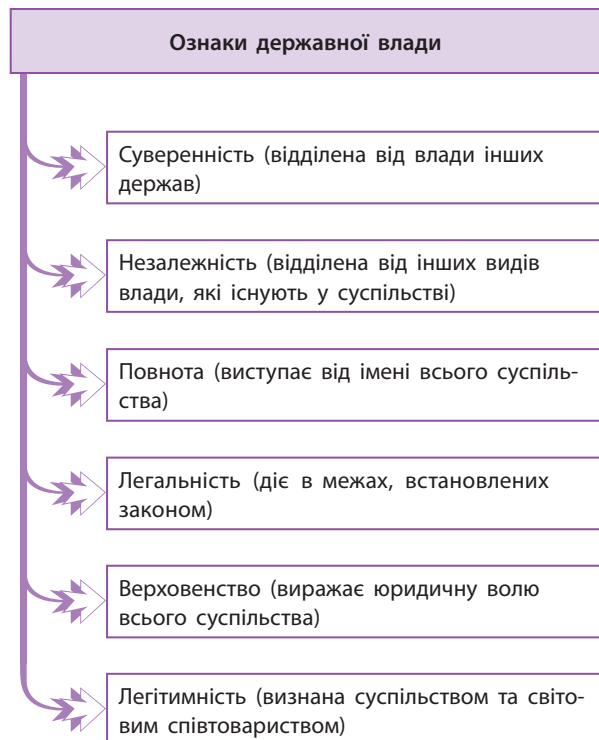
## § 14. Державна влада

Пригадайте, на які три гілки поділяється влада в державі. Хто вперше запропонував такий поділ влади?

**Державна влада** — система повноважень і засобів, що використовуються від імені суспільства державою для захисту та реалізації суспільного інтересу, узгодження загальних і приватних інтересів, а також вирішення конфліктів у суспільстві.

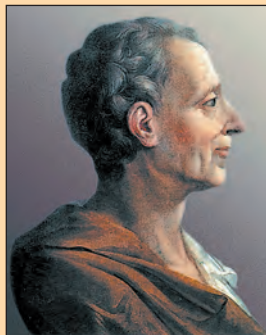
**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Відповідно до статті 19 Конституції України церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Яку ознаку (ознаки) державної влади втілено в наведеній нормі?

**Державна влада** здійснюється спеціально створеним державним апаратом, який являє собою систему державних органів, об'єднаних у єдину та налагоджену структуру, що служать виконанню призначення держави та в інтересах суспільства. **Державні органи** виступають як сформований народом організований колектив державних службовців, що наділені владними повноваженнями та забезпечені необхідними матеріальними та інформаційними засобами для втілення волі суспільства.



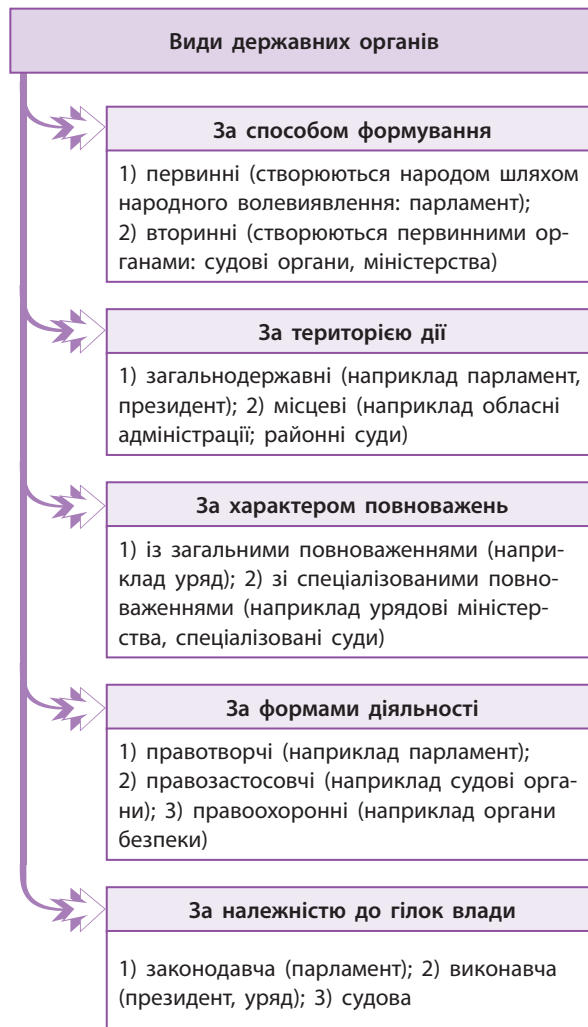
**ЦІКАВО!****Як правильно поділити державну владу: демократична формула**

Найнебезпечнішим явищем у суспільстві є узурпація всієї повноти влади (видавати закони, їх виконувати та карати) однією особою чи однією партією. Для того щоб цього не допустити, у демократичних державах застосовується принцип поділу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Особлива заслуга у формуванні теоретичних засад принципу поділу влади належить філософам Т. Гоббсу (1588—1679), Дж. Локку (1623—1704), Д. Дідро (1713—1784) та Ш. Монтеск'є (1689—1755). Формулюючи принцип поділу влади, Ш. Монтеск'є зауважив: «Щоб запобігти зловживанню владою, необхідний такий порядок речей, за якого різні влади мали б змогу взаємно стримувати одна одну». Так народився механізм стримування та противаг у поділі державної влади. Він



передбачає створення таких умов взаємодії та взаємовпливу гілок влади, щоб кожна могла утримувати інші від узурпації державної влади. Цей механізм втілений у всіх сучасних демократичних державах світу.

Шарль Монтеск'є

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке державна влада і якими є її ознаки?
2. У який спосіб здійснюється державна влада?
3. Що таке державний орган. Назвіть види державних органів.
4. Зазвичай вважають, що різні види со-

ціальної влади тією чи іншою мірою залежать від державної влади. Спробуйте визначити, чи залежить державна влада, у свою чергу, від інших видів соціальної влади.

## § 15. Законодавча влада

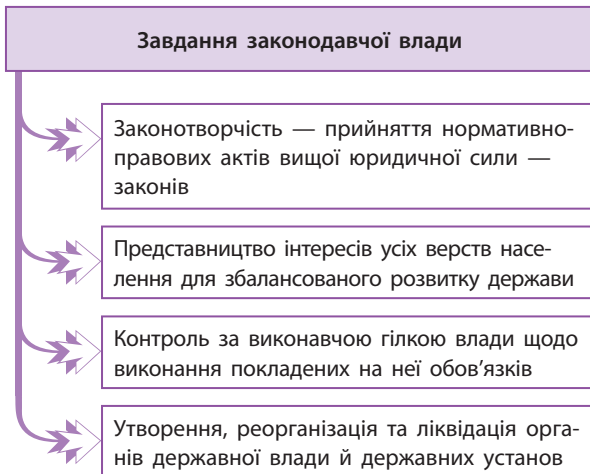
1. Що таке парламент?
2. Із курсу всесвітньої історії пригадайте, у якій країні вперше з'явився парламент.

**Законодавча влада** являє собою гілку державної влади, сформованої на основі народного волевиявлення громадян, що має виключне право на прийняття законів.

Вищим представницьким і законодавчим органом багатьох держав світу є *парламент* (від фр. *parler* — говорити). У країнах світу

парламенти мають різні назви (сейм — у Польщі, конгрес — у США, бундестаг — у Німеччині, кнесет — в Ізраїлі, альтинг — в Ісландії, Верховна Рада — в Україні).

Парламент є показником рівня стану демократизму в суспільстві. У країнах, де відсутня демократія, парламент функціонує лише фор-



мально, не виконуючи належним чином своїх функцій.

**ЗАВДАННЯ. Пригадайте!** Як Велика хартія вольностей, прийнята в Англії в 1215 р., сприяла появі парламенту в цій країні?

Для забезпечення ефективної роботи парламенту при ньому створюються комітети та комісії, що спеціалізуються на докладній розробці тих або інших питань (комітет із бюджету, комітет із законодавства, комітет із соціальних питань тощо). Важливим повно-

важенням парламенту є складання та затвердження державного щорічного фінансового закону. Парламент здійснює контроль за витратою бюджету.

Реалізуючи механізм стримування та протидії, парламент може впливати на інші гілки влади. Він здійснює призначення глави уряду та його членів або схвалення складу уряду, запропонованого президентом (залежно від форми правління). Парламент здійснює контроль за роботою уряду шляхом депутатських запитів, парламентських слухань щодо діяльності уряду і може виражати недовіру уряду. В останньому випадку одним із варіантів вирішення проблемної ситуації є відставка уряду. Рішенням парламенту може бути позбавлений повноважень і глава держави.

Депутати парламенту мають недоторканність. Їх не можна затримати, заарештувати, притягнути до юридичної відповідальності. Позбавлення недоторканності можливе тільки за рішенням парламенту. Депутати протягом строку своїх повноважень не можуть перебувати на державних посадах, займатися підприємницькою діяльністю. Це правило встановлене для того, щоб парламентарії не могли потрапити в залежність від інших владних структур або використати своє становище з корисливою метою.

## ЦІКАВО!

### Коли однієї палати парламенту недостатньо

Парламенти бувають однопалатні та двопалатні. Однопалатні парламенти існують, як правило, у невеликих за територією та мононаціональних державах. Двопалатну структуру мають парламенти переважно у федеративних державах. Такий принцип побудови парламенту отримав назву **бікамералізм**. У двопалатному парламенті федеративної держави нижня палата наділена безпосередньо законодавчими повноваженнями, а верхня палата, представляючи інтереси суб'єктів федерації, схвалює або не схвалює закони, прийняті нижньою палатою. Двопалатну структуру мають парламенти і в унітарних державах. Наприклад, у Великій Британії двопалатний парламент склався історично із середини XIV ст. як законодавчий орган представництва всіх верств населення: аристократії, духовенства та буржуазії.



Засідання палати лордів Великої Британії

## ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке законодавча влада? 2. Які завдання покликані виконувати законодавча влада? 3. Що таке парламент? 4. Які функції виконує парламент? 5. Що передбачає депутатська недоторканність? 6. На думку

деяких юристів, існує пряма залежність між формою державного устрою та однопалатністю чи двопалатністю парламенту. Спробуйте довести або спростувати це твердження.

## § 16. Інститут президентства

1. Хто такий президент держави?
2. Поміркуйте, як має призначатися або обиратися президент, щоб це відповідало демократичним засадам народовладдя.

**Інститут президентства** (від латин. *praesidens* — той, що сидить попереду) персоніфікує форму державного правління, надає можливість зрозуміти специфіку організації всього державного апарату. Вивчаючи розвиток інституту президентства в певній країні, можна визначити рівень демократії в суспільстві. Президент США А. Лінкольн визначав демократичну державу як «правління народу, вибрану народом і для народу». Президент — найперший та найголовніший слуга народу.

Кандидат на посаду президента має відповідати виборчому цензу (наявність громадянства, безперервне проживання в державі; досягнення, встановленого законодавством віку; відсутність судимості) та перемогти в президентських виборах, які можуть відбуватись прямим або непрямим способом. Прямі вибори президента поширені в більшості держав (Австрія, Ірландія, Ісландія, Франція, переважна частина країн Латинської Америки, Африки та ін.). Непрямі

вибори президента можуть відбуватися шляхом його обрання парламентом (Греція, Ізраїль, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Чехія) або спеціальною колегією виборників (США).

У більшості країн президент очолює виконавчу гілку влади (США, Аргентина, Мексика, Венесуела, Індонезія, Іран, Ірак, Швейцарія та ін.). У деяких випадках президент не включений у жодну з гілок влади, як, наприклад, в Україні, Італії, Ісландії та Німеччині, але активно впливає на них і забезпечує їх узгоджене функціонування та взаємодію.

Президент, як правило, є верховним головнокомандувачем. У ряді держав президент в обговорених законом ситуаціях має право розпуску парламенту, може відмовити в схваленні закону та відправити його на повторний розгляд (право вето).

У президентських республіках президент самостійно формує уряд, який несе відповідальність перед ним. Він має право законодавчої ініціативи та правотворчості шляхом видання указів у частині, що не суперечить законам. Яскравим прикладом сильної президентської влади є США, де президент поєднує повноваження глави держави та глави уряду.

### Завдання інституту президентства

Забезпечує державну незалежність, національну безпеку та територіальну цілісність

Виступає гарантом правопорядку та виконання конституції в державі

Представляє державу в міжнародних відносинах, підписує міжнародні договори

Координує, узгоджує діяльність державного апарату

### ЦІКАВО!

#### Імпічмент: звільнити президента

Імпічмент (від англ. *impeachment* — недовіра) — процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними суспільно небезпечних діянь (зазвичай тяжкого злочину).

### ЦІКАВО!

#### Чому Термінатор не став президентом?

Відомий американський кіноактор Арнольд Шварценеггер обіймав посаду губернатора штату Каліфорнія протягом двох строків підряд. Однак він мріяв про інше — стати президентом США. На жаль, народжену

в Австрії А. Шварценеггеру Конституція обмежує доступ до місця в Білому домі. Вона встановлює правило, що не може бути обраний на посаду президента той, хто не є громадянином США за народженням.

У парламентських республіках обсяг повноважень президента менший, ніж у президентських, а формування уряду є повноваженнями парламенту. Президент представляє виконавчу владу лише формально. Реально її здійснює глава уряду, без підпису якого акти президента не

мають юридичної сили. Строк повноважень президента обмежений законодавством (найчастіше він становить термін від чотирьох до шести років). У більшості сучасних демократичних держав конституцією закріплена заборона обіймати посаду президента більше двох разів поспіль.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають завдання інституту президентства?
2. Які виборчі цензи встановлюють для осіб, які претен-

дують на президентські посади? 3. Яким чином правовий статус президента залежить від виду республіки?

## § 17. Виконавча влада

Як ви розумієте роль виконавчої влади в державі?

**Виконавча влада** як гілка державної влади покликана забезпечувати реалізацію політики держави з виконання законів, прийнятих парламентом.

Систему органів виконавчої влади складають уряд, центральні та місцеві органи виконавчої влади.

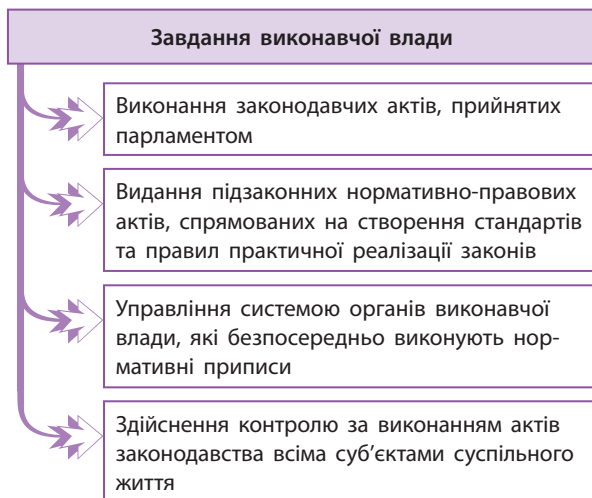
Уряд є вищим органом виконавчої влади. До складу уряду входять глава уряду та міністри. Залежно від виду республіки уряд очолює президент (США) чи прем'єр-міністр (Італія, Німеччина, Україна), який призначається або президентом, або парламентом та координує діяльність центральних органів виконавчої влади. Уряд здійснює загальне управління державними справами шляхом формування спеціалізованих органів виконавчої влади та видання підзаконних нормативно-правових актів. Уряд відповідальний перед парламентом за

здійснення державної політики, за невиконання якої уряду може бути відмовлено в довірі (по суті, це вимога відставки уряду).

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** У сучасних державах монарх переважно відсторонений від призначення уряду або виконує в цьому суто церемоніальну функцію. У такому аспекті поясніть, як можна зрозуміти фразу «Монарх царює, але не править».

Центральні органи виконавчої влади являють собою загальнодержавні спеціалізовані органи виконавчої гілки влади (міністерства, державні комітети). У парламентських республіках склад міністерств формується органом законодавчої влади, у президентських республіках — главою держави. У змішаних республіках кілька міністерств можуть призначатися президентом, а кілька — парламентом. Керівництво в міністерствах здійснює міністр (від латин. *minister* — слуга), який особисто відповідає за розробку та впровадження програм діяльності уряду з відповідних питань. Міністерства реалізують державну політику в одній чи декількох сферах (наприклад, Міністерство освіти і науки України займається управлінням та розвитком як в освітній, так і в науковій сферах).

Державні комітети (служби, департаменти, агентства) розробляють та подають на розгляд прем'єр-міністру та міністерствам пропозиції щодо формування державної політики в певній сфері чи декількох сферах (наприклад, Державний комітет телебачення і радіомовлення України здійснює свої повноваження із формування та реалізації державної політики в телевізійній, радіомовній, інформаційній та видавничій сферах).



Місцеві органи виконавчої влади представлені місцевими державними адміністраціями та територіальними органами центральних органів виконавчої влади. В унітарних державах саме на місцеві державні адміністрації покладаються повноваження здійснення виконавчої влади в окремих регіонах, областях та районах. Очолює місцеву державну адміністрацію керівник (голова), який призначається та звільняється з посади президентом. Місцеві державні адмі-

ністрації за виконання своїх повноважень відповідальні перед президентом та урядом, а також підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Територіальні органи центральних органів виконавчої влади (територіальні відділення, департаменти) виконують на місцях функції центральних органів виконавчої влади. Місцеві органи виконавчої влади взаємодіють у межах своїх повноважень з органами місцевого самоврядування.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають завдання виконавчої влади?  
2. Який державний орган є вищим органом у системі органів виконавчої влади? 3. Які ви знаєте центральні органи виконавчої влади? 4. Назвіть місцеві орга-

ни виконавчої влади. 5. Спробуйте встановити наявність або відсутність прямої залежності між обсягом повноважень органів виконавчої влади та порядком їх формування.

## § 18. Місцеве самоврядування

1. Із курсу історії пригадайте, що таке магдебурзьке право.
2. Як ви вважаєте, що спільного й відмінного в самоврядуванні міст за магдебурзьким правом і сучасній системі місцевого самоврядування?

Державна влада, хоча і володіє ознакою повноти її здійснення, не може не враховувати специфічні регіональні умови організації суспільного життя, що склалися історично. Тому державна влада доповнюється системою місцевого самоврядування, основним завданням якої є забезпечення участі населення у вирішенні місцевих справ. Місцеве самоврядування сприяє наближенню влади до територіальної громади (жителів села, селища, міста). Слід підкреслити, що система місцевого самоврядування — це не держава в державі: вона інтегрована в загальну систему управління справами суспільства та держави, однак посідає в ній особливе місце, маючи самостійність.

**ВАЖЛИВО!** Місцеве самоврядування є правом і спроможністю органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання й управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення (стаття 3 Європейської хартії місцевого самоврядування). ■

Для здійснення місцевого самоврядування територіальна громада створює спеціальні органи, які можуть мати одноособовий (сільський, селищний, міський голова — мер, бургомістр) або колегіальний характер (сільські, селищні, міські ради — комуни, муніципалітети). Для реалізації поставлених завдань

#### ЦІКАВО!

##### Без місцевого самоврядування нікуди

Французький вчений і політичний діяч А. де Токвіль (1805—1859), характеризуючи значення місцевого самоврядування, писав: «Центральна влада, якою б освіченою та досвідченою вона не була, не в змозі сама охопити всі подробиці життя великого народу. Вона не здатна цього зробити тому, що таке завдання перевищує всі межі людських можливостей. Коли така влада намагається лише своїми силами створи-

ти та привести в дію незліченну багатоманітність різних суспільних механізмів, вона має або задовольнятися неповними результатами, або її зусилля будуть даремними. У разі ж об'єднання індивідуальних сил із громадськими, як це відбувається в межах місцевого самоврядування, часом вдається домогтися того, чого найконцентрованіша й найактивніша влада була б не в змозі зробити».



## ОЗНАКИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Територія	Міста, села, селища
Форми	Місцеві вибори, місцеві референдуми, виявлення громадської думки, народні обговорення, громадські слухання, народні ініціативи, збори, мітинги, походи, демонстрації, звернення
Компетенція	Соціально-економічний розвиток території; управління місцевою освітою та охороною здоров'я, охороною громадського порядку, власністю територіальної громади, гарантування пожежної безпеки, утримання міських комунікацій, доріг і транспорту; організація торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, соціальна підтримка населення, міських засобів масової інформації
Майнова та економічна база	Рухоме та нерухоме майно територіальних громад, місцевий бюджет, місцеві податки, інвестиції, субвенції та дотації від державної влади

створюються виконавчі органи міського самоврядування (департаменти, бюро).

**ЗАВДАННЯ. Подискуйте!** Чи можна вважати віче, яке є традиційним проявом українського народовладдя, прообразом сучасного місцевого самоврядування?

Органи місцевого самоврядування не входять у систему органів державної влади, але активно взаємодіють та впливають один на одного.

Органам місцевого самоврядування можуть бути делеговані повноваження органів державної влади. Останні при цьому здійснюють контроль за їх виконанням. Натомість органи місцевого самоврядування мають право наглядати за діяльністю органів місцевої виконавчої влади та за результатами такого нагляду можуть вимагати від уряду або президента висловлення недовіри голові місцевої адміністрації.

## ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають завдання місцевого самоврядування? 2. Назвіть ознаки місцевого самовряду-

вання. 3. Які вам відомі моделі місцевого самоврядування?

## § 19. Судова влада

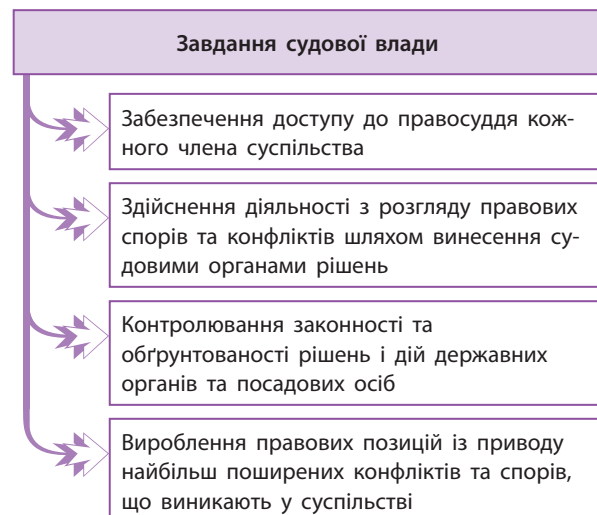
Як ви вважаєте, у чому полягає головне завдання місцевої влади?

Виконання та дотримання законодавства не може бути абсолютним, а порушення прав та інтересів осіб поки що є невід'ємною складовою людського життя. При цьому розв'язання спорів та конфліктів, що виникають у соціумі, має бути неупередженим та об'єктивним і базуватися виключно на законі. Для реалізації цієї важливої функції в державному апараті створюється самостійна гілка державної влади — судова. Однак самостійність судової влади існує лише у відносинах із владою законодавчою та виконавчою. Стосовно народу судова влада не може бути самостійною, адже створюється тільки для забезпечення справедливості в суспільстві.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Що означає відомий латинський вислів «Fiat justitia et pereat mundus!» («Нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ!»)?

Повноваження судових органів із розгляду конфліктів та спорів називають **юрисдикцією** суду. Це означає, що тільки суд має право від

імені держави виносити рішення, якими здійснюється правосуддя. Інші державні органи (наприклад правоохоронні органи) також мо-



жуть розглядати порушення законів та інтересів і приймати рішення щодо них, але рішення суду мають найвищу юридичну силу.

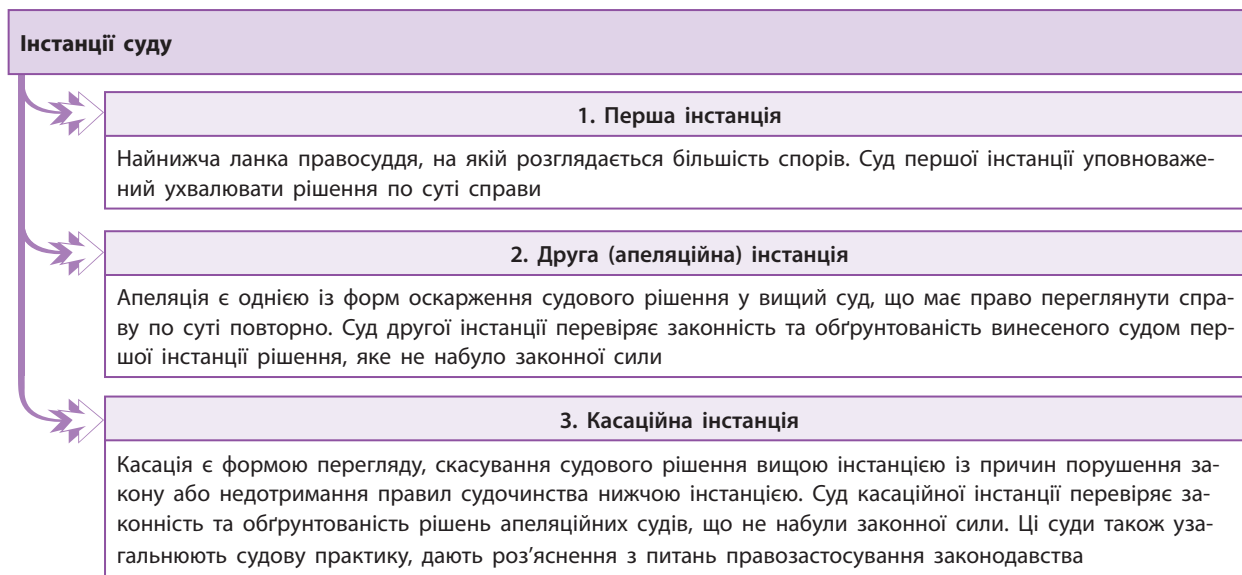
Юрисдикція судів поділяється на *загальну* та *спеціальну*.

**Юрисдикція** — встановлена відповідно до закону сукупність повноважень органів судової гілки державної влади вирішувати правові спори.

Загальна юрисдикція	Спеціальна юрисдикція
Судами одночасно розглядаються кримінальні, цивільні та трудові спори. Можливе виділення спеціальних судових палат з окремих видів спорів без поділу юрисдикції. Наявні вищі суди без оскарження прийнятих рішень	Створюються спеціалізовані суди, які розглядають окремі види спорів: адміністративні, трудові, господарські, воєнні та ін. Судді мають спеціалізовану освіту з відповідного виду спору. Суди залучають непрофесійних суддів (наприклад членів профспілки під час вирішення трудових спорів). Вищі суди можуть бути відсутні

Для забезпечення доступу до правосуддя та справедливості винесеного судом рішення в судовій системі держави створюється ієрархічна

структура інстанцій суду. Найбільш поширеною в сучасній системі правосуддя є триланкова побудова інстанцій суду.



#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

**1.** У чому полягають завдання судової влади? **2.** Якими є види судової юрисдикції? **3.** Які ви знаєте судові інстанції? **4.** У США функції органу конституційної юрисдикції виконує Верховний Суд через відсутність

Конституційного Суду. У країнах Європи конституційна юрисдикція здійснюється окремими судовими органами. Визначте недоліки та переваги кожної із цих моделей.

## § 20. Правоохоронні органи

Пригадайте, які функції виконують правоохоронні органи.

У кожній державі створена своя система **правоохоронних органів**, покликаних піклуватися

про порядок у суспільстві, захищати права і свободи людини, боротися зі злочинністю тощо.

**Правоохоронні органи** — система державних органів, діяльність яких спрямована на захист правопорядку від правопорушень, забезпечення максимальної реалізації прав і свобод громадян, стабільного функціонування державного ладу.

Розглянемо види правоохоронних органів та напрямки їхньої діяльності.

**Поліція** — забезпечує громадський правопорядок, здійснює розслідування злочинів та адміністративних правопорушень, займається розшуком осіб.

**Податкова поліція** — стежить за дотриманням обов'язку сплати податків та зборів до державного та місцевих бюджетів, здійснює розслідування податкових злочинів.

**Прокуратура** — підтримує обвинувачення в суді, організує процесуальне керівництво розслідуванням злочинів, представляє інтереси держави в суді.

**Виконавча служба** — здійснює своєчасне, повне й неупереджене примусове виконання рішень суду та інших державних органів.

**Служба безпеки** — гарантує державну безпеку, захист державного суверенітету, держав-

ного ладу, територіальної цілісності, вчинює заходи, спрямовані на запобігання терористичній діяльності, шкідницьких дій від розвідувальної діяльності іноземних спеціальних служб, охорону державної таємниці.

**Прикордонна служба** — здійснює прикордонний контроль за переміщенням осіб, товарів та транспортних засобів, розслідує адміністративні правопорушення, що пов'язані з його незаконним перетином, запобігає в'їзду осіб, яким в'їзд до держави заборонено.

**Адвокатура** — забезпечує надання правничої допомоги, здійснює представництво особи в суді та інших державних органах.

**Нотаріат** — здійснює посвідчення прав та факти, що мають юридичне значення, із метою надання їм юридичної вірогідності.

До правоохоронних органів також можна віднести антикорупційні органи, органи, що забезпечують захист економічної конкуренції, військові служби правопорядку, органи й установи виконання покарань, державні служби з охорони навколишнього середовища та санітарно-епідеміологічного благополуччя, органи захисту прав споживачів та ін.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке правоохоронні органи? 2. Які види правоохоронних органів вам відомі? 3. Спробуйте визначити, у який спосіб у процесі своєї діяльності взаємодіють

різні правоохоронні органи, зокрема прокуратура та поліція, прокуратура та адвокатура, адвокатура та нотаріат.

#### Завдання для самоперевірки до теми 5 «Органи державної влади та місцеве самоврядування»

1. Спробуйте пояснити, чому виконавча влада будується за ієрархічним принципом, на відміну від судової влади та місцевого самоврядування.
2. Поясніть, чому у федеративній державі парламент не може бути однопалатним.
3. Спробуйте визначити, яка модель місцевого самоврядування є найбільш оптимальною для України.
4. Порівняйте: виконавчу владу та законодавчу владу; органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; адвокатуру та прокуратуру; правоохоронні органи та органи судової влади.
5. У конституціях різних держав існує норма, відповідно до якої державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Глава держави не входить до жодної з гілок влади. У зв'язку із цим деякі юристи вважають, що якщо виходити з буквального тлумачення цієї норми, то президент узагалі не може вважатися суб'єктом державної влади. Спробуйте спростувати це твердження.

## Тема 6. Держава, особа, суспільство

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати підстави набуття й припинення громадянства
- порівнювати правовий статус громадянина, іноземця, особи без громадянства
- розрізняти фізичну та юридичну особи
- характеризувати співвідношення держави, особи, суспільства

**Основні поняття:** людина, індивід, особа, громадянство, іноземець, апатрид, біпатрид.

### § 21. Співвідношення держави, людини, суспільства. Людина. Індивід. Особа

1. Який існує зв'язок між суспільством і державою?
2. Що спільного й відмінного в поняттях «людина», «індивід» та «особа»?

Державу і суспільство не слід ототожнювати. **Держава** — організація, яка створена для забезпечення життєдіяльності суспільства. Вона регулює суспільні відносини, підтримує правопорядок, громадську безпеку, добробут членів суспільства. Тобто держава — форма організації людського суспільства, за допомогою якої реалізується територіальне, юридичне та політичне єднання населення. Держава відіграє роль представника всього суспільства. Як наслідок, відносини між людиною та суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки від імені суспільства виступає держава. Державна влада за допомогою прийняття загальнообов'язкових норм, використання апарату примусу та інших механізмів здійснює вплив на людину й суспільство. У свою чергу, людина й суспільство також здійснюють вплив на державу через інститути громадянського суспільства. Так, людина може обирати та бути обраною до складу органів влади, здійснювати контроль за діяльністю держави.

**ВАЖЛИВО!** Ви, ваші однокласники, ваша сім'я — усі ми є членами суспільства. ■

Ідеальна держава — держава, яка стоїть на захисті інтересів кожного з її громадян, за-

безпечує гідний рівень життя, створює всі необхідні умови для того, щоб вони могли максимально розвивати та виявляти свої здібності й таланти.

Саме взаємовідносини держави й людини є найважливішим показником розвитку суспільства.

Ліберально-демократична політична система забезпечує зовсім інші можливості людини. Економіка передбачає вільні ринкові відносини, свободу підприємницької діяльності з мінімальним втручанням держави. Діяльність держави спрямована на створення умов для реалізації прав і свобод громадян, на гарантування їхньої безпеки, захист їхньої власності. Через систему податків та систему соціального захисту забезпечується справедливий розподіл доходів. Плюралізм у політиці, культурі, освіті, економіці та релігії забезпечує розвиток держави.

**Людина** — жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури, яка є представником біологічного виду. У цьому розумінні людина є лише представником тваринного світу.

Під **індивідом** слід розуміти конкретну людину, тобто окремого представника з усього людства або будь-якої соціальної спільноти. Ця характеристика дає можливість відділяти

**ЦІКАВО!****Коли людина — лише гвинтик держави**

Взаємовідносини людини й держави мають свої особливості залежно від типу політичної системи, що склалася в державі. Так, в умовах тоталітарної системи держава контролює всі сфери життя людини. Держава здійснює визначальний вплив на формування економічних, культурних, політичних, релігійних відносин у суспільстві. Держава втручається навіть в особисте життя громадян. Будь-які спроби інакомислення пригнічуються та караються. Опозиція забороняється. Громадські організації лише втілюють у життя державну політику.

Така держава, як правило, забороняє громадянам контакти із зовнішнім світом. Права і свободи людини в такій державі навіть можуть декларуватися, проте реальної реалізації не відбувається. У Північній Кореї заборонений мобільний зв'язок. Наприклад, туристам, які в'їжджають у країну, пропонується здати мобільні телефони, які на зворотному шляху повертають. Також у країні немає Інтернету — тільки внутрішня мережа «інтранет». Офіційна політика держави — атеїзм, усі конфесії були заборонені з 1950-х рр.

одну людину від групи інших. Поняття «індивід» дозволяє наділити людину всім різноманіттям її унікальних особистісних рис. Кожна людина є індивідом. Як індивіди люди відрізняються одне від одного не лише зовнішніми рисами (такими як зріст, колір очей, будова тіла тощо), але й психологічними ознаками (характером, емоційністю, здібностями). У цьому розумінні індивідуальність є поєднанням ознак конкретної людини. Це своєрідність її психофізіологічної конструкції (фізичні й психічні особливості, тип темпераменту, інтелект, життєвий досвід, світогляд).

Індивідуальність є першоосновою для формування **особистості** людини. Особистість — це категорія соціальна. Вона передбачає, що людина має певні психологічні риси, осмислює себе, свою роль у суспільстві та відповідальність перед ним.

Співвідношення індивідуальності й особистості опосередковується тим, що вони є двома способами існування людини, її відмінними визначеннями. Різниця ж цих понять розкривається, зокрема, у тому, що є два відмінні між собою процеси формування особистості та індивідуальності.

Формування особистості є процесом соціалізації людини, який полягає в опануванні нею різноманітних суспільних явищ та ситуацій. Це освоєння завжди відбувається в конкретно-історичних обставинах життя людини. Становлення особистості пов'язане з прийняттям індивідом певних соціальних ролей та функцій, норм і правил поведінки, навичок будувати відносини з іншими людьми. Сформована особистість є суб'єктом самостійної, вільної та відповідальної поведінки в соціумі. Становлення індивідуальності пов'язане з ін-

дивідуалізацією людини. Це процес самовизначення й виокремлення особистості зі спільноти, оформлення її унікальності. Особистість, що стала індивідуальністю, — це активна, самобутня, творча та впевнена в собі людина.

**ВАЖЛИВО!** Особистість — це завжди продукт культури, результат виховання або самовиховання. Як у будь-якій галузі, для досягнення видатних результатів необхідні і талант — наявність вроджених задатків, і працьовитість — діяльність із розвитку задатків у здібності. Однак перш за все потрібно стати особистістю. ■

Правовим найменуванням особистості є **особа** — носій прав та обов'язків (громадянин, підприємець, працівник, державний службовець, президент тощо). Особа являє собою втілення тих індивідуальних якостей особистостей, які мають правове значення.

**ВАЖЛИВО!** Людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою (стаття 24 Цивільного кодексу України). ■

Для здійснення колективної діяльності фізичних осіб передбачається створення юридичних осіб. Юридичні особи існують суто у правовому полі, набуваючи прав та обов'язків із метою забезпечення законного інтересу фізичних осіб, які їх створили. При цьому в правовідносини з іншими юридичними та фізичними особами вони вступають від власного імені, але діють через своїх представників — фізичних осіб (засновників, директорів, працівників).

**ВАЖЛИВО!** Фізична особа — це людина. Юридична особа — це організація. ■

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Який характер мають відносини між людиною та суспільством? 2. У який спосіб людина й суспільство здійснюють свій вплив на державу? 3. Які чинники впливають на взаємовідносини людини й держави? 4. Які можливості людини забезпечує ліберально-де-

мократична політична система? 5. Як співвідносяться поняття «людина», «індивід» та «особа»? 6. Що таке правоздатність і дієздатність фізичної особи? Як співвідносяться ці поняття? 7. Що таке юридична особа? 8. Які види юридичних осіб ви знаєте?

## § 22. Громадянство: поняття, підстави набуття й припинення

Із курсу правознавства пригадайте, що таке громадянство. Які ознаки воно має?

У сучасних державах, як правило, для характеристики людини як носія прав і свобод користуються категорією «громадянство». Варто відзначити, що поряд із терміном «громадянин» існує термін «підданий». Сучасне розуміння підданства асоціюється з правовим зв'язком людини та монархічної держави (Велика Британія).

**Громадянство** — стійкий правовий зв'язок людини з державою, який виражається в сукупності їхніх взаємних прав та обов'язків.

У сучасному суспільстві статус громадянина (громадянки) є гарантією надання політичних прав і доступу до державної служби, умовою вільного виїзду за межі країни й безперешкодного повернення на батьківщину. У більшості країн саме на інтереси громадян зорієнтовані соціальні та економічні програми уряду, законодавство в галузі праці та соціального забезпечення. Громадянин не може бути висланий із країни за вчинення правопорушення або виданий іншій державі для здійснення над ним суду або виконання покарання в межах співпраці держав у сфері боротьби зі злочинністю.

Держава чекає від своїх громадян особливої лояльності. Захист Вітчизни є одним із голов-

них обов'язків громадянина. У свою чергу, громадяни можуть розраховувати на захист і заступництво своєї країни в разі виникнення в них проблем за кордоном. Ці взаємні зобов'язання мають персональний та екстериторіальний характер, вони не припиняються в разі тривалої відсутності на території країни або проживання за її межами. Разом із тим на іноземців та осіб без громадянства влада держави поширюється тільки тоді, коли вони перебувають на її території. Ці відносини мають більш формальний характер і, як правило, не породжують стійких взаємних зобов'язань.

Традиційно підставами для набуття громадянства є філіація та натуралізація.

**Філіація** (від латин. *filius* — син) — це набуття громадянства за народженням. Шляхом філіації особа може бути громадянином на підставі двох принципів: права крові або права землі.

**Право крові** (латин. *jus sanguinis*) — юридичний принцип, що надає право отримання громадянства тієї чи іншої держави тільки особам, батьки яких (або один із батьків) є громадянами цієї держави. При цьому місце народження не має значення. **Право землі** (від латин. *jus soli*) — міжнародний юридичний принцип, що надає право отримання громадянства тієї держави, на території якої людина народилася.

**Натуралізація** — це прийняття до громадянства. Іноземець або особа без громадянства може звернутися до державних органів із заявою про прийняття до громадянства. Як правило, держави приймають до громадянства лише після виконання претендентом цілої

**ЦІКАВО!**

Дитина, яка народилася в літаку, може отримати три громадянства: країни, якій належить літак, країни, над якою пролітав літак під час народження, країни, громадянами якої є її батьки.

**ЦІКАВО!****Де можна стати громадянином за гроші?**

У деяких державах можна «придбати» громадянство. Наприклад, для отримання громадянства Кіпру необхідно зробити інвестицій на суму 2,5 млн євро (придбати нерухомість на території Кіпру або започаткувати бізнес). Мальта дає право отримати грома-

дянство в обмін на 650 тис. євро. Антигуа і Барбуда продає право на отримання громадянства за 400 тис. доларів. Умови отримання громадянства Македонії такі: інвестиції на суму 400 тис. євро і працевлаштування десяти громадян цієї країни.

низки вимог. Згідно з міжнародними договорами, кожна держава самостійно встановлює перелік таких вимог. Як правило, ці вимоги стосуються певного строку проживання особи на території певної держави, знання державної мови, наявності законного джерела доходів.

Світовий досвід правового регулювання громадянства свідчить, що громадянство може припинятися за такими підставами: 1) унаслідок виходу або відмови від громадянства; 2) позбавлення громадянства; 3) припинення існування держави як суб'єкта міжнародного права.

Позбавлення громадянства є крайнім заходом, до якого вдається держава зазвичай тоді, коли поведінка громадянина не узгоджується з інтересами та законами держави. Як правило, позбавлення громадянства — це санкція щодо певної людини у зв'язку з її по-

ведінкою. Це може бути поведінка, яка серйозно зашкоджує інтересам держави, передбачає участь у заходах, спрямованих проти життєво важливих інтересів держави (робота на іноземну розвідувальну службу, тероризм, участь у незаконних збройних формуваннях тощо). Наприклад, у Литві позбавляються громадянства люди, які намагалися вчинити або вчинили злочинні діяння проти Литовської Республіки. В Естонії це стосується громадян, які намагаються насильно змінити конституційний лад цієї держави.

Громадянин може вийти з громадянства за власною заявою. Якщо йдеться про вихід із громадянства дитини, то заява подається її батьками. Право особи на вихід із громадянства міститься в частині 2 статті 15 Загальної декларації прав людини в положенні про те, що ніхто не може бути позбавлений права змінити громадянство.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке громадянство й підданство? 2. Які гарантії надає людині статус громадянства? 3. Що таке філіація та натуралізація? 4. За яких умов громадянства

можна набути у спрощеному порядку? 5. Які існують підстави для припинення громадянства?

## § 23. Іноземці, апатриди, біпатриди

1. Яким є порядок набуття громадянства України?
2. У яких випадках може бути припинено громадянство України?

Окрім громадян, на території держави можуть перебувати й інші люди, які також є носіями прав і свобод. Однак вони не матимуть специфічних прав та не нестимуть обов'язків, які стосуються тільки громадян країни. Такими людьми є іноземці, апатриди, біпатриди.

**Іноземці** — особи, що мають громадянство певної держави, але які не є громадянами країни перебування. Через це вони одночасно

підпорядковуються законодавству своєї країни та законодавству країни перебування.

Іноземцям може надаватися і національний режим, відповідно до якого вони користуються правами й обов'язками нарівні з громадянами країни, крім особливих випадків, встановлених законами або міжнародними договорами. Саме такий режим передбачений у Конституції України (стаття 26).

**Апатрид** (від латин. *apatris* — без батьківщини) — особи без громадянства, тобто особи, що не мають громадянства будь-якої держави. Статус особи без громадянства виникає в тому випадку, якщо людина втрачає громадянство країни походження та не набуває громадянства іншої країни. Як правило, у країні перебування особам без громадянства надається статус, відповідний статусу іноземців.

**Біпатрид** (від латин. *bis* — двічі) — особа, яка має громадянство двох держав. У людини є можливість набути громадянства й більше ніж двох держав.

Існують різні способи набуття громадянства декількох держав. Розглянемо найбільш поширені з них.

1. Набуття нового громадянства без втрати попереднього. Це можливо за умови, що для набуття громадянства не вимагається відмова від колишнього громадянства, а також у тих випадках, коли особа не відмовилася від попереднього громадянства, хоча й мала це зробити.

2. Народження дитини в батьків-іноземців на території держави, що надає громадянство відповідно до права землі. Така дитина має можливість отримати як громадянство тієї держави, громадянами якої є її батьки, так і громадянство держави, де вона народилася.

3. Народження дитини в сім'ї, де батьки — громадяни різних держав.

Біпатриди мають права й обов'язки відповідно до законодавства кожної з держав, громадянами яких вони є.

**ВАЖЛИВО!** В Україні статус біпатридів вирішується однозначно: «Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України» (пункт 1 частина 1 статті 2 Закону України «Про громадянство України»). Україна не забороняє мати особі громадянство іншої держави, але не визнає такого громадянства. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Хто такі іноземні громадяни? 2. За яких умов може виникати статус апатрида? 3. Хто такі біпатриди?

4. Які існують способи набуття громадянства декількох держав?

### Запитання та завдання для самоперевірки до теми 6 «Держава, особа, суспільство»

1. Спробуйте визначити, як саме наявність громадянського суспільства впливає на відносини між людиною та державою.
2. Спробуйте визначити, які обов'язки можуть бути в новонародженій дитини з огляду на те, що правоздатність у людини виникає від народження й передбачає здатність мати права та обов'язки.
3. Як ви вважаєте, чому в юридичній особі, на відміну від фізичної, правоздатність і дієздатність настають одночасно?
4. Спробуйте довести або спростувати, що позбавлення громадянства є заходом юридичної відповідальності.
5. Порівняйте: правоздатність і дієздатність; правовий статус фізичної особи та юридичної особи; правовий статус громадянина та іноземця; підстави набуття громадянства та підстави припинення громадянства.



# Практичне заняття

## Громадянство

### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- співвіднести принципи громадянства, які закріплені в Європейській конвенції про громадянство та Законі України «Про громадянство України»
- визначити норми Закону України «Про громадянство України», які спрямовані на гарантування практичної реалізації щодо забезпечення спрощеної процедури набуття громадянства окремими категоріями осіб
- співвіднести підстави для втрати громадянства, які містять Європейська конвенція про громадянство та Закон України «Про громадянство України»
- покращити свої навички критичного мислення

**ЗАВДАННЯ 1.** Робота у групах. Опрацюйте текст Європейської конвенції про громадянство (ЄКГ) та текст Закону України «Про громадянство України» (далі — Закон) стосовно принципів громадянства. У таблиці до кожного принципу громадянства, який містить ЄКГ,

доберіть і запишіть принцип громадянства України, який йому відповідає. Знайдіть у Конституції України та тексті Закону принципи громадянства, яких не містить ЄКГ. Спробуйте пояснити причину розбіжностей.

№ з/п	Принципи громадянства, закріплені в ЄКГ	Принципи громадянства, закріплені в Законі
1	Кожна особа має право на громадянство	
2	Безгромадянства слід уникати. Автоматичне набуття громадянства держави немовлятами, знайденими на території певної держави в разі, якщо за інших обставин вони б стали особами без громадянства	
3	Жодна особа не може бути безпідставно позбавлена громадянства	
4	Ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу між громадянином держави-учасниці та особою, яка має громадянство іншої держави, ні зміна громадянства одним із подружжя під час перебування в шлюбі не впливають автоматично на громадянство другого з подружжя	
5	Заборона дискримінації своїх громадян незалежно від того, чи вони є громадянами за народженням, чи набули свого громадянства пізніше	

**ЗАВДАННЯ 2.** Робота у групах. Опрацюйте текст ЄКГ та текст Закону стосовно спрощеної процедури набуття громадянства для певних категорій осіб. У таблиці до кожної категорії зазначених осіб доберіть відповідні норми із Закону, які спрямовані на забезпечення практичної

реалізації відповідних положень ЄКГ. Визначте категорії осіб, які відповідно до Закону мають право на спрощену процедуру набуття громадянства, однак такої категорії осіб немає у відповідному переліку в ЄКГ. Спробуйте пояснити, у чому полягає причина таких розбіжностей.

№ з/п	Категорії осіб, які відповідно до норм ЄКГ мають право на спрощену процедуру отримання громадянства	Норми Закону, які спрямовані на забезпечення практичної реалізації відповідних положень ЄКГ
1	Другий із подружжя, що перебуває у шлюбі з громадянином цієї держави-учасниці	
2	Діти, один із батьків яких на час народження цих дітей має громадянство цієї держави-учасниці, за винятком будь-яких випадків, що можуть бути передбачені в її внутрішньодержавному праві для дітей, які народилися за межами держави	
3	Діти, один із батьків яких набуває чи вже набув її громадянства	

4	Діти, усиновлені одним із її громадян	
5	Особи, що народилися на її території та законно й постійно на ній проживають	
6	Особи, що законно й постійно проживають на її території впродовж певного періоду, який розпочався до досягнення ними 18 років, причому тривалість цього періоду визначається внутрішньодержавним правом відповідної держави-учасниці	
7	Особи без громадянства та особи, визнані як біженці, що законно та постійно проживають на її території	

**ЗАВДАННЯ 3.** Робота у групах. Опрацюйте текст ЄКГ та текст Закону стосовно підстав для втрати громадянства. У таблиці до кожної підстави втрати грома-

дянства, яку містить ЄКГ, доберіть відповідну підставу, яку містить Закон. Спробуйте визначити розбіжності та їх причини.

№ з/п	Підстави для втрати громадянства за нормами ЄКГ	Підстави для втрати громадянства за нормами Закону
1	Набуття громадянства держави-учасниці внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що стосується заявника	
2	Добровільна служба у військовому іноземному формуванні	
3	Поведінка, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці	
4	Відсутність справжнього зв'язку між державою-учасницею та її громадянином, який постійно проживає за кордоном	
5	Якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутрішньодержавному праві умови, які дозволили їй набути громадянства держави-учасниці, більше не виконуються	
6	Усиновлення дитини, якщо вона набуває іноземного громадянства або має іноземне громадянство одного чи обох усиновлювачів	

**ЗАВДАННЯ 4.** Опрацюйте норми ЄКГ, які врегульовують питання множинності громадянства. Визначте, як ЄКГ врегулює питання правового статусу осіб із множин-

ним громадянством, зокрема щодо виконання ними військового обов'язку.

**ЗАВДАННЯ 5.** Україна ратифікувала ЄКГ із певними застереженнями. Зверніться до норм Конституції України,

у яких урегульовано питання громадянства, і спробуйте визначити зміст застережень, про які йшлося вище.

## Повторення й узагальнення за розділом І «Держава»

I рівень складності (кожен тест оцінюється у 0,5 бала)

1. У додержавний період

- А** права визначалися традиціями, а обов'язки визначалися табу
- Б** права визначалися моральними нормами, а обов'язки визначалися релігійними нормами
- В** права та обов'язки не розрізнялися
- Г** жодна відповідь не є правильною

2. До завдань судової влади належать

- А** забезпечення виконання рішень, прийнятих на референдумах
- Б** роз'яснення суперечливих норм законодавства
- В** контроль за роботою правоохоронних органів
- Г** вироблення правових позицій із приводу найбільш поширених конфліктів та спорів, що виникають у суспільстві

3. До недоліків мажоритарної виборчої системи на виборах до парламенту можна віднести
- A** у разі дострокового припинення повноважень депутата парламенту необхідно проводити проміжні вибори, що важким тягарем лягає на бюджет
  - Б** ця виборча система знецінює особистість кандидатів
  - В** порядок підрахунку голосів виборців є дуже складним
  - Г** депутати, по суті, є відповідальними перед своєю політичною партією, а не перед конкретними виборцями
4. Згідно з Європейською конвенцією про громадянство, підставами для втрати громадянства є
- A** відмова громадянина від громадянства держави
  - Б** відсутність справжнього зв'язку між державою та її громадянином, який постійно проживає за кордоном
  - В** проведення громадянином підривної діяльності проти своєї держави під час його перебування за кордоном
  - Г** відмова громадянина в подальшому визнавати конституцію країни
5. Із-поміж наведених держав оберіть ту з них, яка є унітарною республікою.
- A** Франція
  - Б** Бразилія
  - В** Норвегія
  - Г** Бельгія
6. Відмінність держави від громадянського суспільства проявляється в тому, що
- A** вони мають різну структуру й принципи організації побудови
  - Б** держава є причиною, а громадянське суспільство — наслідком
  - В** держава є складовою частиною громадянського суспільства
  - Г** якщо держава є правовою, то суспільство не може бути громадянським

## II рівень складності (логічна послідовність та логічна пара оцінюються в 1 бал)

7. Розташуйте в правильній послідовності чинники, які сприяли виникненню держави.
- A** зростання продуктивності праці
  - Б** удосконалення знарядь праці
  - В** розшарування суспільства на соціальні групи
  - Г** поява надлишків виробництва
8. Установіть відповідність між правовими формами здійснення функцій держави та прикладами цих правових форм.
- |                                      |  |
|--------------------------------------|--|
| 1 правотворча діяльність             | <b>A</b> конституційний суд дав офіційне тлумачення пункту 8 статті 108 Конституції України                                      |
| 2 правозастосовча діяльність         | <b>Б</b> суд засудив громадянина Омельченка до довічного позбавлення волі за вчинене ним умисне вбивство з особливою жорстокістю |
| 3 правоохоронна діяльність           | <b>В</b> на вимогу працівника фіскальної служби громадянка Волкова сплатила податкову заборгованість                             |
| 4 інтерпретаційно-правова діяльність | <b>Г</b> Президент України своїм актом створив консультативний орган   |
|                                      | <b>Д</b> за рішенням парламенту було видано звід законів   |
9. Установіть відповідність між засадою виборчого процесу, яка була порушена, та прикладом порушення цієї засади.
- |   |  |
|---|--|
| 1 засада публічності та відкритості   | <b>A</b> територіальна виборча комісія частину своїх засідань проводила в закритому режимі   |
| 2 засада свободи передвиборчої агітації, рівних можливостей доступу до засобів масової інформації незалежно від форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками (власниками) яких є партії, місцеві організації партій, кандидати    | <b>Б</b> глава районної державної адміністрації викликав до себе голову територіальної виборчої комісії та поставив перед ним вимогу прозвітувати про роботу комісії за останні десять днів  |
| 3 засада неупередженості органів державної влади, органів влади АР Крим, органів місцевого самоврядування, судів, підприємств, установ і організацій, їхніх керівників, інших посадових і службових осіб до місцевих організацій партій, кандидатів | <b>В</b> керівник одного з підприємств всіляко сприяв зустрічі кандидатів у депутати від провладної партії працівниками керованого ним підприємства й не допускав до зустрічі з працівниками підприємства кандидатів у депутати від опозиційних партій |
| 4 засада законності та заборони незаконного втручання будь-кого у виборчий процес   | <b>Г</b> одному з кандидатів на посаду міського голови під усілякими приводами відмовляли в розміщенні біг-бордів із його агітаційними матеріалами   |
|   | <b>Д</b> деяких виборців умисно не було внесено до виборчих списків  |

### III рівень складності (порівняння оцінюється у 3 бали)

10. Визначте спільні й відмінні ознаки органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

### IV рівень складності (завдання оцінюється у 3 бали, по 1 балу за кожен правильно й повно визначений складник державного ладу)

11. За наведеною інформацією визначте складники державного ладу. Обґрунтуйте свою відповідь.

Держава включає території 16 земель, що входять до її складу. Політична система держави поділяється на два рівні: центральний та регіональний. На кожному з рівнів існують власні органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Державу очолює президент, який обирається парламентом. Уряд формується коаліцією депутатських фракцій. Державна влада здійснюється

на основі вільної та рівної участі громадян і їх об'єднань в управлінні державою, гарантується здійснення прав і свобод громадян і меншостей відповідно до міжнародних стандартів прав людини. Свобода людини, її діяльність, вчинки, вільне підприємництво мають повну підтримку з боку держави та гарантуються системою законів, перед якими всі рівні.



#### ЦІКАВО!

#### Коли з'явилися громадяни?

Слово «громадянин» має історичні корені та важливий юридичний зміст. Багато вчених вважають, що перші згадки про громадян з'явилися на Стародавньому Сході. В античній Греції громадяни мали права і свободи, а негромадяни були безправні. У Стародавньому Римі громадянство надавало право на участь у державних справах. Громадянами могли бути і патриції, і плебеї, проте жінки й раби в цю категорію не включалися. Правове становище

негромадян держави було обмеженим. У Середньовіччі громадянин асоціювався з повноправним представником міської громади, який мав права й обов'язки. У Новий час епоха буржуазних революцій перетворила слово «громадянин» на символ свободи та демократичних прав особистості. Ж.-Ж. Руссо в праці «Суспільний договір» розглядав громадянство як єдність осіб у державі, що дає їм право на участь в управлінні.

#### ЦІКАВО!

#### Хочу бути «людиною світу», а не дають

Більшість європейських держав не дозволяють виходу із громадянства, якщо це призведе до безгромадянства особи. Для запобігання набуттю громадянином України статусу особи без громадянства Законом України «Про громадянство» чітко встановлено, що вихід із громадянства України допускається, якщо особа набула громадянства іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянства, якщо вийде з громадянства України.

#### ЦІКАВО!

#### Альберт Ейнштейн був апатридом!

У творця теорії відносності А. Ейнштейна (1879—1955) були важкі відносини з німецьким громадянством. У 1896 р., ледь закінчивши випускний клас швейцарської школи і вступивши в політехнікум Цюриха, він відмовився бути громадянином Німецької імперії, де посилювалися націоналістичні настрої. Проте відразу стати громадянином Швейцарії він не зміг — для цього було необхідно сплатити тисячу франків, а в 17-річного студента таких грошей не було. У результаті А. Ейнштейн залишався апатридом протягом п'яти років — швейцарський паспорт він отримав тільки в 1901 р., уже після закінчення інституту.

# РОЗДІЛ II ПРАВО



## Тема 1. Право як особливий вид соціальних норм

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати ознаки та види соціальних норм, основні ознаки права
- описувати види соціальних норм, принципи права
- характеризувати право як особливий вид соціальних норм
- порівнювати об'єктивне й суб'єктивне право
- визначати способи реалізації норм права
- оцінювати право як один з ефективних способів суспільного впорядкування

**Основні поняття:** соціальні норми, право, функції права.

### § 24. Система соціальних норм

1. Як регулюються відносини між людьми?
2. Які моральні норми становлять основу поведінки кожного українця та як вони впливають на право нашої країни?

**Соціальні норми** — правила поведінки загально-го характеру, що складаються у відносинах між людьми в суспільстві, є усталеними та забезпечуються різними способами соціального впливу.

До соціальних норм можна віднести моральні норми, звичаї, релігійні норми, корпоративні норми та норми права.

Моральні норми регулюють більшість суспільних відносин.

**Моральні норми** — це правила поведінки, в основі яких лежать уявлення людей про добро та зло, справедливість і несправедливість.

Моральні норми здійснюють регулятивний вплив оціночними словами на зразок добро-зло, справедливо-несправедливо, обов'язок, сором, совість тощо. Норми моралі не фіксуються в письмовій формі. Люди дізнаються про їх зміст у процесі виховання, навчання. Вони передаються з покоління в покоління. Моральні норми не забезпечуються державним примусом. Їх порушення може викликати лише суспільний осуд. Однак уявлення про мораль може бути неоднаковим у різних суспільствах. Те, що визнається моральним для одних, може бути аморальним для інших.

Звичаї передаються з покоління в покоління та закріплюються в поведінці людей.

**Звичаї** — правила поведінки, що встановилися в суспільстві в результаті багаторазового та тривалого застосування.

Звичаї з'явилися в давнину як вираження зручних для людей зразків поведінки.

Релігійні норми встановлюються різними релігійними об'єднаннями та мають обов'язкове значення для тих, хто сповідує ту або іншу віру.

**Релігійні норми** — правила, згідно з якими встановлюються моделі поведінки тих, хто сповідує ту або іншу віру з погляду уявлень про божественне та гріховне.

На відміну від звичаїв, які існують в усній формі, релігійні норми записані у священних книгах — Біблії, Корані, Ведах, Торі та ін. Виконання релігійних норм ґрунтується не на зовнішніх механізмах, а на вірі, що має характер віри у правильність вчинків та відповідність їхнім релігійним правилам.

У регулюванні суспільних відносин значну роль відіграють норми різноманітних об'єднань громадян — корпоративні норми.

**Корпоративні норми** — правила поведінки, розроблені об'єднаннями громадян для своїх членів, які мають обов'язкову силу, поки людина входить до складу такого об'єднання.

Корпоративні норми містяться в документах нормативного характеру, що розробляються політичними партіями, громадськими організаціями, профспілками, фондами, рухами, підприємствами та іншими спільнотами з метою реалізації інтересів своїх членів. Корпоративні норми переважно заповнюють прогалини в нормативній системі права й мають додатковий характер до правових норм.

Правові норми серед соціальних норм посідають провідне місце. Порівняно з іншими соціальними регуляторами право відрізняється особливою нормативністю, тобто чітко визначає права та обов'язки суб'єктів, а також відповідальність за порушення. Право є основою соціальних норм, найвищим вираженням суспільної волі.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке соціальні норми? 2. Які види соціальних норм вам відомі? 3. Яким є місце правових норм у системі соціальних норм? 4. Відокремлення правових і релігійних норм відбулося тоді, коли стали роз-

різняти два поняття. Визначте, про які поняття йдеться. 5. Визначте вид соціальних норм, у яких не можуть виникати суперечності із правовими нормами. Свою відповідь коротко обґрунтуйте.

#### ЦІКАВО!

#### Корпоративний етикет і японська відданість справі

Корпоративну культуру Японії буквально просочує бусідо — етика самураїв. Це звід моральних принципів і правил поведінки, у яких високо цінуються такі якості, як вірність, почуття обов'язку, хоробрість. Основний принцип бусідо — відданість — лежить в основі лояльності працівника до своєї корпорації. Для японців важливо стати частиною колективного подвигу, а не перейматися індивідуальними досягненнями. У корпоративних кодексах японських корпорацій закріплені гімни корпорації, обов'язковий дрес-код, основи поведінки працівника в корпоративній ієрархії. Виконання корпоративних

норм іноді призводить до трагедій: в останні роки чимало японців померло від понаднормової праці.



## § 25. Сутність права. Функції права та їх види

1. Що таке право?
2. Які ви знаєте ознаки права?

Сутність та головне призначення права — найбільш повно відобразити своїм змістом загальносуспільні та приватні інтереси. Право є показником (масштабом) рівня свободи особи в суспільстві. При цьому цінність права полягає в тому, що воно не окреслює свободу взагалі, а визначає межі та міру цієї свободи.

Тобто *право* — це система встановлених державою в інтересах населення загальнообов'язкових правил поведінки, які відображають міру свободи, справедливості та рівності в суспільстві, види належної та необхідної поведінки, а також форми відповідальності за перешкоджання реалізації суспільної волі.

За способом побудови право поділяється на об'єктивне та суб'єктивне.

*Об'єктивне* право являє собою систему норм, де закріплюється правовий припис, реалізація якого не залежить від поведінки особи, не передбачає обов'язкового реагування з боку державного апарату. Об'єктивним правом можна визнати право на свободу совісті та сповідання будь-якої релігії за вибором людини. Кожен вільний у виборі власного шляху духовного пошуку. Об'єктивне право лише констатує, що в жодному разі ніхто не може змушувати сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати її.

*Суб'єктивне право* передбачає реальну можливість діяти певним чином, беручи на себе конкретні права та обов'язки, які невід'ємно пов'язуються з правами та обов'язками інших осіб. Суб'єктивне право — це право, яке реалізує природні потреби та прагнення особи, без яких неможливі її соціалізація та розвиток. Наприклад, право на медичну допомогу є суб'єктивним. Звертаючись до установи охорони здоров'я, людина може очікувати на швидке та якісне надання медичної допомоги. Людині не мають право відмовити в охороні її здоров'я — на медичних працівниках лежить відповідний юридичний обов'язок.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Згідно зі статтею 43 Конституції України кожен має право на працю, що передбачає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він

вільно обирає або на яку вільно погоджується. Чи є право на працю об'єктивним або суб'єктивним?

Функції права виражають його соціальну роль основного регулятора суспільних відносин.

**Функції права** — основні напрями впливу права на суспільні відносини та поведінку особи, через які досягаються цілі права та розкривається його соціальне призначення.

Функції права поділяються на загальносоціальні та спеціально-правові.

*Загальносоціальні функції права* — це напрямки дії права, які реалізуються неправовими засобами, що забезпечують засвоєння соціальної ролі права в суспільстві.

#### ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Функція	Основні риси
Інформаційна	Надання інформації населенню про пріоритетні напрямки регулювання суспільних відносин, про їхні права, обов'язки та міру відповідальності
Орієнтуюча	Формування в населення позиції діяти відповідно до закону, утримуватися від правопорушень, брати участь у їх запобіганні
Виховна	Здійснення впливу на свідомість громадян із метою закладення позитивних зразків поведінки
Інтегративна	Схилення всього суспільства та окремих соціальних груп до спільного дотримання позитивних стереотипів правової поведінки
Соціалізацій	Втручання в соціальну сферу з метою відтворення суспільно корисних форм поведінки
Соціального контролю	Встановлення відповідності між правовими нормами та реальною поведінкою окремих осіб та соціальних груп
Культурно-історична	Накопичення та поширення серед населення культурних та цивілізаційних здобутків людства (ідей прав людини, демократії, конституціоналізму тощо)

*Спеціально-правові функції* права зображують напрямки впливу права тільки за допомогою юридичних засобів, що відповідають

потребі в реалізації правових приписів у суспільній поведінці.

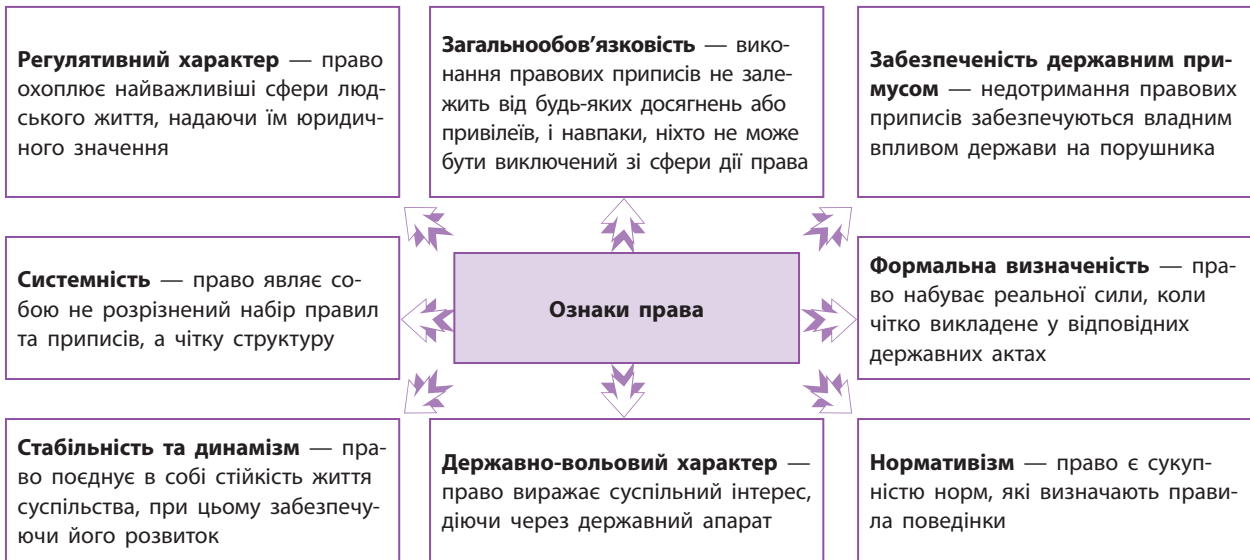
#### СПЕЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ФУНКЦІЇ ПРАВА

Регулятивна	Охоронна
Передбачає регулювання суспільних відносин, безпосереднє закріплення прав та обов'язків громадян, а також реалізує стійкість відтворення суспільних відносин, принципів діяльності, правових категорій та стимулює активну правову поведінку. <i>Форма реалізації:</i> закріплення об'єктивних та суб'єктивних прав громадян	Забезпечує захист суспільних відносин через вплив правових норм, захист законності та правопорядку в суспільстві за допомогою застосування державою заходів юридичної відповідальності. <i>Форма реалізації:</i> закріплення правових заборон на вчинення протиправних дій, способів захисту порушеного права, заходів юридичної відповідальності, що застосовуються до правопорушників

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Згідно зі статтею 190 Кодексу законів про працю України забороняється застосування праці осіб молодше 18 років на важких роботах

і на роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах. Яка функція права відображена в цьому правовому приписі?



**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. У чому полягає вища суспільна цінність права?  
 2. У чому полягають сутність та основне призначення права? 3. Якими є ознаки права? 4. Що таке об'єктивне та суб'єктивне право? 5. Що таке функ-

ції права? 6. Які види функцій права вам відомі?  
 7. Назвіть засоби, за допомогою яких реалізуються загальносоціальні та спеціально-правові функції права.

## § 26. Принципи права. Реалізація норм права

Наведіть приклади моральних норм, що співвідносяться з нормами права.

Кожна людина має власні принципи: захищати слабких, не обманювати, постійно розвиватися тощо. Право як високоморальне утворення, звичайно, побудоване на спеціальних принципах. **Принципи права** мають базове та регулююче значення, вони визначають поведінку людей.

**Принципи права** — основні засади, на підставі яких реалізується право в суспільстві.

Класифікація принципів права відповідає його соціальному призначенню. Тому на першому місці в переліку принципів права перебувають універсальні гуманістичні (людяні) принципи, серед яких виділяють принципи справедливості, рівності, свободи та гуманізму.

*Принцип справедливості* означає, що право є мірою справедливості, яка відображає відповідність очікуванням громадян від власної ді-

яльності, праці, суспільної активності, результатам дії права. Принцип справедливості показує, що ніхто не може зазнавати обмежень, ніж того вимагає закон, та мати гарантії та права, ніж того закон допускає. Принцип справедливості знаходить свій прояв у балансі, співмірності прав та обов'язків особи, злочину та покарання.

*Принцип рівноправ'я* є продовженням та втіленням принципу справедливості. Юридичну категорію рівноправ'я варто відмежовувати від поняття рівності. Адже люди від природи нерівні: хтось розумніший, хтось сильніший, хтось кмітливіший. Однак у юридичній площині всі люди мають рівні права, є рівною мірою соціально цінними особистостями, і жодна вада чи талант не зможуть посприяти розширенню обсягу прав.

*Принцип свободи* передбачає те, що право, виступаючи показником рівня свободи в суспільстві, повною мірою надає людині мож-

ливість скористатися цією свободою, не вчиняючи перепон та зайвих обмежень. Принципи свободи в жодному разі не означає вчинення свавілля. Навпаки, втілений у правових нормах принцип свободи впорядковує цю людську цінність для її найбільшої реалізації, при цьому без ризику завдання шкоди іншим членам суспільства.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Як слід розуміти вислів «Моя свобода закінчується там, де починається свобода іншого»?

*Принцип гуманізму* означає, що право має бути спрямоване на підтримання безпеки людини. Навіть піддаючи покаранню того, хто вчинив злочин, не можна заподіювати йому фізичних страждань або принижувати гідність особистості. Гуманізм виражається в тому, що права та свободи людини визнаються найвищою правовою цінністю.

Крім гуманістичних принципів права, виділяються загальні принципи права, завдання яких полягає не тільки в тому, щоб розкрити соціальне призначення права, але й показати специфіку його функціонування в суспільстві. До загальних належать такі принципи права, як принцип пропорційності, правової визначеності, розумності, добросовісності, субсидіарності.

*Принцип субсидіарності* (від латин. *subsidiarius* — допоміжний) є важливим для побудови правової системи. Він передбачає передачу значної частини питань, що входять до правового регулювання, на місцевий рівень держави. Принцип пропорційності, який тісно

пов'язаний із принципом субсидіарності, передбачає наближення правових приписів до дійсного народовладдя.

*Принцип добросовісності* визначає, що правові норми мають бути створені відповідно до свого соціального призначення, навмисно не готуючи ґрунт для зловживань.

*Принцип правової визначеності* вимагає прийняття правових рішень лише на основі чинного законодавства. На основі цього принципу мають виключатися випадки прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на звуження прав та свобод окремих осіб або організацій.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Якому загальноправовому принципу відповідає таке положення статті 6 Європейської хартії місцевого самоврядування: «Без шкоди для більш загальних законодавчих положень органи місцевого самоврядування мають можливість визначити свої власні внутрішні адміністративні структури з урахуванням місцевих потреб і необхідності забезпечення ефективного управління?»

Сутність права неможливо досягнути у відриві від процесу реалізації норм права. За відсутності реального впровадження норми права вмирають, втрачають своє соціальне призначення.

Реалізація норм права пов'язана з поведінкою людей, яка відповідає правовим приписам (правомірною поведінкою). Це можуть бути активні позитивні дії або правомірна бездіяльність — утримання від заборонених правом дій.

#### Форми реалізації норм права

Дотримання норм права	Виконання норм права	Використання норм права	Застосування норм права
Реалізація норм права, що забороняють певні норми. Передбачає пасивне утримання від дій, заборонених нормами права. Реалізація досягається шляхом бездіяльності (наприклад, утримання від паління у громадських місцях)	Реалізація норм права відбувається шляхом, як правило, активного виконання суб'єктом права покладеного на нього обов'язку (наприклад, сплата податків)	Реалізація норм права виражається в усвідомленій та активній реалізації дозволених нормами дій. Втілюється в уповноважених нормах (наприклад, укладення трудового договору)	Реалізація норм права провадиться через посередника, який найчастіше представляє державні органи чи посадові особи організацій (суд, поліція, директор школи), і здійснюється шляхом звернення (наприклад, за рішенням суду)

**ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте!** До якої форми реалізації норм права належить конституційний обов'язок, передбачений

статтею 66 Конституції України, який вимагає не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині?

**ЦІКАВО!****Європейський Союз: за допомогою принципів права вдосконалити демократію**

Принципи субсидіарності та пропорційності є одними з основних для формування правової системи Європейського Союзу. Принцип субсидіарності визначено у статті 5 Договору про заснування Європейського Співтовариства. Він означає, що рішення мають прийматися на якомога ближчому до громадян рівні, причому необхідно стежити за тим, щоб ті чи інші дії Співтовариства були дійсно виправданими в межах національних, регіональних або місцевих можливостей. Із субсидіарності походить принцип пропорційності, відповідно до якого заходи Європейського Союзу не повинні виходити за межі того, що необхідно для реалізації цілей договорів про його створення. Через означені положення реалізується реальне народовладдя.



Ратуша в місті Антверпен

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке принципи права? 2. Які вам відомі гуманістичні принципи права? 3. Які загальноправові принципи права ви знаєте? 4. Що таке реалізація

норм права? 5. Назвіть форми реалізації норм права. 6. Спробуйте визначити, яка форма реалізації права є багатостадійною.

**Завдання для самоперевірки до теми 1 «Право як особливий вид соціальних норм»**

1. Спробуйте змоделювати такі ситуації, коли певні відносини між людьми регулюються кількома видами соціальних норм.
2. Спробуйте змоделювати ситуації, за яких спостерігатимуться суперечності між нормами права та іншими видами соціальних норм.
3. Наведіть два-три приклади дотримання норм права, за яких особа, що дотримується норм права, діє не тільки в інтересах тих осіб, від порушення права яких утримується, а й у власних інтересах.
4. Наведіть два-три приклади виконання норм права, за яких особа, яка виконує норми права, діє не тільки в інтересах тих осіб, щодо яких виконує обов'язок, а й у власних інтересах.
5. Порівняйте: гуманістичні та загальні принципи права; об'єктивне та суб'єктивне право; застосування права та інші форми реалізації права; загальносоціальні та спеціально-правові функції права; право та інші види соціальних норм.
6. Під час преміювання учнів — переможців предметних олімпіад обласного рівня всіх було нагороджено однаковими подарунками, незалежно від того, скільки призових місць вони вибороли й дипломи якого ступеня отримали. Спробуйте визначити, які саме принципи права було порушено в результаті таких дій. Свою відповідь коротко обґрунтуйте.

## Тема 2. Система права

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати види правових систем і правових сімей, елементи системи права
- описувати структуру правової норми, види правових норм, правові сім'ї
- характеризувати предмет і метод правового регулювання, основні галузі права України
- порівнювати публічне й приватне право

**Основні поняття:** норма права, правовий інститут, галузь права, система права.

### § 27. Поняття системи права. Правові системи держав світу

Поміркуйте, як історія держави відображається на законодавстві.

**Система права** будь-якої країни складається об'єктивно, під впливом реально існуючих суспільних відносин — політичних, ідеологічних, економічних, культурних.

Жодна держава не може обійтися без правових засобів забезпечення порядку в країні. Здатність системи права зберігати стійкість і міцність має великий стабілізуючий вплив на розвиток і регулювання суспільних відносин, на забезпечення правомірної діяльності громадян, організацій і самої держави.

**Система права** — обумовлена системою суспільних відносин сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і узгоджених частин (елементів) — норм, галузей, інститутів.

**ВАЖЛИВО!** Не слід ототожнювати поняття «система права» і «правова система». Якщо в першому випадку йдеться про внутрішню будову права, то в другому — про правову організацію суспільства загалом. Правова система — це не тільки норми права, а й правова ідеологія, правосвідомість, правова культура, правова практика тощо. Система права є лише однією зі складових правової системи. ■

Протягом багатомісячної історії людства сформувався комплекс правових явищ, пов'язаних із суспільством. У різних куточках світу почали створюватися різні правові системи. По-

няття «правова система» має істотне значення для характеристики права конкретної країни. Вона виражається у своєрідності системи права й законодавства, правових установ, правової свідомості. Проте поряд з особливостями в правових системах можна виокремити спільні риси. Це дозволяє об'єднувати правові системи в родинні групи, названі правовими сім'ями.

**Правова сім'я** — група правових систем, які мають подібні юридичні ознаки, що дозволяють говорити про їх відносну єдність.

У науці виокремлюють такі **правові системи (сім'ї)**: романо-германська, англосаксонська, релігійна, соціалістична, традиційна.

#### 1. Романо-германська правова система

До романо-германської правової сім'ї належать правові системи Німеччини, Франції, Італії, Іспанії тощо. До цієї правової сім'ї належить і правова система України.

Головним джерелом права в романо-германській системі є закон.

Основою правової ідеології в цій системі, як і в англосаксонській, є загальнолюдські цінності: свобода, рівність, права людини й громадянина, демократія, народний суверенітет, політичний та ідеологічний плюралізм, місцеве самоврядування, соціальне партнерство, соціальна справедливість.

## 2. Англосаксонська правова система

Основи англосаксонської правової системи були закладені в XI—XV ст. До англосаксонської правової системи належать правові системи Великої Британії, США, Канади, Австралії, Індії, а також багатьох африканських країн — колишніх британських колоній.

Роль закону в створенні правової системи була слабшою, ніж у романо-германської правової сім'ї. Хоча тепер закон домінує в усіх країнах англосаксонської системи, судовий прецедент зберігає своє значення як джерело права (передусім у Великій Британії).

Правова доктрина, особливо праці видатних англійських юристів, можуть виконувати роль джерела права: для обґрунтування своїх рішень суди посилаються на них. Судовий прецедент (рішення суду) визнається джерелом права. У правосвідомості народу високо цінуються традиції. Звичай визнається джерелом права.

## 3. Релігійна правова система

До релігійної правової системи належать країни мусульманського, індуського та індійського права. Найбільш поширеною з них є мусульманська правова система.

До неї належать правові системи Саудівської Аравії, Ірану, Кувейту, Об'єднаних Арабських Еміратів, Катару, Оману, Брунею, а її окремі інститути (іноді в зміненому вигляді) існують у Єгипті, Алжирі та інших країнах.

Класичне мусульманське право — це одна зі сторін релігії ісламу.

Мусульманське право у своєму класичному вигляді існує тільки у звичаях деяких племен Саудівської Аравії.

Основне джерело мусульманського права — Коран і Сунна. Коран стоїть вище за конституцію, тому в тих мусульманських країнах, де є органи конституційного контролю, вони спочатку перевіряють закон на відповідність Корану, а потім конституції. Оскільки в Корані правових норм небагато (вважають, що їх приблизно 200), то мусульманське право складалося не за допомогою законів або судових прецедентів, а шляхом тлумачень священних книг мусульманськими богословами-юристами. Головне в регулюванні відносин — не стільки права, скільки обов'язки правовірно перед Аллахом (наприклад п'ятиразова молитва на день). Судового прецеденту не існує. Правові погляди авторитетних осіб мусуль-

манського співтовариства країни мають враховуватися під час розгляду справи.

Незважаючи на те, що в конституціях деяких мусульманських держав принцип рівності людей зафіксовано, мусульманським правом він повністю не визнається (допускається нерівність правовірних і невірних, чоловіків і жінок). Правосвідомість у країнах мусульманського права спирається на релігію ісламу. Вона вважається універсальною, придатною для всіх народів. Правові включення в мусульманське право з інших правових систем не допускаються.

## 4. Соціалістична правова система

До краху тоталітарного соціалізму в 1990-х рр. соціалістична правова система існувала в багатьох країнах Європи та Азії (СРСР, Албанія, Болгарія, Угорщина, Монголія та ін.). Сьогодні вона зберігається в Соціалістичній Республіці В'єтнам, Китайській Народній Республіці, Кореїській Народно-Демократичній Республіці, Республіці Кубі, Народно-Демократичній Республіці Лаос.

Соціалістична правова система ґрунтується на принципах марксизму-ленінізму: право — засіб для будівництва соціалізму, а потім комунізму; комуністична партія має керівну роль у суспільстві й державі, що закріплюється конституціями; ліквідація приватної власності, пов'язаних із нею «експлуататорських» класів і панування соціалістичної державної власності; диктатура пролетаріату.

Джерела права в цій системі — закони та інші нормативно-правові акти. Правові норми кодифіковані. Судовий прецедент, правова доктрина, звичай не вважаються джерелами права.

Природні права людини не визнаються. Вважається, що правами людину (громадянина) наділяє держава.



Найбільший у світі Коран (Афганістан)

### 5. Традиційна правова система

Поширена в країнах Екваторіальної та Південної Африки. Важливим джерелом права є звичай. У деяких країнах звичай є основним джерелом

права. Закони держави, судові та інші органи можуть не визнаватися населенням. Звичаї можуть відрізнятися залежно від племені. Відповідно, звичай іншого племені не визнаються.

КАРТА ПРАВОВИХ СІМЕЙ СВІТУ

Тип правової системи	Основне джерело права				Дотримання прав людини
	Нормативно-правовий акт	Судовий прецедент	Релігійно-правова норма	Звичай	
Романо-германська	+	—	—	—	+
Англосаксонська	—	+	—	—	+
Релігійна	—	—	+	—	—
Соціалістична	+	—	—	—	—
Традиційна	—	—	+	+	—

**ВАЖЛИВО!** Вище були розглянуті основні правові системи (романо-германська, англосаксонська, мусульманська, соціалістична, традиційна), проте необхідно знати, що є й інші правові системи: індуйське право, іудейське право, звича-

єве право. Ці системи містять переважно стародавні норми, звичаї, релігійні догмати. Вони регулюють невелику частину традиційних відносин і постійно витісняються з прийняттям законодавчих актів. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке система права? 2. Як співвідносяться поняття «система права» та «правова система»? 3. Що таке правова сім'я? 4. Назвіть основні ознаки романо-

германської правової системи. 5. Назвіть основні ознаки англосаксонської правової системи. 6. Назвіть основні ознаки мусульманської правової системи.

## § 28. Норма права та її структура. Види правових норм

1. Що таке норма права?
2. Як ви вважаєте, чи може держава функціонувати без правових норм? Обґрунтуйте свою відповідь.

Щоб охарактеризувати норму права, нерідко застосовують образні порівняння: «цеглинка», «атом» правової системи. Цим хочуть підкреслити, що норма права являє собою первісний елемент змісту права загалом.

**Норма права** — загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене й гарантоване державою, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав, обов'язків і відповідальності їх учасників.

Норма права як найменший елемент системи права має цілий комплекс *ознак*.

1. Норма права є міра свободи, межа можливої і належної поведінки особи.

2. Загальнообов'язковий характер норми права. Оскільки право призначене для підтримки єдиного порядку в суспільстві, то й кожній нормі права притаманні риси загальнообов'язкового правила: його мають виконувати всі без винятку рівною мірою.

3. Норма права — це правило поведінки, гарантоване державою. Це означає, що держава не тільки встановлює (або санкціонує, підтверджує, допускає) ту чи іншу норму, але й охороняє її від порушення. А в разі необхідності застосовує примусові заходи, передбачені законом за правопорушення.

4. Формальна визначеність норми права. Ця ознака проявляється в тому, що всі норми права обов'язково виражені в письмовій, документальній формі. Тільки в цьому випадку

людина (виконавець норми) чітко й точно знає свої права, обов'язки та відповідальність.

Юридична наука виділяє три структурні елементи правової норми, кожен із яких має свою назву, а саме: гіпотеза, диспозиція і санкція.

У розгорнутому вигляді логіку правової норми можна подати приблизно так: якщо суб'єкт права перебуває в певній життєвій ситуації (гіпотеза), то він має право або зобов'язаний здійснити тільки таку, чітко визначену дію, виконати певну вимогу (диспозиція), інакше для нього можуть настати неприємні наслідки (санкція).

**Гіпотеза** правової норми закріплює умови (час, місце, склад учасників тощо), за яких виникають, змінюються або припиняються права та обов'язки учасників суспільних відносин.

**Диспозиція** — основний елемент правової норми, що закріплює саме правило поведінки, згідно з яким повинні (або не повинні) діяти суб'єкти права.

**Санкція** правової норми вказує на наслідки, що виникають у результаті порушення правил поведінки, закріплених у диспозиції.

Не кожна представлена в статті закону норма містить усі три структурні елементи. Ви зустрінете різні варіанти. Є випадки, і досить часті, коли включена до статті норма містить два або навіть один із трьох елементів.

У юриспруденції правові норми класифікують (групуєть за різновидами). Підстави (критерії) для класифікації висуваються найрізноманітніші. Є серед них класифікації за призначенням (функціями), за змістом, за галузями права, за способом регулювання, за предметом регулювання, за обов'язковістю норми, за формою вираження тощо.

Охарактеризуємо деякі *види правових норм*. Залежно від характеру приписів виділяють імперативні, диспозитивні, рекомендаційні, заохочувальні правові норми.

#### ВИДИ ПРАВОВИХ НОРМ

Імперативні	Змістом норм є застосування владних наказів щодо виконання державних приписів. Вони є загальнообов'язковими, не допускають іншого трактування приписів. Такі норми є характерними для тих галузей права, які передбачають відносини нерівності — влади та підпорядкування
Диспозитивні	Змістом норм є надання суб'єктам певного простору для волевиявлення, тобто вони передбачають варіант поведінки, але дозволяють суб'єктам у межах правової норми на власний розсуд корегувати обсяг прав та обов'язків. Передбачене нормою правило починає діяти лише в разі відсутності згоди сторін
Рекомендаційні	Норми, що встановлюють варіанти бажаної, на думку держави, але не обов'язкової поведінки. Для забезпечення реалізації цих норм адресати вживають заходів у межах власної компетенції з урахуванням місцевих умов та можливостей. Суб'єктами-адресатами цих норм переважно є колективні організації з державною формою власності
Заохочувальні	Норми, що встановлюють заходи заохочення за здійснення бажаних і корисних для держави та суспільства діянь (сумлінне виконання своїх державних та громадських обов'язків)

Однією з найбільш поширених класифікацій є поділ правових норм залежно від характеру регульованих ними суспільних відносин. Виділяють дві великі групи: норми матеріального права та норми процесуального права.

*Норми матеріального права* регулюють різні сторони суспільних відносин — економічні, політичні, соціальні та інші, так звані матеріальні відносини. Ці норми визначають правовий статус громадян (права та обов'язки), відносини між громадянами та їхніми організаціями, закріплюють основи конституційного ладу (визначають державний устрій, структуру й компетенції державних органів, принципи їх організації та діяльності тощо).

*Норми процесуального права* регламентують (встановлюють) порядок виконання й захисту норм матеріального права. Так, право власності — матеріальне право. Судовий захист цього права (у разі його порушення) — процесуальне право. Норми процесуального права «обслуговують» (охороняють, захищають, підтримують) норми матеріального права.

За галузевим принципом (за належністю до тієї чи іншої галузі права) норми права також поділяються на норми конституційного, цивільного, трудового, сімейного, кримінального, господарського, водного, земельного, екологічного права тощо.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Назвіть основні ознаки норми права. 2. Які елементи правової норми вам відомі? 3. Який елемент правової норми є її обов'язковою складовою? 4. Які критерії класифікації правових норм вам відомі? 5. На-

звіть види правових норм залежно від характеру правових приписів. 6. Назвіть види правових норм залежно від характеру регульованих ними суспільних відносин.

## § 29. Поняття предмета й методу правового регулювання

Як ви розумієте поняття «правове регулювання»?

**Правове регулювання** можна визначити як процес впливу держави на суспільні відносини за допомогою норм права. Необхідність вивчення таких категорій, як предмет правового регулювання й метод правового регулювання, зумовлена тим, що саме вони виступають підставами поділу системи права на галузі та інститути. Предметом правового регулювання є те, що підлягає регулюванню.

**Предмет правового регулювання** — однорідні суспільні відносини, на які поширюється право.

Предметом правового регулювання є не всі відносини, що складаються в суспільстві (наприклад, дружба не регулюється правом). Регулювання вимагають тільки ті види відносин, які об'єктивно потребують закріплення певного правового порядку. Коло таких відносин широке й різноманітне — трудові, управлінські, екологічні, майнові, сімейні та ін. Якісна своєрідність того чи іншого виду суспільних відносин (предмета правового регулювання) зумовлює специфіку закріплення та регулювання цих відносин нормами права. Так, трудові відносини (відносини між працівником і роботодавцем) у сукупності складають якісно однорідну групу відносин — предмет правового регулювання, яке здійснюється нормами трудового права.

Іншою підставою розподілу права на складові частини є **метод правового регулювання**. Якщо предмет правового регулювання відповідає

на питання «*що регулює право?*», то метод — на питання «*як регулює?*». Метод залежить від предмета правового регулювання, не встановлюється довільно, а безпосередньо визначається характером і змістом регульованих суспільних відносин — предметом регулювання.

**Метод правового регулювання** — сукупність юридичних засобів, за допомогою яких держава впливає на свідомість та поведінку учасників суспільних відносин.

Виокремлюють такі методи: імперативний і диспозитивний.

*Імперативний метод* (ще його називають авторитарним, а також методом владних приписів) являє собою спосіб правового регулювання, за якого суб'єкту права — учаснику правовідносин — надається лише один, суворо визначений варіант поведінки. Такий метод широко застосовується перш за все в таких галузях права, як адміністративне, фінансове, кримінальне процесуальне. Імперативний метод може проявлятися й більш жорстко — у формі правових заборон на вчинення незволених із точки зору держави дій.

*Диспозитивний метод* (його також називають методом автономії) — це спосіб правового регулювання, за якого не встановлюються заборони або владні приписи. Держава лише встановлює межі, за яких сторони — учасники правовідносин самостійно визначають варіанти своєї взаємодії, взаємні права й обов'язки.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке предмет правового регулювання? 2. Що таке метод правового регулювання? 3. У чому полягають особливості диспозитивного методу правового регулювання? 4. Назвіть основні риси імперативного методу правового регулювання. 5. Визначте

галузі права, у яких переважає імперативний метод правового регулювання, а в яких — диспозитивний. 6. Спробуйте пояснити, чому предмет правового регулювання є основним у розмежуванні галузей права, а метод правового регулювання — допоміжним.



## § 30. Галузь права. Поділ права на приватне та публічне

1. Як ви розумієте поняття «галузь права»?
2. Визначте взаємозв'язок між розвитком суспільних відносин і появою нових галузей права.

Предмет і метод правового регулювання є об'єктивною підставою (критерієм) поділу єдиної системи права на складові частини — **галузі права**.

**Галузь права** — група правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини.

Історично склалося так, що в системі права існують головні, базові галузі права і спеціальні галузі права, що виділилися з базових. До основних галузей права належать: конституційне (державне), цивільне, кримінальне й адміністративне право, трудове право, сімейне право, процесуальні галузі права. Із розвитком суспільних відносин з'являються нові галузі права: податкове право, муніципальне право, комп'ютерне право, космічне право. У великих галузях права виділяються підгалузі. Наприклад, у цивільному праві — право інтелектуальної власності, житлове право, спадкове право.

У межах галузей права також існують **інститути права** — правові утворення, що об'єднують норми права, які належать до одного правового явища. Наприклад, у цивільному праві виділяється інститут права власності, який містить норми щодо видів права власності, підстав виникнення, зміни чи припинення цього права, відповідальності за його порушення. У трудовому праві провідне місце посідає інститут трудового договору, який охоплює норми щодо порядку укладення трудового договору, підстав його зміни та припинення, встановлен-

ня строку випробування, заборони дискримінації під час улаштування на роботу.

**Інститут права** — сукупність норм права, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин.

Існують такі сфери суспільного життя, де об'єктивно переважають або приватні, або громадські інтереси. У зв'язку із цим у системі права розмежовуються приватне й публічне право.

**Приватне право** — сукупність галузей та інститутів права, що регулюють відносини, у яких виражаються приватні інтереси.

Приватне право будується на принципах рівності й децентралізації, надаючи суб'єктам права можливість самостійно визначати варіанти поведінки, взаємні права й обов'язки. Воно використовує переважно диспозитивний метод.

**Публічне право** — сукупність галузей та інститутів права, які забезпечують суспільні й державні інтереси.

Захист інтересів суспільства й держави публічне право здійснює шляхом встановлення обов'язків і заборон, чіткого визначення поведінки суб'єктів права. Публічне право використовує імперативний метод.

### ХАРАКТЕРИСТИКА ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

Галузь права	Основні риси	Місце в поділі права
Конституційне право	Встановлює основи державного ладу, визначає правовий статус особистості	Публічне
Цивільне право	Регулює майнові та особисті немайнові відносини	Приватне
Адміністративне право	Пов'язано з управлінськими відносинами, що виникають у процесі виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави	Публічне
Кримінальне право	Встановлює, які вчинки людей є найбільш небезпечними для суспільства, людини або держави та які покарання застосовуються за їх вчинення	Публічне

Трудове право	Регулює відносини, які складаються між працівником та роботодавцем (підприємством, державною установою) із приводу застосування праці	Приватно-публічне
Сімейне право	Встановлює основні правові засади немайнових та майнових взаємовідносин між членами сім'ї: подружжям, батьками та дітьми, іншими родичами	Приватно-публічне
Процесуальне право (цивільне, кримінальне, господарське, адміністративне)	Визначає порядок розгляду судами та іншими уповноваженими органами спорів та конфліктів, які виникають у повсякденному соціальному, економічному, політичному житті суспільства; регулює відносини між учасниками процесу вирішення справи	Публічне

Необхідно розуміти, що між приватним і публічним правом немає непереборної прірви. В умовах сьогодення регулювання суспільних відносин здійснюється шляхом поєднання публічно-правових і приватно-правових методів, виникають галузі права, які існують на стику публічного та приватного права.

**ВАЖЛИВО!** Трудове та сімейне право є показовими прикладами поєднання публічно-правових та приватно-правових методів впливу на суспільні відносини. Диспозитивний метод трудового та сі-

мейного права проявляється в добровільності укладення та розірвання трудового договору та шлюбу, можливості укладення додаткових договорів (колективного договору, договору про повну матеріальну відповідальність, шлюбного договору, договору подружжя про надання утримання). Однак при цьому вступ до трудових та сімейних відносин породжує дію імперативних правових приписів, які сторони не можуть змінити в договірному порядку (тривалість робочого часу та відпустки, обов'язок утримувати неповнолітніх дітей і непрацездатних батьків). ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке галузь права? 2. Що таке інститут права? 3. Що покладено в основу розмежування права на публічне й приватне? 4. Чому сімейне та трудове право не можна віднести ні до приватного, ні до публічно-

го? 5. Екологічне право та фінансове право стали самостійними галузями права відносно нещодавно. Спробуйте визначити, до інститутів якої галузі права вони раніше належали.

#### Завдання для самоперевірки до теми 2 «Система права»

1. Спробуйте довести або спростувати твердження про те, що в романо-германській системі права постанови пленуму вищої судової інстанції є правовим прецедентом.
2. Наведіть два-три приклади міжгалузевих правових інститутів і визначте галузі права, норми яких є складовими відповідного міжгалузевого правового інституту.
3. Наведіть по одному прикладу правовідносин з адміністративного й цивільного права та визначте публічно-правові й приватноправові елементи в кожному з них.
4. В Італії відсутня така галузь права, як трудове право, але відносини найму робочої сили нормами права регулюються. Визначте, якою галуззю права врегульовано ці відносини.
5. Наведіть приклади комплексних галузей права. Визначте види правових норм за галузевою ознакою, які вони містять.

## Тема 3. **Форми права. Джерела права**

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати форми права, види нормативно-правових актів
- порівнювати нормативно-правовий акт і нормативно-правовий договір, правовий прецедент і правовий звичай
- характеризувати джерела права

**Основні поняття:** правовий звичай, нормативно-правовий акт, нормативний договір, міжнародний договір, правовий прецедент.

### § 31. **Поняття форм та джерел права. Правовий звичай. Релігійно-правові норми. Правовий прецедент**

Наведіть приклади релігійних норм, підкріплених законодавством.

Під час опису ознак права була розкрита така ознака, як формальна визначеність. Навіть із назви цієї ознаки випливає те, що пра-

во має певну форму, певний тип відбиття. Іншим явищем, що зображує спосіб прояву права, є **джерело права**.

Форма права	Джерело права
Передбачає охоплення як внутрішнього змісту права (внутрішня форма), так і системи юридичних джерел, що формально закріплюють правові явища (зовнішня форма)	Передбачає не тільки врахування внутрішнього змісту та зовнішнього вираження права, але й причин (матеріальних, економічних, юридичних) його появи в усьому їхньому розвитку та взаємозв'язку
Єдиним логічним результатом упровадження обох підходів до розуміння права є реальне, санкціоноване державою, офіційне закріплення правових норм	

**Джерело (форма права)** — офіційний спосіб зовнішнього відображення правових норм з урахуванням їхнього юридичного змісту та умов, за яких вони були прийняті та санкціоновані державою та суспільством.

**Правовий звичай** — схвалене державою або суспільством правило поведінки, що склалося в результаті тривалого повторення, через яке воно стало прийнятним та нормальним.

Джерела (форми) права можна поділити на такі види: правовий звичай, релігійно-правові норми, правовий прецедент (первинні), нормативний договір, нормативно-правовий акт (вторинні), міжнародно-правовий акт, міжнародний договір (універсальні).

Первинні джерела (форми) права сформувався ще на основі родових звичаїв, давніх вірувань і табу, а також досвіду вирішення спорів між людьми.

Звичаї передували появі закону, і саме тому найперші джерела форми права, відомі людству (наприклад Закони XII таблиць, Закони царя Хаммурапі), містять правові звичаї. Звичай набуває статусу правового, коли законодавець визнає його загальнообов'язковим, тобто закріплює можливість застосування звичаю в нормативно-правовому акті. У разі визнання звичаю правовим його виконання може бути забезпеченим силою державного впливу.

У державному суспільстві звичаї стають правовими в результаті закріплення їх у практиці судів як основ для вирішення спору (так відбувалося в Англії) або включення звичаю в нормативно-правові акти (так відбувалося в багатьох рабовласницьких та феодальних державах, які потім склали романо-германську правову сім'ю).

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** У Великій Британії передача влади від одного уряду до іншого сьогодні становить таку процедуру. Прем'єр-міністр — представник партії, що програла на виборах, після підрахунку голосів виборців іде в Букінгемський палац, де, схиливши коліно та поцілувавши руку королеві Великої Британії, вручає прохання про відставку. Після того як він залишає резиденцію королеви, приїжджає лідер партії, що перемогла на виборах. Схиливши коліно перед королевою, із її рук він отримує право на формування власного уряду. За яких умов цей звичай можна було б визнати правовим?

**ВАЖЛИВО!** Згідно зі статтею 7 Цивільного кодексу України цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема, звичаєм ділового обороту. Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується. ■

**Релігійно-правові норми** — правила поведінки відповідно до священних та інших релігійних документів, які визнаються державою як загальнообов'язкові.

Релігійно-правові норми, що містяться в релігійних текстах, поширені в країнах, у яких держава не відділена від церкви. Релігія в таких країнах має провідне значення для формування нормативно-правових актів, а також здійснення контролю за їх виконанням та при-

тягнення винних до відповідальності. Релігійно-правові норми в сучасному світі поширені в мусульманських країнах.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Згідно зі статтею 73 Кодексу законів про працю України за поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їхніх великих свят із відпрацюванням за ці дні. Чи можна вважати цей правовий припис релігійною нормою?

**Правовий прецедент** (від латин. *praecedens* — той, що передує) — рішення суду, державного органу або посадової особи, яке стає зразком у подальшому розгляді інших питань аналогічного характеру.

Виникнення правових прецедентів було обумовлене усвідомленням типовості життєвих ситуацій та конфліктів, які відбувалися в суспільстві. Тому використання правового прецеденту зводиться не до застосування норм права, а до встановлення норми в результаті практики вирішення аналогічних справ.

У сучасному світі правові прецеденти активно використовуються в країнах англосаксонського права: Велика Британія, Канада, США, Австралія. Найбільш поширеним видом прецедентів є судовий. Характерною особливістю процедури його застосування є те, що суддя не може приймати аналогічне до попереднього рішення, а має з'ясувати сутність правової позиції того судді, який виніс це рішення. Ступінь обов'язковості прецеденту залежить також від інстанції суду, який приймає рішення, та від інстанції суду, який прийняв прецедент. Чим вище інстанцію займає суд, тим менше він обмежений прецедентами та володіє власним правом приймати правові позиції, що потім стають прецедентами.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке джерело (форма) права? 2. Які вам відомі види джерел (форм) права? 3. На чому сформувалися первинні джерела (форми) права? 4. Що таке правовий звичай? За яких умов побутовий звичай набуває статусу правового? 5. За яких умов правові звичаї стають

невід'ємним джерелом міжнародного права? 6. Що таке релігійно-правові норми? За яких умов релігійні норми стають джерелом (формою) права? 7. Що таке правовий прецедент? 8. У якій правовій системі правовий прецедент є основним джерелом (формою) права?

## § 32. Нормативний договір. Нормативно-правовий акт

Що таке первинні джерела (форми) права? Як вони сформувалися?

Вторинні джерела (форми) права виникли в результаті розвитку поступової уніфікації та раціоналізації правових звичаїв, релігійно-правових норм та правових прецедентів і створення конкретних та задокументованих державою правил поведінки загальнообов'язкового характеру. Передусім до вторинних джерел права слід віднести **нормативний договір та нормативно-правовий акт**.

**Нормативний договір** — угода, укладена між двома або більше суб'єктами, правові положення якої набувають загальнообов'язкового значення в результаті їх офіційного визнання державою.

ХАРАКТЕРИСТИКА НОРМАТИВНИХ ДОГОВОРІВ

Види	Основні ознаки	Приклади
Конституційний	Передбачає встановлення загальних принципів організації та функціонування державної влади та органів місцевого самоврядування на період до прийняття конституції	Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р.
Адміністративний	Передбачає закріплення провідних засад узгодження та координації діяльності кількох держав, органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та інших організацій із метою забезпечення реалізації управління суспільними сферами життя	Адміністративний договір щодо застосування Угоди між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення від 18 травня 2012 р.
Соціальний	Передбачає визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень представниками працівників, роботодавців, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування із соціально-економічних питань	Генеральна угода від 23 серпня 2016 р., укладена між всеукраїнськими організаціями роботодавців, всеукраїнськими об'єднаннями профспілок та Кабінетом Міністрів України

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Згідно із Законом України «Про колективні договори та угоди» від 1 липня 1993 р. колективний договір належить до угод, що укладаються на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань із метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів трудящих, власників або уповноважених ними органів. До якого виду нормативних договорів належить колективний договір? Які суб'єкти беруть участь у його укладенні?

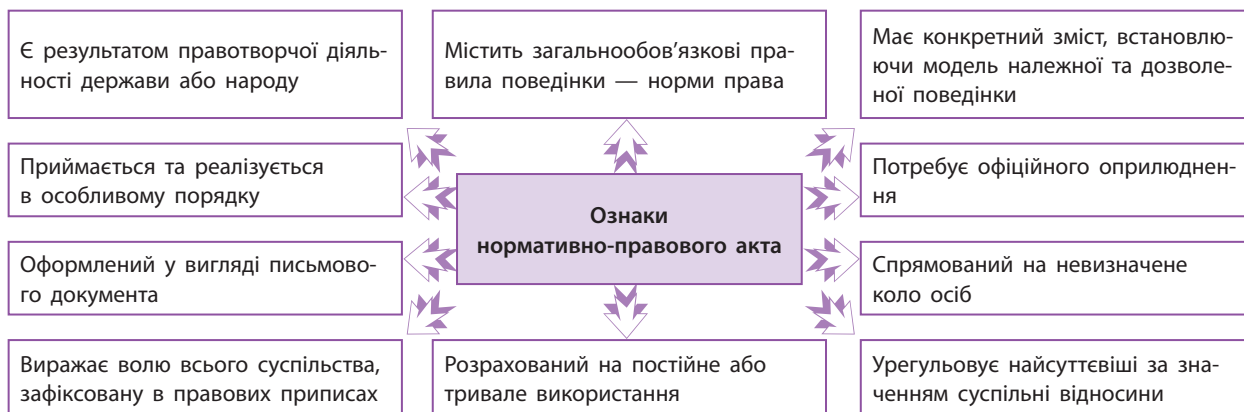
Найбільшу кількість існуючих у суспільстві правових норм зафіксовано в нормативно-правових актах, які є найбільш поширеними, навіть домінуючими джерелами (формами) права.

**Нормативно-правовий акт** — офіційний документ, прийнятий уповноваженим державним органом (найчастіше парламентом або урядом) або народом на референдумі, що містить загальнообов'язкові правові норми, реалізація яких забезпечується силою державного впливу.

Істотна відмінність нормативного договору від нормативно-правового акта полягає в тому, що перший є угодою, яка ґрунтується на добровільній волі осіб, а другий є проявом одностороннього волевиявлення державного органу, який приймає цей акт. Крім того, саме нормативно-правовим актом закріплюється сфера, у якій можливе укладення нормативних договорів.

**ВАЖЛИВО!** Згідно зі статтею 9 Кодексу законів про працю України умови договорів про працю, які погіршують становище працівників порівняно із законодавством України про працю, є недійсними. ■

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Ретельно опрацюйте структуру Цивільного кодексу України, Кодексу законів про працю України, Господарського кодексу України, Водного кодексу України, Конституції України та вкажіть, який із цих нормативно-правових актів містить преамбулу.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке вторинні джерела права та як вони виникли? 2. Що таке нормативний договір і якими є його ознаки? 3. Назвіть види нормативних договорів.

4. Що таке нормативно-правовий акт і якими є його ознаки? 5. Назвіть найбільш типові структурні елементи нормативно-правового акта.

## § 33. Міжнародно-правовий акт. Міжнародний договір

Назвіть ознаки нормативного договору.

Міжнародно-правовий акт є результатом діяльності міжнародного правотворчого органу, що видає офіційний документ, юридична сила якого поширюється на територію двох та більше держав. Міжнародно-правовий акт приймається одностороннім рішенням спеціального міжнародного правотворчого органу. Такий правотворчий орган на сьогодні діє в Європейському Союзі. Ним є Європейський парламент, який приймає регламенти та директиви.

У свою чергу, міжнародний договір являє собою насамперед міждержавну угоду та не може мати обов'язковий характер навіть для держав — членів міжнародних організацій. Міжнародні договори можуть укладатися та-

кож між державами та міжнародними організаціями.

**Міжнародний договір** — угода між державами та/або міжнародними організаціями, що регулює їхні взаємні або багатосторонні міжнародні відносини, встановлюючи для її учасників відповідні права та обов'язки.

Питання, яке вирішуватиметься в міжнародному договорі, обирається самими державами та міжнародними організаціями без яких-небудь обмежень як зі сфери міжнародних інтересів, так і зі сфери внутрішніх справ держави.

### ВИДИ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

За кількістю учасників	За сферою застосування	За рівнем допуску
<ul style="list-style-type: none"> <li>Двосторонні (наприклад укладені між двома державами)</li> <li>Багатосторонні (наприклад розраховані на необмежене коло учасників)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Політичні</li> <li>Економічні</li> <li>Культурні</li> <li>Екологічні</li> <li>Соціально-трудові</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>Відкрити (для укладення не потрібна згода інших учасників)</li> <li>Закриті (згода на участь у договорі потрібна)</li> </ul>

**ЦІКАВО!****Договір чи хартія?**

Міжнародний договір може мати різні найменування: договір, угода, конвенція, пакт, трактат, хартія, комюніке, протокол, декларація, статут тощо, або бути без назви. Серед прикладів можна навести такі міжнародні договори, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія, Статут міжнародної організації праці.

Незалежно від свого конкретного найменування всі договори мають однакову юридичну силу. Розбіжності в найменуваннях не мають юридичного значення, оскільки угода під будь-яким найменуванням є договором, що створює права та обов'язки для його учасників. Тому поняття «договір» розглядається як загальне поняття, що охоплює всі міжнародні угоди.

Тривалий час порядок укладення міжнародних договорів не був регламентований, поки на міждержавному рівні не було створено право міжнародних договорів. У 1986 р. на скликаній у Відні під егідою ООН конференції була прийнята Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями.

Укладення міжнародного договору проходить кілька стадій: 1) попередні переговори представників держав або міжнародних організацій; 2) складання тексту договору; 3) парафування (попереднє підписання міжнародного договору вповноваженими на те особами на підтвердження домовленості до офіційного підписання); 4) підписання; 5) ратифікація;

6) обмін ратифікаційними грамотами; 7) опублікування. Серед стадій укладання міжнародного договору особливе місце посідає його ратифікація, що передбачає схвалення норм міжнародного договору парламентом держави. В Україні правом давати згоду на ратифікацію наділена Верховна Рада.

**ВАЖЛИВО!** Згідно зі статтею 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. ■

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Назвіть джерела права, які виходять за межі державного регулювання. 2. Що таке міжнародно-правовий акт і як він приймається? 3. Якою є юридична сила нормативно-правового акта? 4. Що таке міжна-

родний договір? 5. Назвіть міжнародні організації, які сприяють укладенню міжнародних договорів. 6. Які вам відомі види міжнародних договорів? 7. Назвіть стадії укладення міжнародного договору.

**Завдання для самоперевірки до теми 3 «Форми права. Джерела права»**

1. Спробуйте визначити причини поступового звуження сфери використання правового звичаю.
2. Спробуйте визначити, за якої форми державного устрою та з яких причин нормативний договір є досить поширеним у конституційному праві.
3. Спробуйте визначити переваги та недоліки встановлення договірних відносин між суб'єктами приватного та публічного права.
4. Спробуйте визначити переваги та недоліки нормативно-правового акта.
5. Порівняйте: правовий звичай та правовий прецедент; судову практику як джерело права та правовий прецедент; нормативний договір та нормативно-правовий акт; міжнародний договір і міжнародно-правовий акт; релігійно-правові норми та правовий звичай.

## Практичне заняття

### Норми права

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- порівнювати норми права та інші види соціальних норм
- визначати структурні елементи правової норми
- розрізняти види гіпотез, диспозицій та санкцій
- удосконалити навички роботи із джерельною базою
- проводити класифікацію правових норм за певними критеріями
- покращити свої навички критичного мислення

**ЗАВДАННЯ 1.** Робота у групах. За поданою нижче схемою порівняйте правові норми та інші види соціальних норм.

№ з/п	Правові норми	Інші види соціальних норм
1	Є загальнообов'язковими	
2	Виражають узгоджені інтереси різних суб'єктів суспільних відносин	
3	Встановлюються державними органами, що мають нормотворчу компетенцію та набирають чинності у встановлений законодавством термін	
4	Фіксуються у відповідних нормативних актах	
5	Безпосередньо пов'язані з діяльністю держави	
6	Санкції за порушення передбачають штраф, позбавлення волі, конфіскацію майна тощо	
7	Не передбачають відторгнення суб'єкта правопорушення від суспільства	

**ЗАВДАННЯ 2.** Робота у групах. Визначте вид гіпотези правової норми залежно від того, із наявністю або відсутністю життєвих обставин пов'язується дія норми права.

1. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.
2. Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів

**ЗАВДАННЯ 3.** Робота у групах. Визначте вид гіпотези правової норми залежно від кількості життєвих обставин, із якими пов'язується дія норми права.

1. Працівникам, що стають на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше ніж через п'ять днів після прийняття на роботу.

**ЗАВДАННЯ 4.** Робота у групах. Визначте вид гіпотези правової норми залежно від повноти й вичерпності формулювання життєвих обставин.

1. Повноваження Президента України припиняються достроково в разі відставки, неможливості виконувати свої повноваження

досяг 21 року, має право голосу та проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

3. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено без наміру створення сім'ї та набуття прав й обов'язків подружжя.

2. У разі, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

3. Залучення осіб з інвалідністю до надурочних робіт можливе лише за їхньою згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

за станом здоров'я, усунення з посади в порядку імпічменту, смерті.

2. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним закладам суспільства.



**ЗАВДАННЯ 5.** Робота у групах. Опрацюйте статті 224, 227, 707 та 708 Цивільного кодексу України та визначте,

які з них містять безальтернативну диспозицію, а які — альтернативну диспозицію.

**ЗАВДАННЯ 6.** Робота у групах. Опрацюйте статті 159 та 165 Цивільного процесуального кодексу та частину 3 статті 13 і частину 1 статті 17 Кодексу законів

про працю України. Визначте, де наявна відносно визначена диспозиція, а де — абсолютно визначена диспозиція.

**ЗАВДАННЯ 7.** Прочитайте приклади санкцій залежно від характеру негативних наслідків, що настають за порушення правила, визначеного в диспозиції. Визначте, які з них є заходами юридичної відповідальності, які — правовідновними заходами, а які — заходами припинення правопорушень.

1. Обов'язок повернути майно з незаконного володіння. 2. Арешт майна. 3. Визнання правового акта недійсним. 4. Штраф. 5. Конфіскація майна. 6. Спростування недостовірної інформації. 7. Вилучення заборонених предметів. 8. Затримання правопорушника. 9. Позбавлення батьківських прав. 10. Оголошення догани.

**ЗАВДАННЯ 8.** Визначте елементи правової норми в кожній із наведених норм.

1. Перш ніж вступити на посаду, народні депутати України складають перед Верховною Радою України присягу. Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.
2. Незаконна вимога оплати за надання медичної допомоги в державних чи комунальних закладах охорони здоров'я — карається штрафом до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

3. Якщо дарувальнику відомо про недоліки речі, що є дарунком, або її особливі властивості, що можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна обдаровуваного або інших осіб, він зобов'язаний повідомити про них обдаровуваного. Дарувальник, якому було відомо про недоліки або особливі властивості подарованої речі та який не повідомив про них обдаровуваного, зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану майну, та шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю в результаті володіння та користування дарунком.
4. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, мають повідомити одна одну про стан свого здоров'я. Приховання тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, інших нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

**ЗАВДАННЯ 9.** Проведіть класифікацію кожної з наведених норм: залежно від виду суспільних відносин, що врегульовуються конкретними нормами; за функціональною спрямованістю; за способом правового регулювання; за методом правового регулювання.

1. Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.
2. Якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на невизначений строк.

3. Забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу.
4. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.
5. Проведення клінічних випробувань лікарських засобів без письмової згоди пацієнта або його законного представника, або стосовно неповнолітнього чи недієздатного, якщо ці дії спричинили смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки, — карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

## Тема 4. Законодавство

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати види нормативно-правових актів, види законів та підзаконних нормативно-правових актів
- описувати структуру законодавства, ознаки конституції
- розрізняти право і законодавство
- порівнювати закон і підзаконний нормативно-правовий акт, нормативно-правовий акт та індивідуальний акт

**Основні поняття:** законодавство, закон, підзаконний нормативно-правовий акт, конституція.

### § 34. Право і законодавство. Система права та система законодавства

Як ви розумієте поняття «право» і «законодавство»?

**Законодавство** — сукупність нормативно-правових актів, у яких набувають офіційного державного визнання соціально-правові прагнення та інтереси учасників суспільного спілкування.

Законодавство та право мають схожу природу, спрямовані на досягнення єдиної мети, однак це не однакові категорії. Проблема співвідношення права й закону порушувалося ще у працях античних філософів. Основні концепції щодо співвідношення права й закону є такими: 1) держава створює право шляхом прийняття законодавчих актів. Будь-який законодавчий акт держави містить право; 2) законодавчий акт, прийнятий державою, може бути неправовим. В основі розбіжностей цих концепцій є ідея про джерело виникнення права: право створює держава або право виникає природно.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** У радянський період історії нашої держави законом було заборонено створювати політичні партії, на поїздку за межі держави особа мала отримати дозвіл державних органів, навіть на вибір місця проживання впливала держава. Усе це було закріплено в нормах закону, проте чи можемо ми визнати такі норми правовими?

Законодавство є формою вираження права. Право має бути змістом закону.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Що мав на увазі давньоримський юрист Цицерон, коли казав: «Несправедливий закон не створює право»?

**ВАЖЛИВО!** У Рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р. надане офіційне тлумачення терміна «законодавство». На переконання суддів Конституційного Суду України, він охоплює закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети й постанови Кабінету Міністрів України. ■

Законодавство для свого ефективного функціонування потребує впорядкування всіх актів, які його складають. Так вибудовується система законодавства.

**Система законодавства** — зовнішній прояв, форма системи права, що визначається системою нормативно-правових актів.

Система законодавства є формою (зовнішнім проявом) системи права. Отже, система законодавства й система права співвідносяться як форма і зміст (змістом є система права). Система права має об'єктивний характер. Вона

обумовлена особливостями суспільних відносин.

Визначальним чинником для змін у системі права є розвиток суспільних відносин, які викликають появу нових галузей та інститутів права. Система законодавства певною мірою

має суб'єктивний характер. Це пов'язано з тим, що вона залежить від рішень законодавчих органів. Так, рішення про те, чи буде певний інститут права закріплені у законі, а також у якому законі його закріпити, приймає уповноважений на те орган.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке законодавство? 2. Який закон вважається неправим? 3. Що таке система законодавства?

4. Чому система права має об'єктивний характер, а система законодавства — суб'єктивний?

## § 35. Структура законодавства та її види

1. Дайте визначення поняття «законодавство».
2. Як формується система законодавства?

**Структура законодавства** — внутрішня будова системи законодавства, що знаходить свій прояв у розташуванні нормативно-правових актів один до одного.

Види структури законодавства: вертикальна (ієрархічна), функціональна та горизонтальна (галузева).

*Вертикальна структура законодавства* відображає поділ законодавства залежно від юридичної сили нормативно-правових актів. До неї входять такі складові: 1) Конституція, що має найвищу юридичну силу; 2) міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 3) закони, що приймаються Верховною Радою або безпосередньо народом; 4) постанови Верховної Ради України; 5) укази Президента України; 6) декрети й постанови Кабінету Міністрів України; 7) підзаконні нормативно-правові акти центральних органів державної влади; 8) нормативно-правові акти місцевих органів виконавчої влади — місцевих державних адміністрацій (наприклад розпорядження голови державної адміністрації); 9) нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування. При цьому залежно від юридичної сили нормативно-правові акти поділяють на два види: закони й підзаконні нормативно-правові акти.

Функціональна структура законодавства відображає побудову законодавства залежно від призначення нормативно-правових актів.

На цій підставі виділяють: первинні нормативно-правові акти — акти, що встановлюють правила регулювання певних сфер суспільних відносин (наприклад Кримінальний кодекс України); вторинні нормативно-правові акти — акти, що вносять зміни до первинних або скасовують їх (наприклад Закон України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України»). У федеративній державі виокремлюють також федеральне законодавство й законодавство суб'єктів федерації.

*Горизонтальна структура законодавства* — поділ нормативно-правових актів залежно від предмета правового регулювання. Наприклад, нормативно-правові акти, які регулюють цивільні відносини (купівля-продаж, оренда тощо), утворюють галузь цивільного законодавства. Нормативно-правові акти, що регулюють кримінальні процесуальні відносини (застосування запобіжних заходів, проведення обшуку тощо), утворюють галузь кримінального процесуального законодавства.



Кодекс — основа законодавства

За обсягом нормативного матеріалу в горизонтальній структурі законодавства виділяють: 1) нормативно-правовий акт — письмовий акт, що містить сукупність нормативно-правових приписів; 2) інститут законодавства — сукупність взаємопов'язаних за своїм змістом та взаємодіючих нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин; 3) підгалузь законодавства — сукупність інститутів законодавства, спрямовану на регулювання певного кола однорідних суспільних відносин; 4) галузь законодавства — сукупність нормативних актів, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

Первинну ланку горизонтальної структури законодавства складають нормативний та індивідуальний приписи.

**Нормативний припис** — логічно завершене положення, що сформульоване в тексті нормативно-правового акта та містить загальнообов'язкове правило поведінки.

Нормативний припис слід відрізнити від норми права. Вони є нетотожними поняттями. Так, норма права — це ідеальна логічна загальнотеоретична конструкція та елемент

системи права. Нормативний припис є реальним текстуальним формулюванням та належить до системи законодавства. Саме нормативний припис вважають первинним елементом системи законодавства (аналогом норми права як первинного елемента системи права). Норма права та нормативно-правові приписи взаємодіють як зміст і форма. Змістом є норма права, елементи якої закріплюються у формі нормативно-правових приписів.

Нормативні приписи розміщуються в статтях нормативно-правового акта (стаття 122<sup>4</sup> Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за залишення водіями транспортних засобів, іншими учасниками дорожнього руху — місця дорожньо-транспортної пригоди, до якої вони причетні). У цьому випадку збігаються норма права, правовий припис і стаття нормативно-правового акта.

**Індивідуальний припис** — логічно завершене положення, що сформульоване в тексті індивідуально-правового акта та містить підстави для виникнення, зміни або припинення конкретних правовідносин, прав і обов'язків однозначно визначених суб'єктів права.

#### ОСНОВНІ ВІДМІННОСТІ НОРМАТИВНОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПРИПISУ

Нормативний припис	Індивідуальний припис
Стосується невизначеного кола осіб	Стосується конкретної особи
Є формою норми права	Є способом реалізації норми права
Міститься в тексті нормативно-правового акта (закон, постанова уряду)	Міститься в тексті індивідуально-правового акта (рішення суду, наказ про звільнення тощо)

**Інститут законодавства (нормативний інститут)** — сукупність взаємопов'язаних за своїм змістом та взаємодіючих нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин.

Інститут законодавства відрізняється від інституту права тим, що перший — це сукупність нормативних приписів, а другий — сукупність норм права. Вони співвідносяться як зміст і форма.

Інститут законодавства є формою вираження інституту права. Нормативні приписи групуються в межах інституту законодавства не стихійно чи випадково, а за юридичним змістом, який обумовлюється змістом конкретних суспільних

відносин. Наприклад, у трудовому законодавстві є інститут «робочий час» та інститут «час відпочинку». Прикладами нормативних інститутів також є інститут власності, інститут спадкування, інститут екологічної відповідальності, інститут місцевого самоврядування.

**Галузь законодавства** — сукупність нормативних актів, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

Ознаками галузі законодавства є: 1) наявність основного акта, як правило, кодифікованого, що визначає цілісність галузі; 2) сукупність актів, об'єднаних за предметом правового

регулювання; 3) єдність змісту актів, що утворюють галузь — єдність принципів правового регулювання, спільність основних положень, узгодженість нормативних приписів.

Варто розуміти, що галузь законодавства не слід ототожнювати з галузями права. Галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права. Основним галузям права, як правило, відповідають самостійні галузі законодавства (цивільне, кримінальне). Проте можуть існувати галузі законодавства без галузей права (наприклад законодавство про нотаріат тощо). Також може бути й протилежна ситуація: галузь права об'єктивно сформувалася, але вона не має вираження у формі галузі законодавства

(наприклад, норми фінансового права, права соціального забезпечення не кодифіковані й розпорошені по різних нормативних актах). Існують і комплексні галузі законодавства (господарське, житлове, транспортне, військове тощо). Вони містять положення різних галузей права (і різних галузей законодавства).

**ВАЖЛИВО!** Класифікатором галузей законодавства України від 2004 р. передбачено 38 галузей законодавства, серед них: цивільне, сімейне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче, адміністративне, господарське, земельне, митне, освіта, культура й мистецтво, охорона здоров'я. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке структура законодавства і які її види вам відомі? 2. Назвіть складові горизонтальної структури законодавства. 3. Що таке нормативний та індивіду-

альний приписи? 4. Як співвідносяться поняття «інститут законодавства» та «галузь законодавства»?

## § 36. Нормативно-правові акти та їх види

1. Пригадайте, що таке нормативно-правовий акт.
2. Що включає в себе поняття «територія України»?

Нормативно-правові акти є офіційними документами держави, стосовно яких встановлені спеціальні правила щодо їх чинності, а саме правила дії нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.

**Дія нормативно-правових актів у часі** — період часу, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу.

Закон набирає чинності через десять днів із дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (стаття 58 Конституції України).

**ВАЖЛИВО!** Нормативно-правовий акт втрачає чинність унаслідок: 1) прийняття відповідного рішення уповноваженим органом; 2) у разі закінчення

його строку; 3) у разі зміни обставин, на врегулювання яких було розраховано нормативно-правовий акт; 4) у разі прийняття нового нормативно-правового акта, що регулює ті самі відносини. ■

**Дія нормативно-правових актів у просторі** — поширення юридичної сили нормативно-правового акту на певну територію.

Залежно від того, на яку територію поширюється повноваження органу, який видав нормативно-правовий акт, останній є обов'язковим на: 1) території України; 2) території АР Крим; 3) території області; 4) території району; 5) території міста тощо.

**Дія нормативно-правових актів за колом осіб** — поширення юридичної сили нормативно-правового акту на певне коло суб'єктів, у яких на основі цього нормативно-правового акта виникають права та обов'язки.

Нормативно-правові акти за дією за колом осіб поділяють на загальні, спеціальні та виключні.

1. Загальні — розраховані на все населення (громадяни, особи без громадянства, громадяни інших держав), частина цих актів поширює свою дію навіть на тих громадян, які перебувають поза межами території держави (Кримінальний кодекс).
2. Спеціальні — розраховані на обмежене коло осіб, конкретну їх категорію (поліція, військовослужбовці, студенти).
3. Виключні — розраховані на суб'єктів, що не підпадають під дію ні звичайних, ні спеціальних законів. Усі ці суб'єкти мають спеціальний (виключний) правовий статус (глави держав, урядів, працівники дипломатичних місій, деякі інші категорії іноземних осіб, що наділені імунітетом та недоторканністю на території держави перебування).

Також нормативно-правові акти класифікуються за такими критеріями.

1. За юридичною силою: закони та підзаконні нормативні акти.

Наприклад. Закон України «Про оплату праці». Підзаконний акт: Указ Президента.

Закон має вищу юридичну силу. Підзаконний акт має відповідати закону.

2. За сферою дії: загальні, спеціальні та локальні.

Наприклад. Локальний акт: Правила внутрішнього трудового розпорядку, які чинні у вашій школі. Юридична сила цих правил поширюється лише на працівників вашої школи.

3. За часом дії: постійні й тимчасові.
4. За характером волевиявлення: акти встановлення норм права, акти зміни норм права та акти скасування норм права.
5. За суб'єктами ухвалення: акти органів держави; акти, прийняті народом під час референдуму; спільні акти органів держави й недержавних утворень.
6. За галузеву належністю: цивільні; кримінальні; адміністративні; кримінальні процесуальні та ін.

7. За зовнішньою формою вираження: закони; укази; постанови; рішення; розпорядження; накази тощо.

Від нормативно-правових актів слід відрізнити індивідуальні правові акти.

**Індивідуальний правовий акт** — одностороння волева владна дія органу державної влади або його посадової особи, що забезпечує реалізацію правових норм у зв'язку з конкретною справою.

За допомогою індивідуальних правових актів відбуваються виникнення, зміна або припинення конкретних правовідносин, прав і обов'язків однозначно визначених суб'єктів права.

Індивідуальний правовий акт не містить норм права, тобто акт має ненормативний характер. Це головне, що відрізняє індивідуальні правові акти від нормативних. Найчастіше поняття «індивідуальний акт» і «ненормативний акт» взагалі отожднюються.

Індивідуальні правові акти виконують функцію індивідуалізації загальних правових приписів. Індивідуальний правовий акт адресований конкретному суб'єкту, застосовується одноразово й не зберігає свою дію після того, як припинилися конкретні відносини, передбачені цим актом. Це припис для конкретного адресата, визначає лише його поведінку та не стає нормою поведінки в таких самих випадках для інших суб'єктів. Індивідуальні акти розв'язують конкретні питання управління й не містять у собі норм права. Тому їх називають актами застосування норм права. Індивідуальні правові є актами правозастосування. Прикладами таких актів можуть бути рішення й вироки суду, акти помилування, накази про зарахування чи звільнення з роботи, рішення про нагородження конкретної особи тощо.

#### Види індивідуальних правових актів

<p>Залежно від підстав виникнення:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Виконавчо-розпорядчі — спрямовані на реалізацію правових приписів, пов'язаних із правомірною поведінкою особи (наприклад наказ про звільнення).</li> <li>▪ Правоохоронні — спрямовані на запобігання правопорушенням або є наслідком вчинення правопорушення (наприклад постанова про накладення адміністративного стягнення)</li> </ul>	<p>За суб'єктами, які займаються правозастосовною діяльністю:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Акти органів законодавчої, виконавчої та судової влади.</li> <li>▪ Акти органів місцевого самоврядування.</li> <li>▪ Акти контролюючо-наглядових органів.</li> <li>▪ Акти керівників підприємств та установ</li> </ul>	<p>За формою прийняття:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Усні (наприклад, усне зауваження працівника поліції правопорушнику).</li> <li>▪ Письмові (наприклад вирок, наказ).</li> <li>▪ Конклюдентні (наприклад, застосування спеціальних засобів поліцейським)</li> </ul>
--	---	---

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Як діють нормативно-правові акти в часі? 2. Якою є дія нормативно-правових актів у просторі? 3. На яке коло осіб може поширюватися дія нормативно-правових актів? 4. Назвіть критерії, за яки-

ми класифікуються нормативно-правові акти. 5. Що таке індивідуальні правові акти? 6. Назвіть критерії, за якими класифікуються індивідуальні правові акти.

## § 37. Закон: поняття та види

Пригадайте, що таке закон.

**Закон** — нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку вищим представницьким органом державної влади (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму), що має вищу юридичну силу та призначений для врегулювання найбільш важливих суспільних відносин.

**Конституція** (від латин. *constitutio* — установлення, устрій, порядок) — це основний державний документ (закон), який визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян.

**ЗАВДАННЯ. Подискутуйте!** Чи мав рацію французький філософ та державний діяч Вольтер, коли висловив таку думку: «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів»?

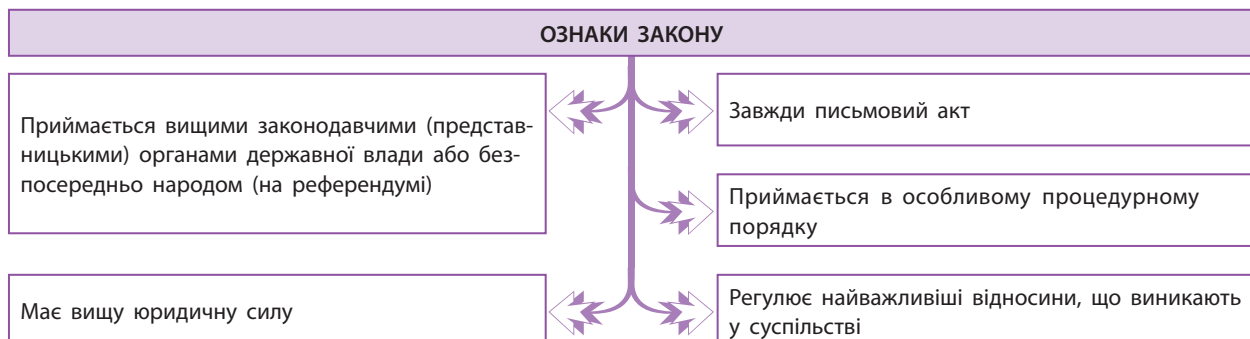
Вища юридична сила закону знаходить свій прояв у тому, що:

- ніхто, крім органів законодавчої влади та народу, не може приймати, змінювати чи скасовувати закони;
- усі інші нормативно-правові акти мають прийматися відповідно до законів;
- у разі колізій між нормами закону та підзаконного нормативно-правового акта діють норми закону.

Закони класифікують за значенням та місцем у системі законодавства.

Основним законом держави, який регламентує основи суспільного, політичного, економічного ладу, права і свободи людини, є **конституція**.

Основні ознаки конституції: 1) це основний закон держави, який визначає засади суспільного ладу; 2) це закон, який має найвищу юридичну силу, а всі інші нормативно-правові акти мусять відповідати його положенням; 3) є юридичною основою законодавства, оскільки закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі конституції та покликані конкретизувати конституційно-правові норми й принципи; 4) має постійний характер (строк її дії невизначений, тобто необмежений у часі); 5) має підвищений ступінь стабільності, яка забезпечується спеціальною процедурою внесення змін і доповнень до конституції, складнішою за процедуру внесення змін і доповнень до законів; 6) пряма дія норм. Це означає, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі конституції гарантується.



## ВИДИ КОНСТИТУЦІЙ

За формою (структурою)		
Кодифікована	Єдиний нормативний акт	Конституція України та більшість інших конституцій світу
Некодифікована писана	Два або декілька документів, перелік яких чітко визначений	Конституція Сан-Марино, Конституція Швеції, Основні закони Ізраїлю
Некодифікована неписана	Чітко не визначена кількість джерел, серед яких можуть бути як писані (акти парламенту, судові прецеденти), так і неписані або усні (конституційні звичаї)	Конституція Канади, Конституція Нової Зеландії, Конституція Великої Британії
За порядком зміни, внесення поправок і доповнень		
Жорсткі	Зміни вносяться в ускладненому порядку, тобто з дотриманням законодавчо визначених спеціальних процедур. Зазвичай такий порядок закріплюється в тексті конституції, а сама жорсткість покликана забезпечити авторитет та стабільність основного закону	Конституція США, Конституція Японії
Гнучкі	Зміни та доповнення до конституцій вносяться у звичайному порядку, без дотримання будь-яких процедур	Конституція Великої Британії, Конституція Швеції
За способом ухвалення		
Октройовані	Даровані монархом, тобто розроблені без участі представницького органу	Конституція Непалу 2007 р. (була чинною до 2015 р.), Конституція Нігерії
Народні	Ухвалені представницьким органом або шляхом референдуму	Конституція України, Конституція США
Залежно від державно-політичного режиму		
Демократичні	У державах із демократичною формою державного режиму	Конституція Фінляндії
Авторитарні	У державах, у яких влада перебуває в руках незначної кількості осіб або певної особи, використовуються авторитарні методи державного управління, влада повністю здійснює контроль у політичній сфері, проте залишається відповідний простір свободи дій в економічній, соціальній, культурній сферах	Конституція Франції 1800 р. — авторитарна конституція Наполеона, Конституція Франції 1958 р. — авторитарна конституція Ш. де Голля
Тоталітарні	У тих державах, де існує антидемократична форма державного режиму, держава повністю контролює всі сфери суспільного життя, дозволена цензура, не забезпечуються права і свободи людини та громадянина	Конституції країн Африканського континенту

**Конституційні закони** — акти, необхідність прийняття яких прямо передбачена конституцією, а також акти, якими вносяться зміни або доповнення до конституції. Наприклад, у статті 125 Конституції України зазначено, що конституції України будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом. На виконання цього положення прийнято Закон України «Про конституції і статус суддів». Також прикладом може бути Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV від 08.12.2004 р.

**Звичайні (поточні) закони** регламентують певні сфери суспільного життя відповідно до Конституції України. Ці закони приймаються простою більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради України. Наприклад, це Закон України

«Про професійні спілки, їхні права та гарантії діяльності».

**Надзвичайні закони** ухвалюються в разі потреби, надзвичайних ситуацій. Наприклад, це Закон України «Про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей».

**Забезпечувальні (оперативні) закони** — нормативно-правові акти, якими вводяться в дію окремі закони, ратифікуються міжнародні договори та ін. Їхнє призначення полягає не у виданні нових норм, а в оперативній підтримці системи норм, що містяться в інших законах і міжнародних договорах та потребують невідкладного прийняття. Наприклад, це Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин».



**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке закон і якими є його ознаки? 2. Що таке конституція і які її ознаки вам відомі? 3. Дайте класифікацію конституцій.

4. Що таке конституційні, звичайні, надзвичайні та забезпечувальні закони?

## § 38. Підзаконні нормативно-правові акти, акти органів місцевого самоврядування та локальні акти

Дайте визначення поняття «нормативно-правові акти».

**Підзаконні нормативно-правові акти** — нормативно-правові акти, які не мають юридичної сили

закону та приймаються для встановлення порядку та на виконання законів.

### Види підзаконних нормативно-правових актів (за ієрархією)

Постанови Верховної Ради України

Укази Президента України

Декрети і постанови Кабінету Міністрів України

Накази, правила, положення, інструкції, порядки, рішення тощо, видані міністерствами та іншими органами державної влади (Пенсійний фонд, Фонд державного майна тощо)

Нормативно-правові акти Верховної Ради АР Крим, **Рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим**, які діють лише на її території

**Акти місцевих органів виконавчої влади** (зокрема розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, накази керівників регіональних підрозділів центральних органів виконавчої влади) **та органів місцевого самоврядування** (зокрема рішення місцевих рад), дія яких поширюється не на всю територію України, а лише на територію функціонування відповідного органу

**Локальні нормативно-правові акти:** акти керівників (посадових осіб, трудових колективів) підприємств, установ, організацій (накази, інструкції, статuti, правила, положення) набувають чинності після отримання адресатом. Локальні нормативно-правові акти мають чинність у межах відповідних підприємств, установ, організацій

**Акти органів місцевого самоврядування** — нормативно-правові акти, прийняті суб'єктом місцевого самоврядування (міським/селищним головою, міською/селищною радою, виконавчим комітетом

міської/селищної ради тощо), який встановлює, змінює або припиняє загальнообов'язкові правила поведінки, що діють у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

**Акти органів місцевого самоврядування** — підзаконні нормативно-правові акти, тобто вони мають відповідати закону. Акти органів місцевого самоврядування є обов'язковими до виконання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Наприклад, акти, прийняті міською радою міста Харкова, не є чинними в Полтаві.

Нормативно-правові акти місцевого самоврядування можна класифікувати таким чином.

1. **За суб'єктом видання:** акти, що приймаються безпосередньо територіальною громадою; представницькими органами місцевого самоврядування; виконавчими органами місцевого самоврядування; органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.
2. **За найменуванням виду акта:** рішення, розпорядження, статут, регламент, інструкція, правила, положення, порядок, програма тощо.
3. **За способом ухвалення:** акти, прийняті одноосібно, та акти, прийняті колегіально.
4. **Залежно від ступеня регламентації:** звичайні та з особливим статусом (статут, місцевий бюджет, регуляторний акт).

**Локальний нормативно-правовий акт** — нормативно-правовий акт, що видається організаціями та поширює свою дію на членів, учасників або працівників такої організації.

Установи, підприємства, організації мають свої локальні нормативні акти: статuti, положення, правила, накази, інструкції тощо, які є чинними лише всередині організації, що їх прийняла, і не поширюються на інші організації. Локальний нормативно-правовий акт має підзаконний характер.

Локальний нормативно-правовий акт встановлює правила поведінки, властиві певній організації, так звані корпоративні норми. У локальних актах можуть закріплюватися звичаї ділового обороту (наприклад вимога заповнювати обхідні листи в разі звільнення працівників), ділові звичаї (проведення нарад тощо), корпоративні традиції, етичні норми (особливе привітання клієнтів), естетичні норми (вимоги до дрес-коду).

Локальні нормативні акти приймаються керівником підприємства, посадовою особою, а іноді й трудовим колективом або за його участю (правила внутрішнього трудового розпорядку, колективний договір).

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке підзаконні акти? 2. Які види підзаконних актів вам відомі? 3. Що таке акти органів місцевого самоврядування? 4. Дайте класифікацію актів орга-

нів місцевого самоврядування. 5. Що таке локальні нормативні акти?

#### Завдання для самоперевірки до теми 4 «Законодавство»

1. Галузі законодавства й галузі права повністю не збігаються. Спробуйте назвати галузі законодавства, які не мають аналогів серед галузей права і навпаки.
2. Із позицій критичного мислення спробуйте дати оцінку рішенню Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення терміна «законодавство».
3. За обсягом система законодавства дещо ширша за систему права. Це пояснюється тим, що система законодавства містить деякі ненормативні положення. Спробуйте визначити зміст цих положень.
4. Порівняйте: систему права та систему законодавства; нормативно-правовий акт та індивідуальний акт; локальні акти та акти органів місцевого самоврядування; внесення змін до конституції та внесення змін до звичайних законів.
5. Поясніть, чому норми радянських конституцій не були нормами прямої дії.
6. Визначте ключові особливості конституції як Основного Закону в державах із федеративним устроєм.
7. Спробуйте визначити недоліки та переваги некодифікованих конституцій.

## Тема 5. Правотворення. Систематизація законодавства

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати види реалізації норм права, види систематизації законодавства
- описувати способи тлумачення правових норм
- характеризувати етапи правотворчої діяльності
- порівнювати інкорпорацію і кодифікацію

**Основні поняття:** правозастосування, тлумачення норм права, інкорпорація, кодифікація, консолідація.

## § 39. Правотворчість як процес організації права

Як виникло право?

**Правотворчість** — організаційно-правова діяльність уповноважених органів зі створення, зміни та скасування правових норм.

Правотворчість як специфічний вид діяльності не є однорідним.

Виділяють правотворчість вищих представницьких органів і підзаконну правотворчість. У першому випадку створюються закони, а називається такий процес *законотворчим*. Законотворчістю опікуються представницькі органи держави (парламент). Вони мають право від імені народу приймати акти вищої юридичної сили — *закони*. У другому випадку правові норми створюються президентом, урядом, центральними та місцевими органами виконавчої влади. За допомогою підзаконної правотворчості закони деталізуються й конкретизуються.

Між представницькою та підзаконною правотворчістю розташовується делегована право-

творчість, яка передбачає передачу парламентом права видавати закон за певним колом питань уряду на конкретний термін. Найчастіше делегована правотворчість здійснюється урядом шляхом видання *декретів* (від латин. *decernere* — постановити) — нормативно-правових актів, що не потребують згоди парламенту та мають силу закону.

**ВАЖЛИВО!** В Україні з 2 грудня 1992 до 20 травня 1993 р. було прийнято 83 Декрети Кабінету Міністрів України. На сьогодні серед декретів, прийнятих Кабінетом Міністрів України, чинні 26 (наприклад Декрет Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію» від 10 травня 1993 р.). ■

Правотворчість не здійснюється миттєво. Вона починається з моменту виникнення у правотворчого органу задуму щодо прийняття правової норми та закінчується моментом її практичної реалізації. Послідовність дій правотворця під час створення та запуску в дію правової норми становить етапи правотворчого процесу.

### ЕТАПИ ПРАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Перед-проектний етап	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Формується зацікавленість у прийнятті (зміні, скасуванні) правової норми шляхом вивчення, аналізу суспільних явищ та процесів, виявляється соціальна затребуваність.</li> <li>2. Здійснюється правова аргументація прийняття (зміни, скасування) правової норми.</li> <li>3. Визначається уповноважений орган, який володіє повноваженнями щодо прийняття необхідної правової норми.</li> <li>4. Окреслюється вид нормативно-правового акта, яким буде оформлена правова норма</li> </ol>
----------------------	---

Проектний етап	1. Приймається рішення про розробку проекту нормативно-правового акта. 2. Розробляється загальна концепція проекту нормативно-правового акта. 3. Створюється текст проекту нормативно-правового акта. 4. Здійснюється обговорення (у тому числі громадське) проекту нормативно-правового акта. 5. Проект нормативно-правового акта розглядається уповноваженим органом для подальшого прийняття
Етап прийняття	Проект нормативно-правового акта затверджується уповноваженим органом або шляхом голосування в парламенті, або шляхом видання одноособового акта президента, уряду, голови місцевої адміністрації
Посвідчувальний етап	1. Прийнятий нормативно-правовий акт підписується уповноваженими органами (наприклад, Закони України підписуються Головою Верховної Ради України та Президентом України). 2. Нормативно-правовий акт включається до єдиного реєстру нормативних актів, йому присвоюється реєстраційний код
Інформаційний етап	1. Прийнятий нормативно-правовий акт проходить офіційне оприлюднення. 2. Відбувається доведення до відома виконавців нормативно-правового акта інформації про його прийняття та момент набрання чинності

**ВАЖЛИВО!** Оприлюднення нормативно-правових актів відбувається тільки в офіційних друкованих виданнях. В Україні такими виданнями є «Офіційний

вісник України», газета «Урядовий кур'єр», газета «Голос України», «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник Президента України». ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке правотворчість? 2. Назвіть види правотворчості. 3. У чому полягають особливості делегованої правотворчості? 4. Назвіть етапи правотворчого процесу. 5. Які чинники впливають на процес

правотворчості? 6. Спробуйте визначити ключові ознаки правотворчості. 7. Визначте переваги та недоліки делегованої правотворчості.

## § 40. Правозастосування

Як реалізуються норми права?

**Правозастосування** — діяльність органів держави, місцевого самоврядування, підприємства та організацій щодо вирішення конкретної юридичної справи, у результаті якої приймається відповідний індивідуальний правозастосовний акт.

Правозастосування як специфічна форма реалізації норм права має низку ознак.

1. Здійснюється лише уповноваженими державою органами — звичайні громадяни не можуть бути суб'єктами правозастосування.
2. Втілюється у спеціальному процесуальному порядку — такий порядок регулюється спеціальними нормативно-правовими актами.
3. Є формою втілення державної влади та державного впливу — правозастосування підтримується та охороняється державою.
4. Базується на ряді принципів — законності, справедливості, доцільності, обґрунтованості.
5. Реалізується у визначеній законодавством послідовності — правозастосовний процес

поділяється на певну кількість стадій, у ході яких вирішується юридична справа.

6. Виражається у формі конкретно визначеного акта — кожний правозастосовний акт має закінчуватися винесенням рішення по справі, яка розглядається уповноваженим органом.
7. Правові приписи трансформуються в конкретні юридичні наслідки — відповідно до винесеного рішення на осіб, які брали участь у справі, покладаються нові права та обов'язки. Правозастосування являє собою складний процес, що розпадається на кілька стадій. Стадії правозастосування:

1. *Встановлення фактичних обставин справи* — здійснюється збір та дослідження відомостей про фактичні обставини події (наприклад, збираються докази порушення водієм правил дорожнього руху).
2. *Здійснення правової оцінки справи* — встановлюється, яка правова норма має застосуватися до кожного конкретного випадку

(наприклад, порушення правил дорожнього руху кваліфікуються як порушення обмежень швидкості руху за статтею 122 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

3. *Прийняття рішення по справі* — положення правової норми поширюються на встановлені фактичні обставини, виноситься індивідуальний правозастосовний акт по суті справи (наприклад, водій, що порушив правила дорожнього руху, притягується до адміністративної відповідальності за Постановою Національної поліції України).
4. *Повідомлення про зміст прийнятого рішення — особам*, які зацікавлені в прийнятті рішення по суті справи, надсилаються копії правозастосовного акта.

Головним підсумком правозастосовної діяльності є правозастосовний акт, яким підтверджується юридична значимість подій, що наявні у справі.

**ВАЖЛИВО!** Умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набули законної сили, або перешкоджання їх виконанню, карається штрафом від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років (стаття 382 Кримінального кодексу України). ■

## На приклад

ПОСТАНОВА  
Іменем України  
Сторожинецький районний суд  
02 квітня 2007 р.

Суддя Сторожинецького районного суду Чернівецької області Перепелюк І. Б., розглянувши матеріали, які надійшли від Сторожинецького РВ УМВС про притягнення до адміністративної відповідальності ОСОБА\_1 ІНФОРМАЦІЯ\_1 народження, жит. смт Красноільськ АДРЕСА\_1, громадянки України, не працюючої, за статтею 173 КУпАП, — З'ЯСУВАВ: ОСОБА\_1 23.03.2007 р. близько 18 год 00 хв в смт Красноільськ на вул. Дружби вчинила суперечку з громадянкою ОСОБА\_2, висловлювалася нецензурними словами на її адресу, на зауваження не реагувала, чим порушила громадський порядок та спокій громадян, тобто вчинила дрібне хуліганство.

**Правозастосовний акт** — офіційний юридичний документ, що містить індивідуальний правовий припис, винесений уповноваженим органом держави, місцевого самоврядування, підприємства або організації в результаті вирішення конкретної юридичної справи.

**ВАЖЛИВО!** Правозастосовний акт — це юридичний документ, який не складається довільно, а має містити обов'язкові частини та реквізити. Вступна частина правозастосовного акта містить у собі найменування акта (вирок, рішення, постановова, наказ тощо), місце та дату його прийняття, найменування органу чи посадової особи, який видав акт, загальні відомості про характер справи. Описова частина складається з опису фактичних обставин, що стосуються вирішення справи. У мотивувальній частині здійснюється аналіз доказів, що підтверджують фактичні обставини, дається їх правова кваліфікація, наводяться положення матеріальних та процесуальних норм права, на основі яких буде виноситися рішення. Резолютивною частиною оформлюється рішення щодо застосування правового припису до фактичних обставин, яке є обов'язковим для всіх учасників справи. ■

ОСОБА\_1 вину визнала частково, суду пояснила, що сварка між нею та ОСОБА\_2 була, але нецензурними словами не виражалася. Щиро розкаюється.

Згідно зі статтею 173 КУпАП ОСОБА\_1 вчинила дрібне хуліганство, тобто вдавалася до нецензурної лайки в громадських місцях, що порушує громадський порядок і спокій громадян.

З урахуванням обставин справи та особи правопорушниця, яка вперше притягується до адміністративної відповідальності за дрібне хуліганство, та позитивну характеристику, керуючись статтею 173 КУпАП, суддя

ПОСТАНОВИВ: На ОСОБА\_1 ІНФОРМАЦІЯ\_1 за вчинення нею дрібного хуліганства накласти адміністративне стягнення у вигляді штрафу в сумі 51 грн (п'ятьдесят одна грн).

## ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке правозастосування? 2. Назвіть ознаки правозастосування як специфічної форми реалізації норм права. 3. Які вам відомі стадії правозастосування? 4. Що таке правозастосовний акт? 5. Які

вам відомі види правозастосовних актів? 6. Поясніть, чому фізичні особи не можуть вважатися суб'єктами правозастосування в разі здійснення самозахисту прав.

## § 41. Тлумачення норм права

Дайте визначення поняття «норми права».

Потреба у тлумаченні норм права виходить за межі реалізації норми права. Вона має самостійне значення в процесі пізнання всієї правової системи, функціонування державного апарату, повсякденної діяльності суспільства. Так, у житті люди часто зіштовхуються з необхідністю розібратися в суті чинних правових норм. У ході правотворчої та правозастосовної діяльності державі, органам місцевого самоврядування, підприємствам та організаціям також необхідно мати чітке уявлення про істинний зміст норм права.

**Тлумачення норм права** — діяльність щодо з'ясування або роз'яснення змісту норм права з метою правильної їх реалізації.

Щоб установити зміст норм права, у юриспруденції вироблені спеціальні способи тлумачення.

Залежно від юридичних наслідків виділяють два основні *види тлумачення норм права*: неофіційне та офіційне.

Неофіційне тлумачення норм права чиниться особами, які не мають повноважень видавати обов'язкові для інших акти тлумачення. Цими особами є звичайні громадяни, професійні юристи, науковці, громадські організації.

Відповідно, у межах неофіційного тлумачення норм права виділяють повсякденне тлумачення (норми права роз'яснюються будь-якими людьми на основі своїх уявлень про правильне й неправильне, виходячи зі свого рівня освіти та життєвого досвіду); професійне (правові приписи роз'яснюються професійними юристами в дискусіях між собою та під час спілкування з клієнтами); доктринальне (тлумачення норм права здійснюється вченими-юристами, які розробляють нові концепції у сфері юридичної науки юриспруденції та викладають результати досліджень у книгах, статтях, наукових коментарях законодавства). Неофіційне тлумачення норм права має рекомендаційний характер.

Офіційне тлумачення є обов'язковим для тих, кому воно спрямоване. Цей вид тлумачення здійснюється уповноваженими на те державними органами, порядок його здійснення встановлюється спеціальними нормативно-правовими актами та має обов'язкове значення й породжує юридичні наслідки. Офіційне тлумачення поділяється на *автентичне* (здійснюється державним органом, що створив нормативно-правовий акт) і *делеговане* (тлумачення норм права відбувається на основі закону спеціально уповноваженим органом, який не видавав цієї правової норми).

### ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Спосіб тлумачення	Основні риси
Грамотичний	З'ясовуються лінгвістичні особливості побудови тексту, пунктуації, зв'язки та узгодження між словами
Спеціально-юридичний	Досліджуються юридична мова норм права: правові конструкції, поняття, терміни та прийоми, які використав правотворець у нормативно-правовому акті
Логічний	Розкривається зміст норми права на основі використання правил та законів логіки, досліджується логічний зв'язок між окремими положеннями нормативно-правового акта
Систематичний	Визначається, які сфери соціального життя норма регулює або охороняє, якими нормами вона доповнюється, відрізняється, обмежується
Історико-політичний	Характеризуються історичні умови прийняття норми права, соціально-економічних, політичних, культурних чинників, що сприяли створенню цієї норми
Телеологічний (цільовий)	З'ясовуються відповідність мети, яку ставив перед собою законодавець під час прийняття норми права, та практичний ефект, який дала ця норма

**ЦІКАВО!****Стратити не можна помилювати**

У мультфільмі радянських часів саме на таку юридичну загадку натрапив двієчник Вовчик, потрапивши до казкового Тридевятого царства. Усього лише один розділовий знак вирішував його долю. Поставлений після першого слова, він погубить Вовчика, а після другого слова — дарує життя. Щось подібне відбувається і в реальному житті, а тому необхідно бути уважними під час аналізу нормативно-правового акта. Залежно від того, де поставлений розділовий знак, залежить і зміст норми, а отже, і поведінка людей, які діють за законом.

**Акт тлумачення права** — підсумок діяльності з тлумачення норм права, спрямований на встановлення істинного змісту норми права.

Акти тлумачення права можна класифікувати за різними підставами.

За зовнішньою формою вираження вони бувають усні та письмові. Письмові акти тлумачення мають певну структуру. У них вказується, хто і коли видав цей акт, до яких норм права він належить, коли вступив у дію. Усні акти тлумачення проявляються як судження, позиції в ході спілкування між суб'єктами тлумачення.

За юридичною значущістю виділяють акти нормативного та казуального тлумачення. Акт казуального тлумачення не має загальнообов'язкового значення, спрямований на тлума-



Науково-практичний коментар — приклад тлумачення норм права

чення правової норми в конкретній юридичній справі (казусі). Акт нормативного тлумачення створюється уповноваженим державним органом та пояснює зміст уже існуючих правових норм і є обов'язковим для всіх відносин, що охоплюються його дією, та адресований невідзначеному колу осіб.

За суб'єктами розрізняють акти тлумачення, видані виконавчо-розпорядницькими, судовими, прокурорськими та іншими органами влади, і створені громадянами, громадськими організаціями, юристами, вченими в межах неофіційного тлумачення.

Тлумачення права та його результати відіграють важливу роль у реалізації норм права. Тлумачення завершує процес правового регулювання суспільних відносин та робить правові норми готовими до реалізації суб'єктами права.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке тлумачення норм права? 2. Назвіть способи тлумачення норм права. 3. Які ви знаєте види тлумачення за його юридичними наслідками? 4. Що

таке акти тлумачення норм права? 5. Які види актів тлумачення норм права вам відомі?

## § 42. Поняття та види систематизації законодавства

1. Пригадайте, які існували найдавніші кодекси та збірки законів.
2. Із якою метою відбувалася кодифікація законодавства?

**Систематизація** — вид діяльності державних органів щодо впорядкування та вдосконалення системи законодавства шляхом створення єдиної

структури нормативно-правових актів та правових приписів, які в них містяться.

**ЦІКАВО!****Коли виникли кодекси**

Слово «кодекс» походить від латинського *codex* — книга. У давнину так називали дерев'яні таблички, які були скріплені між собою та покриті воском. Потім дерев'яні таблички замінили листом папірусу. У таких книжок з'явилися обкладинки з прикрасами. Існування кодексів засвідчено вже в I ст. н. е. Найдавніші кодекси відносять до часів римського імператора Діоклетіана (243—316). Завдяки своїй практичності й дешевизні виготовлення кодекси поступово витіснили сувій. У 528 р. візантійський імператор Юстиніан I (527—565) заснував комісію юристів для складання збірки римських конституцій із метою заміни застарілих законів. Коли був створений Кодекс Юстиніана (529 р.), усі збірники законів, що не увійшли до нього, втратили силу.



Імператор Юстиніан.  
Мозаїка із церкви  
в Равенні (Італія).  
VI ст.

Систематизація законодавства може відбуватись у трьох формах: інкорпорація, консолідація та кодифікація.

**Інкорпорація** (від латин. *incorporatio* — приєднання, поглинання) — форма систематизації законодавства, що полягає в об'єднанні нормативно-правових актів, прийнятих за певний період, без зміни їхнього змісту.

**Інкорпорація** впорядковує законодавство за алфавітно-предметним, хронологічним, системно-предметним порядком. Так з'являються збірники законодавства. У результаті інкорпорації жодні зміни до норм законодавства не вносяться, а застарілі норми просто не включаються до створених збірників. Інкорпорація не передбачає здійснення правотворчої діяльності.

**Консолідація** (від латин. *consolidatio* — зміцнюю) — форма систематизації законодавства, що полягає у створенні нового, більш великого нормативно-правового акта на базі вже існуючих.

Основне завдання *консолідації* полягає в ліквідації множинності різних видів джерел (форм) права, що є схожими за змістом, та створення на їх основі логічно впорядкованого єдиного нормативно-правового акта. Норми права в цьому нормативно-правовому акті складаються в єдиному стилі, усуваються застарілі поняття, повтори, суперечності, однак не змінюється зміст норм права. Як і при інкорпорації, при консолідації не відбувається правотворчості.

**Кодифікація законодавства** — форма систематизації законодавства, що передбачає здійснення повної переробки форми та змісту чинних нормативно-правових актів, у результаті чого створюється нове джерело права.

У результаті *кодифікації* відбувається якісна переробка чинних норм права, що регулюють найбільш важливі сфери суспільних відносин. Відбувається трансформація як форми, так і змісту норм права, що складають акт кодифікації.

**ЦІКАВО!****Варварська інкорпорація**

У середньовічній Європі існували так звані «варварські правди» (Бургундська правда VI ст., Салічна правда VI ст., Баварська правда VIII ст., Саксонська правда IX ст. тощо). Вони були створені внаслідок інкорпорації норм сімейного, речового, зобов'язального, судового та кримінального права. Наприклад, основною метою складання Салічної правди була фіксація правових звичаїв племен франків.



Салічна правда



## ВИДИ КОДИФІКАЦІЇ ТА ЇХНЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Вид кодифікації	Основні риси	Приклад
Всезагальна	Передбачає прийняття загальнодержавного нормативного акта з основних питань життя суспільства та держави	Конституція
Галузева	Охоплює законодавство за предметом окремої галузі права	Цивільний кодекс, Сімейний кодекс
Міжгалузева	Об'єднує законодавство за предметом декількох галузей права	Повітряний кодекс, Земельний кодекс
Спеціальна	Охоплює норми права підгалузей права та правових інститутів	Бюджетний кодекс, Податковий кодекс

У результаті кодифікації створюється єдиний структурований закон, який здатний замінити велику кількість непотрібних нормативно-правових актів. Його називають **кодексом**.

Окрім кодексу, до актів кодифікації належать основи законодавства, статuti та положення.

**Кодекс** — акт кодифікації загального характеру, що регулює окрему сферу суспільних відносин, яка охоплює певну галузь (галузі) права чи галузь (галузі) законодавства.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке систематизація законодавства? 2. Назвіть види систематизації законодавства. 3. Назвіть види

кодифікації та вкажіть їхні основні риси. 4. Які акти кодифікації вам відомі?

**Практичне заняття****Види систематизації правових актів****ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ**

Після цього уроку ви зможете:

- порівнювати кодифікацію та інкорпорацію, консолідацію та інкорпорацію
- визначати переваги і недоліки кожного виду систематизації правових актів
- здійснювати класифікацію кодексів за обсягом кодифікації
- удосконалити навички ведення дискусії в групі
- покращити свої навички критичного мислення

**ЗАВДАННЯ 1.** Робота у групах. За поданою нижче схемою порівняйте кодифікацію та інкорпорацію.

Кодифікація	Інкорпорація
Здійснюється шляхом внутрішньої обробки правових актів	
Може бути тільки офіційною	
Є своєрідною формою творення нового законодавства	
Здійснюється періодично, залежно від нагромадження нормативного матеріалу та об'єктивної необхідності його всебічної переробки й об'єднання в цілому чи за окремими галузями	
Має справу з правовими приписами та юридичними інститутами	
Завершується прийняттям нового як за формою, так і за змістом правового акта	
Спрямована на подолання суперечностей та інших неузгодженостей у законодавстві, усунення множинності нормативних актів, прогалин і колізій у регулюванні суспільних відносин	
Складається із трьох стадій	
її результатом є кодекси, статuti, положення	

**ЗАВДАННЯ 2.** Робота у групах. За поданою нижче схемою порівняйте консолідацію та інкорпорацію.

Консолідація	Інкорпорація
Не передбачає зміни змісту правових актів	
Може бути тільки офіційною	
Є уніфікацією правових актів	
Усуває численність правових актів	
Сприяє об'єднанню загальних положень поточної правотворчості в родинні групи	
Є проміжною ланкою між поточною правотворчістю і кодифікацією	
Її результатом є видання зводу законів	

**ЗАВДАННЯ 3.** Класифікуйте всі відомі вам кодекси за обсягом кодифікації. Висловіть свою думку з приводу того, які саме правові акти в Україні потребують ко-

дифікації, а кодифікація яких недоцільна не тільки зараз, а й у майбутньому.

**ЗАВДАННЯ 4.** Спробуйте визначитися із відповіддю на запитання про те, які правові акти потребують консолідації, а які — інкорпорації.

**ЗАВДАННЯ 5.** Робота у групах. Станом на 01.01.2018 р. питання проведення виборів в Україні врегульоване трьома законодавчими актами (закони про вибори Президента України, народних депутатів України та про

місцеві вибори). Розглядається питання про можливість прийняття Виборчого кодексу України. Спробуйте визначити переваги і недоліки кодифікації виборчого законодавства.

**ЗАВДАННЯ 6.** Ознайомтесь із побудовою виборчих законів. Спробуйте визначити, які питання мають бути врегульовані у загальних положеннях Виборчого кодексу.

**ЗАВДАННЯ 7.** Робота у групах. Проведіть дискусію про доцільність чи недоцільність консолідації виборчого законодавства замість його кодифікації.

**ЗАВДАННЯ 8.** Робота у групах. Проведіть дискусію про доцільність створення Кодексу судової влади, який би поглинув не тільки Закони України «Про судоустрій

і статус суддів», «Про Конституційний Суд України», «Про Вищу раду правосуддя», а й Закон України «Про прокуратуру».

### Завдання для самоперевірки до теми 5 «Правотворення. Систематизація законодавства»

1. У результаті конституційно-правової реформи в частині судочинства Конституційний Суд втратив право здійснювати офіційне тлумачення законів України. Спробуйте спрогнозувати, які наслідки в правозастосовній діяльності може спричинити таке рішення законодавця.
2. У результаті консолідації усуваються застарілі поняття, повтори, суперечності, однак зміст норм права не змінюється. Однак деякі юристи схиляються до думки, що консолідація наділена деякими ознаками своєрідної форми творення законодавства. Спробуйте спростувати або підтвердити таку думку.
3. Наведіть аргументи «за» і «проти» доцільності існування делегованої правотворчості.
4. Окремі юристи вважають, що консолідацію можна вважати прелюдією кодифікації. Спробуйте підтвердити або спростувати таке міркування.
5. Порівняйте: правотворчість вищих представницьких органів і підзаконну правотворчість; правозастосування та інші форми реалізації права; офіційне та неофіційне тлумачення; акти нормативного тлумачення та акти казуального тлумачення; консолідацію та інкорпорацію.

## Тема 6. Правовідносини

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати ознаки правовідносин
- описувати структуру правовідносин, види юридичних фактів
- характеризувати суб'єктів та об'єкти правовідносин, зміст правовідносин
- порівнювати правосуб'єктність фізичних та юридичних осіб
- застосовувати знання з теми для розв'язання правових ситуацій

**Основні поняття:** правовідносини, юридичні факти, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.

### § 43. Поняття та ознаки правовідносин. Види правовідносин

Що таке суспільні відносини?

Право серед соціальних регуляторів виступає основним джерелом упорядкування суспільних відносин у найважливіших сферах людського життя. У результаті закріплення державою волі суспільства в нормах права суспільні відносини, урегульовані ними, набувають правового характеру, коли і де б вони не виникли. Такі суспільні відносини називають *правовідносинами*. За своєю суттю будь-які правовідносини є результатом реалізації норми права, що породжують взаємні права та обов'язки. Так, правовідносини між подружжям виникають у результаті реалізації права на шлюб, правовідносини між учнем та школою — у результаті втілення права на освіту, а між працівником та підприємством — права на працю.

**Правовідносини** — суспільні відносини, що врегульовані нормами права та виникають у результаті їх реалізації й породжують взаємні права та обов'язки між суб'єктами, які беруть у них участь.

Правовідносини, з огляду на своє специфічне призначення, мають ряд ознак, які відрізняють їх від інших суспільних відносин.

1. Правовідносини перебувають у нерозривному зв'язку з нормами права, що виступають

основою для їх виникнення, зміни або припинення.

2. Учасники правовідносин наділені взаємними правами та обов'язками. Не можна вступити в правовідносини та не взяти на себе відповідальність за виконання певного кола юридичних прав та обов'язків.

**ВАЖЛИВО!** Немає права без обов'язку, а обов'язку без права. ■



Договір купівлі-продажу — один із найбільш поширених видів правовідносин

3. Правовідносини є індивідуалізованим вираженням абстрактних правових приписів щодо конкретно визначеного об'єкта та суб'єкта суспільних відносин. Наприклад, студент Бойко передає сервісному центру «Гайка» мобільний телефон для ремонту екрана.
4. Правовідносини завжди мають вольовий характер. Воля — це внутрішнє усвідомлення дії, яку вчиняє людина. Вступаючи до правовідносин, воля людини має збігатися з волею суспільства, втіленою державою в нормах права.

**ВАЖЛИВО!** Латинський вираз говорить: «Qui jure suo utitur, neminem laedit», тобто, той, хто користується своїм правом, нікому не заподіює шкоди. ■

5. Правовідносини охороняються державою. У випадку невиконання умов правовідносин до їхніх суб'єктів спеціальним правоохоронним органом застосовується державний вплив, який може виражатися у формі примусу (обов'язку вчинити дії на основі правозастосовного акта під загрозою покарання).

## ВИДИ ПРАВОВІДНОСИН

За галузями права	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Конституційні — відносини між громадянами та державою із приводу здійснення народо-владдя, державою та державними органами.</li> <li>■ Цивільно-правові — із приводу реалізації майнових і немайнових прав та інтересів фізичних та юридичних осіб.</li> <li>■ Трудові — із приводу використання найманої праці на підприємствах.</li> <li>■ Кримінально-правові — із приводу притягнення до кримінальної відповідальності.</li> <li>■ Адміністративні — із приводу взаємодії громадян та державних органів, притягнення до адміністративної відповідальності.</li> <li>■ Сімейні — із приводу стосунків подружжя, батьків та дітей.</li> <li>■ Господарсько-правові — із приводу здійснення підприємницької та виробничої діяльності.</li> <li>■ Процесуально-правові — із приводу реалізації порядку вирішення юридичного спору або конфлікту</li> </ul>
За функціями права	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Регулятивні — виникають унаслідок правомірної реалізації норм права.</li> <li>■ Охоронні — виникають через вчинення правопорушення та потребують реакції держави, пов'язаної із застосуванням державного примусу та юридичної відповідальності</li> </ul>
За ступенем визначеності	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Абсолютні — передбачають поширення права окремого суб'єкта на невизначене коло осіб (наприклад правовідносини власності, публічної обіцянки винагороди).</li> <li>■ Відносні — передбачають чітке визначення суб'єктів правовідносин, їхніх прав та обов'язків (наприклад відносини купівлі-продажу товарів)</li> </ul>
За характером обов'язку	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Активні — передбачають вчинення конкретних дій для реалізації своїх прав та обов'язків (виконати роботу, передати річ, заплатити гроші).</li> <li>■ Пасивні — передбачають утримання від певних дій для виконання свого юридичного обов'язку для реалізації прав іншої особи (наприклад продавати та здавати в оренду майно)</li> </ul>
За суб'єктами	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Між фізичними особами.</li> <li>■ Між фізичними та юридичними особами.</li> <li>■ Між юридичними особами.</li> <li>■ Між фізичними або юридичними особами та державними органами</li> </ul>
За підставою виникнення	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Односторонні — виникають у результаті волевиявлення однієї особи (передання майна за заповітом, видача довіреності).</li> <li>■ Договірні — виникають на основі домовленості, угоди між суб'єктами суспільних відносин (трудовий договір, договір міни тощо).</li> <li>■ Управлінські — виникають на основі правозастосовного акта державного органу, органу місцевого самоврядування, виконавчого органу підприємства (вирок суду, наказ про звільнення)</li> </ul>

## ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке суспільні відносини? 2. Який вид соціальних норм відіграє провідну роль у регулюванні суспільних відносин? 3. Що таке правові відносини? 4. Назвіть

основні риси правових відносин. 5. Які ви знаєте види правовідносин?

**ЦІКАВО!****Коли правовідносини є, а норми права немає**

Суспільні відносини постійно розвиваються, і не завжди право встигає за ними. Іноді з'являються суспільні відносини, які потребують правового регулювання, однак не мають відповідної норми права в жодному джерелі права. Тоді правовідносини виникають за аналогією права або за аналогією закону. Особливо це притаманне приватним галузям права. Так, відповідно до статті 8 Цивільного кодексу України, вказується: «Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства

або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)». А от кримінальне право прямо забороняє застосування як аналогії права, так і аналогії закону (частина 4 статті 3 Кримінального кодексу України).

## § 44. Структура правовідносин. Юридичні факти та їх види

1. Поясніть, що таке правовідносини.
2. Які види осіб можуть виступати учасниками правовідносин?
3. Чому правові відносини є найбільш захищеним видом суспільних відносин?

Правовідносини завжди виникають між кимось, із приводу чогось та тягнуть за собою щось. До структури правовідносин включаються такі елементи, як об'єкт, суб'єкт та зміст.

**Об'єкт правовідносин** — сукупність матеріальних та нематеріальних благ, із приводу яких виникають правовідносини.

У кожному нормі права закладений певний інтерес, певний **об'єкт правовідносин**. Це може бути об'єкт, пов'язаний як із загальнодержавним інтересом забезпечення обороноздатності держави (обов'язок захищати Батьківщину), охороною державного ладу та територіальної цілісності (кримінальне переслідування осіб, які вдаються до закликів щодо повалення державного ладу та вчиняють терористичні акти), так і з приватним інтересом (бажання людини займатися улюбленою справою, здобути освіту, придбати квартиру, започаткувати власну підприємницьку справу). Об'єкт правовідносин, втілений у правовій нормі, певною мірою дає можливість усвідомити, чого прагне суспільство: матеріального статку чи духовного піднесення. Об'єкт правовідносин спрямовує

їх учасників на досягнення найбільш корисного для певного суспільства результату.

Об'єкт правовідносин матеріалізується в бажаннях та прагненнях конкретних осіб, яких називають *суб'єктами правовідносин*. Суб'єкт правовідносин є рухомою силою виникнення всіх правовідносин у суспільстві.

У широкому розумінні суб'єкти правовідносин — це люди та організації, які вони створюють.

**Суб'єкти правовідносин** — особи, що вступають у правовідносини з метою досягнення правового результату, пов'язаного з об'єктом правовідносин, приймаючи на себе відповідні права та обов'язки.

**Юридична особа** — організація, що створюється людьми для досягнення некомерційних або комерційних цілей, володіє відокремленим майном, набуває від власного імені майнових та особистих немайнових прав, виконує обов'язки.

Досягнути матеріального або нематеріального інтересу, який прагне задовольнити суб'єкт правовідносин, неможливо без взяття на себе суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що складають зміст правовідносин.

**ЦІКАВО!****Дзвін та кішка як суб'єкти правовідносин**

Відповідно до законодавства сучасних країн тварини та речі не є суб'єктами правовідносини. Однак у минулому існували правовідносини з тваринами чи предметами. Так, у Московській державі в період смуту XVI ст. батогами побили дзвін, який дзвонив, коли було вбито царевича Дмитрія (мається на увазі так званий Лжедмитрій I), а потім цей дзвін було відправлено до Сибіру. А французький політичний діяч XVII ст. кардинал Рішельє залишив чималий спадок

своїм улюбленим кішкам. Хоча й сьогодні не є поодинокими випадки, коли великі статки «успадковують» брати наші менші. Наприклад, американський співак Майкл Джексон заповів гроші своїй улюбленій мавпі, а британський дизайнер Олександр Маккуїн залишив своїм собакам 50 тис. фунтів стерлінгів. Звісна річ, самі тварини не отримують ці кошти, але були створені спеціальні фонди, на які покладено обов'язок утримувати чотирилапих спадкоємців.

**Зміст правовідносин** — складова поведінки суб'єктів правовідносин із приводу досягнення ними правового результату, пов'язаного з об'єктом правовідносин, що передбачає виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Суб'єктивне право є видом і ступенем можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта правовідносин, що встановлюється юридичними нормами для задоволення його інтересів та забезпечується державою.

**ВАЖЛИВО!** Із поняттям суб'єктивного права пов'язують поняття законного інтересу. Однак

перше є особливим дозволом, тобто дозволом, що відображається у відомій формулі: «Дозволено все, що передбачено в законі», а друге — простим дозволом, тобто дозволом, до якого можна застосовувати не менш відоме правило: «Дозволено все, що не забороняється законом». Інтерес, навіть перебуваючи під охороною закону чи права, на відміну від суб'єктивного права, не має такої правової можливості, як останнє, оскільки не забезпечується юридичним обов'язком іншої сторони. Законний інтерес відбиває лише легітимне прагнення свого носія того, що не заборонено законом (Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р.).

**ВИДИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ**

За юридичними наслідками	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Правоутворюючі — факти, із якими норми права пов'язують виникнення правовідносин (наприклад, наказ про прийняття працівника на роботу).</li> <li>■ Правозмінюючі — факти, із якими норми права пов'язують зміну правовідносин (наприклад, наказ про зміну істотних умов праці).</li> <li>■ Правоприпиняючі — факти, із якими норма права пов'язує припинення правовідносин (наприклад, наказ про розірвання трудового договору)</li> </ul>
За складом	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Прості — передбачають наявність одного юридичного факту для виникнення, зміни або припинення правовідносин (наприклад, для переходу права власності, як правило, потрібне укладення договору купівлі-продажу).</li> <li>■ Складні — передбачають наявність двох або більше юридичних фактів для виникнення, зміни або припинення правовідносин (наприклад, для створення юридичної особи потрібне створення установчого договору, реєстрація в органах державної влади та податковій службі)</li> </ul>
За вольовою ознакою	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Діяння — факти, що пов'язані з наявністю волевиявлення суб'єктів правовідносин, та можуть проявлятися у формі дії (наприклад укладення договору купівлі-продажу, рятування майна іншої особи) або бездіяльності (наприклад несплата податків, ухилення від сплати аліментів, ухилення від військового обов'язку).</li> <li>■ Події — факти, що не залежать від волевиявлення суб'єктів правовідносин (наприклад стихійне лихо, аварія, смерть)</li> </ul>
За відповідністю закону	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Правомірні — факти, що спрямовані на досягнення бажаного правового результату, який збігається з волею законодавця (наприклад реєстрація шлюбу, укладення трудового договору).</li> <li>■ Протиправні — факти, у яких досягнення бажаного результату суб'єктом правовідносин суперечить волі законодавця та призводить до суспільно шкідливих наслідків (наприклад крадіжка, дрібне хуліганство, корупція)</li> </ul>

Юридичний обов'язок є видом та ступенем належної поведінки суб'єкта правовідносин, що встановлюється юридичними нормами та забезпечується державою для задоволення інтересів іншої особи (осіб), суспільства та держави. Виконання юридичного обов'язку гарантується можливістю застосування заходів державного впливу до суб'єкта правовідносин. Наприклад, у разі затримки виплати заробітної плати, яка має виплачуватися вдвічі на місяць, працівник для здійснення впливу на роботодавця може звернутися до профспілкової організації, Державної служби з питань праці та правоохоронних органів. Чинним законодавством передбачена адміністративна та

кримінальна відповідальність за затримку виплати заробітної плати.

Суспільні відносини завжди пов'язані з конкретними життєвими обставинами, які в разі закріплення в нормах права опосередковують виникнення, зміну або припинення правовідносин. Такі життєві обставини називаються **юридичними фактами**. Юридичні факти, як і правовідносини, у яких вони проявляються, є різними.

**Юридичний факт** — життєва обставина, із настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть елементи правовідносин. 2. Що таке об'єкти правовідносин і які їх види вам відомі? 3. Що таке суб'єкти правовідносин і які їх види вам відомі? 4. Що становить зміст правовідносин? 5. Що

таке суб'єктивне право та юридичний обов'язок? 6. Назвіть підстави для виникнення, зміни та припинення правових відносин. 7. Які види юридичних фактів вам відомі?

## § 45. Правосуб'єктність

Із курсу основ правознавства пригадайте, у якому віці людину можна притягти до відповідальності за різні види правопорушень.

Юридичну властивість, яка вказує на можливість визнати певну особу суб'єктом правовідносин як таку, що може реалізувати свої суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки, називають **правосуб'єктністю**.

**Правосуб'єктність** — юридична здатність особи мати права, реалізувати їх, вступаючи у правовідносини, та відповідати за юридичними обов'язками.

Правосуб'єктність як фізичних, так і юридичних осіб складається з трьох елементів: правоздатності, дієздатності, деліктоздатності.

Що стосується фізичних осіб, то людина з моменту народження до смерті володіє **правоздатністю**, тобто здатністю мати права та обов'язки. Ніхто не може бути позбавлений правоздатності. Правоздатність є рівною для всіх людей. Наприклад, правоздатність передбачає право займатися підприємницькою діяльністю та право на працю, однак її недостатньо для того, щоб

це право реалізувати. Також на правоздатного чоловіка поширюється обов'язок захищати Батьківщину, однак це не означає, що першокласника можуть призвати до лав збройних сил. Для того щоб реалізувати ці та інші права та нести юридичні обов'язки, потрібно мати необхідний обсяг дієздатності.

**Дієздатністю** фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки та самостійно їх виконувати. У різних галузях права вік набуття дієздатності не однаковий.

Варто відзначити, що вже набута фізичною особою цивільна дієздатність може бути обмежена судом через стійкий психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, а також через зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне

## ДІЄЗДАТНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Галузь права	Вік	Обсяг дієздатності
Конституційне право	18 років	Реалізація активного виборчого права: можливість обирати народних депутатів та президента
	21 рік	Реалізація пасивного виборчого права: можливість обиратися в народні депутати
	35 років	Реалізація пасивного виборчого права: можливість обиратися в президенти
Цивільне право	до 14 років	Часткова дієздатність: особа має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності
	14—18 років	Неповна дієздатність: особа має право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності; бути учасником (засновником) юридичних осіб; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунка) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок); укласти інші правочини за згодою батьків
	18 років	Повна дієздатність (особа має право укласти будь-які правочини та брати на себе всі юридичні обов'язки, передбачені цивільним законодавством)
Трудове право	14 років	Особа має право укласти трудовий договір за згодою одного з батьків для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час
	15 років	Особа має право укласти трудовий договір за згодою одного з батьків для виконання робіт, що не є важкими, небезпечними або шкідливими
	16—17 років	Особа має право самостійно укласти трудовий договір для виконання робіт, що не є важкими, небезпечними або шкідливими
	18 років	Особа має право самостійно укласти трудовий договір на загальних умовах
Сімейне право	16 років	Особа має право укласти шлюб за рішенням суду, якщо доведе, що це відповідає її інтересам
	18 років	Особа мають право самостійно укласти шлюб

становище. Крім того, фізична особа може бути визнана судом повністю недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

**Деліктоздатність** — здатність особи нести юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну її протиправними діями. Виражається в здатності суб'єкта самостійно усвідомлювати свій вчинок і його шкідливі результати, відповідати за свої протиправні дії і нести за них юридичну відповідальність.

Правосуб'єктність юридичних осіб виникає з моменту реєстрації в державних органах (ця процедура означає народження юридичної особи). Правоздатність та дієздатність юридичної особи виникають одночасно і припиняються після ліквідації юридичної особи (смерть юридичної особи). Юридична особа відповідає за власними зобов'язаннями всім належним їй майном, а в деяких організаційних формах юридичної особи (повне товариство, командитне товариство) майнова відповідальність може поширюватися і на її учасників — фізичних осіб.



## ДЕЛІКТОЗДАТНІСТЬ ОСІБ

Галузь права	Вік	Обсяг деліктоздатності
Цивільне право	До 14 років	Малолітня особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду
	14—18 років	Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно, а також особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків. Якщо в неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки
	18 років	Повнолітня особа самостійно відповідає за всіма своїми юридичними обов'язками
Трудове право	14—17 років	Самостійно несе дисциплінарну відповідальність. З особою, що не досягла 18-річного віку, не укладається договір про повну матеріальну відповідальність
	18 років	Самостійно несе як дисциплінарну, так і матеріальну відповідальність
Кримінальне право	14—15 років	Несе кримінальну відповідальність за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, передбачених у частині 2 статті 22 Кримінального кодексу України
	16 років	Загальний вік кримінальної відповідальності
Адміністративне право	16—17 років	Самостійно несе адміністративну відповідальність, однак застосовуються більш м'які заходи впливу (прохання вибачення в потерпілого, попередження, догана, передача під нагляд батьків)
	18 років	Несе адміністративну відповідальність на загальних підставах

## ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке правосуб'єктність? 2. Назвіть елементи правосуб'єктності. 3. Що таке дієздатність та в чому полягає її обсяг у різних галузях права? 4. Що таке

деліктоздатність та в чому полягає її обсяг у різних галузях права? 5. До чого зводяться особливості правосуб'єктності юридичних осіб?

## Завдання для самоперевірки до теми 6 «Правовідносини»

1. Наведіть приклад правовідносин, які є цивільними, абсолютними, охоронними, позадоговірними, пасивними.
2. Змодельюйте ситуацію з юридичним фактом, який припиняв би один вид правовідносин та одночасно породжував інший вид правовідносин.
3. Спробуйте визначити, чи означає відсутність деліктоздатності в одному виді правовідносин за галузевою ознакою автоматичну відсутність деліктоздатності в іншому виді правовідносин за галузевою ознакою.
4. Порівняйте: правові відносини та інші види суспільних відносин; правосуб'єктність фізичних та юридичних осіб; правоздатність та дієздатність фізичної особи; суб'єктивне право та юридичний обов'язок.

## Тема 7. Правомірна поведінка і правопорушення

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати ознаки правомірної поведінки; ознаки правопорушення, види правопорушень
- описувати суспільно корисну й суспільно шкідливу поведінку
- розрізняти правомірну, протиправну й індивідуальну до права поведінку
- характеризувати форми вини, склад правопорушення
- застосовувати знання з теми для розв'язання правових ситуацій

**Основні поняття:** правопорушення, вина, правомірна поведінка.

### § 46. Поняття поведінки. Суспільно корисна й суспільно шкідлива поведінка. Правова поведінка, її види

#### Що таке поведінка?

**Поведінка** як соціальне явище характеризується тим, що знаходить свій прояв у діяльності людини; фіксується органами відчуття інших осіб; відображає внутрішній стан людини; контролюється волею людини; є соціально значущою. Поведінка людини зорієнтована на досягнення певних інтересів (особистих, суспільних, державних). Навіть якщо поведінка спрямована на задоволення особистих інтересів дії особи зачіпають інтереси суспільства і поведінка має соціальний характер.

**Поведінка** — сукупність певних дій, що викликають зміни в оточуючому світі.

Вчиняючи ті чи інші дії, особа має дотримуватися певних норм. Окрім регулювання поведінки суспільство ще й надає їй оцінку. Поведінка оцінюється як за неюридичними критеріями (добро, зло, честь, совість, гідність тощо), так і за юридичним критерієм (відповідність нормі права). Оцінка залежить від значення поведінки для суспільства. У цьому розумінні поведінка може бути визнана соціально корисною або соціально шкідливою.

Допомогти другу або подрузі, поважати батьків, поступитися місцем у громадському транспорті людині похилого віку — *соціально корисна поведінка*. Якщо ви цього не робите, то ваша поведінка є *соціально шкідливою*. Проте така оцінка поведінки особи відбувається лише з точки зору моралі.

Отже, поведінка може бути визнана соціально корисною або соціально шкідливою незалежно від того, чи врегульована вона нормами права. Залежно від того, чи врегульована поведінка особи нормами права, вона визнається або юридично значущою, або юридично індивідуальною.

**Індивідуальна** — який не виявляє до кого-, чого-небудь зацікавлення; байдужий. Індивідуальною поведінкою є поведінка, яка не врегульована нормами права й не тягне юридичних наслідків.

Будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних) є *правовою поведінкою*.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Німецький поет та державний діяч Й. Гете казав: «Поведінка — це дзеркало, у якому кожний показує себе». Як можна розуміти цей вислів?

**Правова поведінка** — усвідомлена поведінка особи, яка є врегульованою нормами права й тягне за собою юридичну оцінку та юридичні наслідки (позитивні або негативні).

**Правовій поведінці** властиві такі ознаки: 1) має соціальне значення як соціально корисна або соціально шкідлива; 2) має зовні виражений характер у вигляді дії або бездіяльності; 3) має свідомо вольовий характер, тобто припускає усвідомлення обставин і можливість керувати своїми вчинками; 4) регулюється правовими нормами; 5) має властивість спричиняти юридичні наслідки.

Ураховуючи різну значущість правової поведінки для суспільства, можна виділити чотири її різновиди: 1) правова поведінка, що необхідна для суспільства (служба у Збройних Силах України, сплата податків); 2) правова поведінка, яка є бажаною для суспільства (укладення шлюбу); 3) правова поведінка, яка допускається суспільством, хоча і не є бажаною (розлучення, вживання алкогольних напоїв); 4) правова поведінка, яка є небажаною для суспільства (убивство, шахрайство).

Залежно від того, чи відповідає правова поведінка вимогам правових норм, виокремлюють різні види правової поведінки.

**Правомірна поведінка** — поведінка, що не суперечить правовим приписам.

Юридична наука виділяє кілька видів **правомірної поведінки** людини. Критерієм їх класифікації є рівень правосвідомості людини.

Найбільш високий рівень правомірної поведінки — *соціально активна поведінка*. Вона проявляється в суспільно корисній активній діяльності в правовій сфері, яку схвалюють держава та суспільство. Соціально активна поведінка ґрунтується на розвиненій правосвідомості, впевненості людини в правильності правових норм і необхідності їх дотримання, прагненні використовувати надані правом можливості.

*Законослухняна поведінка* проявляється, коли люди свідомо підкоряються законам і добровільно виконують вимоги законів.

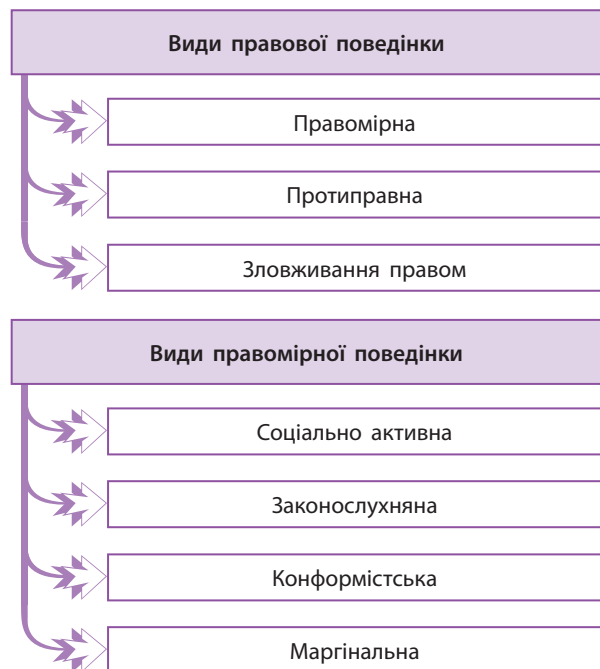
*Конформістська поведінка* характеризується низьким ступенем активності людей, які намагаються поводитися «як усі», не замис-



«Футбольний бунт» у Бразилії. У червні 2013 р. жителі багатьох міст Бразилії виступили проти підвищення цін на проїзд у громадському транспорті та проведення в країні дорогих футбольних матчів, у тому числі запланованого у 2014 р. чемпіонату світу з футболу.

люючись над сутністю своїх вчинків. Конформістська правомірна поведінка являє собою пасивне дотримання особою норм права, пристосування, підкорення своєї поведінки думкою та діями оточуючих.

*Маргінальна поведінка* спостерігається там, де люди не вважають право й дотримуються його лише через страх відповідальності.



Протилежністю правомірної поведінки є **протиправна поведінка**. Вона здійснюється у сфері права, але, на відміну від правомірної поведінки, є не формою свободи, а формою несвободи чи свавілля. Слід розуміти, що протиправна поведінка — поведінка людини, спрямована

проти інтересів суспільства загалом, окремих його груп, конкретних людей.

**Протиправна поведінка** — поведінка, що характеризується порушенням норм права.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягає основна мета регулювання поведінки особи? 2. За якими критеріями оцінюється поведінка? 3. Що таке соціально корисна та соціально шкідлива поведінка? 4. Що таке індиферентна пове-

дінка? 5. Що таке правова поведінка? 6. Які види правової поведінки вам відомі? 7. Які види правомірної поведінки ви знаєте? 8. Що є протилежністю правомірної поведінки?

## § 47. Поняття та ознаки правопорушення

1. Що таке протиправна поведінка?
2. Яку особу називають деліктоздатною?

Протиправна поведінка виражається через **правопорушення**. Слід відзначити, що правопорушення — завжди діяння. Думки, переконання, почуття, особисті якості особи не є правопорушеннями, і юридична відповідальність за них не передбачена.

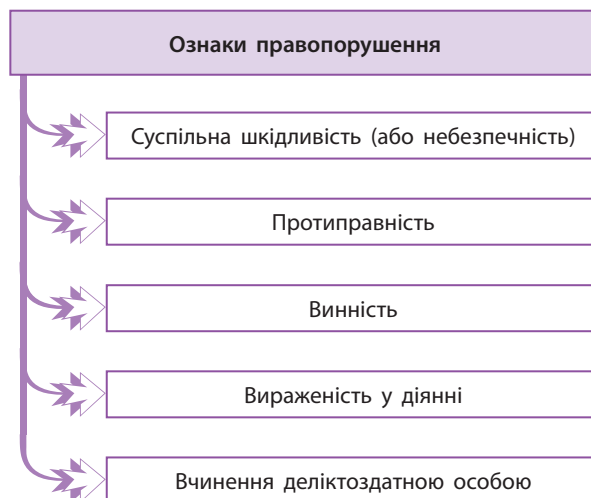
**Правопорушення** — суспільно шкідливе (або небезпечне) винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, що суперечить вимогам правових норм.

1. *Суспільна шкідливість (або небезпечність)*. Правопорушення завжди спричиняє шкоду правопорядку, суспільним відносинам, правам, свободам та законним інтересам людини.



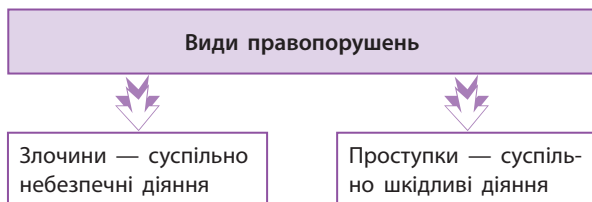
Правопорушення — це суспільно шкідливе діяння

2. *Протиправність*. Правопорушення — це діяння всупереч приписам правових норм (порушення власних обов'язків та прав інших осіб).
3. *Винність*. Правопорушення має свідомовольовий характер, тобто особа усвідомлює значення свого діяння та його наслідки (вина). Якщо правову норму порушує особа, яка внаслідок психічного захворювання не усвідомлювала суспільно шкідливий характер свого діяння та його наслідків, то таке діяння не визнається правопорушенням.
4. *Вираженість у діянні*. Правопорушенням може бути лише діяння. Воно може знахо-



дити прояв у формі: 1) активної дії (особа вчиняє дії, які заборонені нормою права, наприклад проїзд перехрестя на червоне світло світлофора); 2) бездіяльності (у випадку, коли норма права зобов'язує особу вчинити певні дії, а особа їх не виконує, наприклад, водій не надав перевагу в русі (не пропустив) автомобіль швидкої допомоги).

5. *Вчинення деліктоздатною особою.* Суспільно шкідливе діяння визнається правопорушенням, якщо воно вчинено деліктоздатною особою (особою, яка законом визнається здатною нести юридичну відповідальність). Така здатність особи визначається, по-перше, її віком. Так, кримінальна відповідальність можлива із 16 років, а в окремих випадках — із 14 років. Тобто викрадення майна особою, якій 12 років, не вважається злочином, і така особа не буде нести юридичну відповідальність. По-друге, здатність нести юридичну відповідальність визначається здатністю особи усвідомлювати свої дії та керувати ними.



Правопорушення можна поділити на види за ступенем суспільної шкідливості (небезпечності) на злочини та проступки.

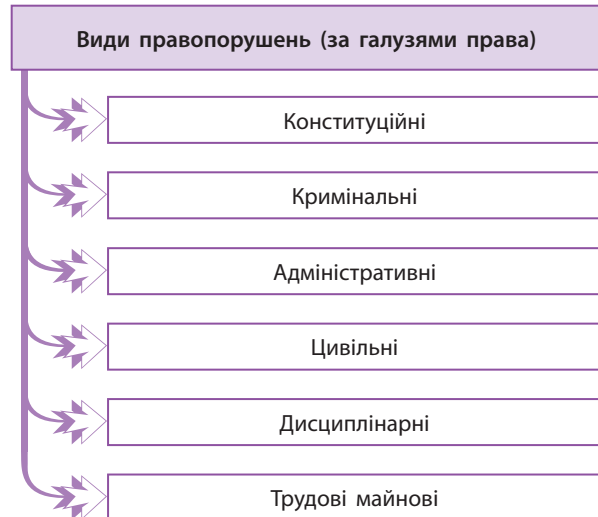
**Злочини** — суспільно небезпечні діяння, передбачені Кримінальним кодексом України.

**Злочинами** є найбільш небезпечні для суспільства діяння, які посягають на суспільний лад держави, життя й здоров'я людини, власність, політичні, трудові та інші права і свободи громадян.

**Проступки** — суспільно шкідливі діяння, відповідальність за які не передбачена Кримінальним кодексом України, але передбачена іншими законодавчими актами (Кодекс України про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс, Кодекс законів про працю тощо).

**Проступки** завдають шкоди суспільству, проте вони не є небезпечними для нього.

Залежно від галузевої належності правової норми, яку було порушено, виокремлюють такі види правопорушень: конституційні, кримінальні, адміністративні, цивільно-правові, трудові (дисциплінарні та трудові майнові).



Конституційний делікт (правопорушення) полягає в порушенні норм конституційного права. До таких правопорушень можна віднести: вчинення державної зради або іншого злочину президентом, порушення вимог щодо несумісності членом уряду (наприклад, якщо міністр також є працівником приватної комерційної організації).

Кримінальним правопорушенням (злочином) є передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

*Злочинами* є: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; посягання на територіальну цілісність України, державна зрада, убивство, зґвалтування, крадіжка, шахрайство.

*Адміністративними проступками* є: паління тютюнових виробів у заборонених місцях (у школі та на її території, у під'їздах, ліфтах, на дитячих майданчиках тощо); розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв на вулицях, у закритих спортивних спорудах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту; непокоря пішохідів сигналам регулювання дорожнього

**ЦІКАВО!****Коли поведінка протиправна, а правопорушення немає**

У кожному нормі права законотворець вкладає певне соціальне призначення, відповідно до якого її втілюватимуть у життя суб'єкти правовідносин. Однак трапляються випадки, коли люди використовують норму права не за первинним призначенням, завдають шкоди іншим особам та, як правило, не несуть за це юридичної відповідальності. Це називається зловживання правом.

Наприклад, у Стародавньому Римі був зафіксований випадок зведення високого забору перед будинком не для захисту, а для створення тіні в саду сусіда, через що в останнього померли дерева. В Україні деякі випадки зловживання правом усе ж таки визнаються злочинами (зловживання службовим становищем, опікунськими правами, фіктивне банкрутство тощо).

руху, перехід ними проїжджої частини у не-встановлених місцях та ін.

*Цивільно-правовими проступками є:* завдання майнової шкоди внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, завдання моральної шкоди внаслідок образи, завдання майнової шкоди пошкодженням майна (наприклад, під час гри у футбол м'ячем розбили вікно у квартирі); завдання шкоди невиконанням умов договору (наприклад, ви позичили дру-

гу або подрузі гроші й домовилися, що він їх поверне через тиждень, але він цього не зробив).

*Дисциплінарним проступком є:* запізнення на роботу, прогул, поява на роботі у нетверезому стані, невиконання дорученої роботи.

*Трудовим майновим правопорушенням є:* будь-яке пошкодження майна роботодавця (зламав верстат, втратив інструмент, розбив ноутбук, пошкодив автомобіль тощо).

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке правопорушення? 2. Які ознаки правопорушення вам відомі? 3. Які види правопорушень

ви знаєте? 4. У чому полягає принципова відмінність злочину від будь-якого проступку?

## § 48. Склад правопорушення

1. Що таке правопорушення?

2. Наведіть приклади правопорушень, із якими вам доводилося стикатися у житті.

Фактичною підставою юридичної відповідальності є правопорушення. Визнання діяння правопорушенням можливе, якщо воно містить у собі всі складові частини того правопорушення, яке передбачено нормою права.

**Склад правопорушення** — сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких діяння визнається правопорушенням.

**СКЛАД ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Об'єкт	Права, на які посягають	
Об'єктивна сторона	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Діяння</li> <li>▪ Шкода</li> <li>▪ Необхідний причинний зв'язок (обов'язкові елементи)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Спосіб</li> <li>▪ Місце</li> <li>▪ Час і обстановка (факультативні елементи)</li> </ul>
Суб'єкт	Фізична або юридична особа	
Суб'єктивна сторона	Вина (обов'язковий елемент)	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Мотив</li> <li>▪ Мета (факультативні елементи)</li> </ul>

Склад правопорушення містить чотири елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону правопорушення.

**Об'єкт правопорушення** — ті суспільні відносини та цінності, на які посягає правопорушник.

Не існує правопорушень, у яких був би відсутній об'єкт. **Об'єктом правопорушення** є права особи — майнові, трудові, політичні та ін. Наприклад, об'єктом такого злочину, як убивство, є право на життя, об'єктом крадіжки — право власності.

**Об'єктивна сторона правопорушення** — зовнішній прояв протиправного вчинку.

До обов'язкових елементів **об'єктивної сторони правопорушення** належать: діяння (дія або бездіяльність), шкідливі наслідки (шкода майну, шкода здоров'ю тощо), необхідний причинний зв'язок між діянням і наслідками, які настали (саме вчинене діяння викликало ці наслідки). Крім обов'язкових, будь-яке правопорушення має факультативні (необов'язкові) елементи: спосіб (наприклад, убивство способом, небезпечним для життя багатьох осіб: у місці, де перебуває багато людей, було використано гранату), місце (наприклад житло, повітряне або морське судно), обстановка й час вчинення правопорушення (наприклад бойова обстановка; час виконання робіт із підвищеною безпекою). Кожен із цих елементів додатково характеризує суб'єкта правопорушення, ступінь суспільної небезпеки його посягання.

**Суб'єкт правопорушення** — фізична чи юридична особа, яка вчинила правопорушення.

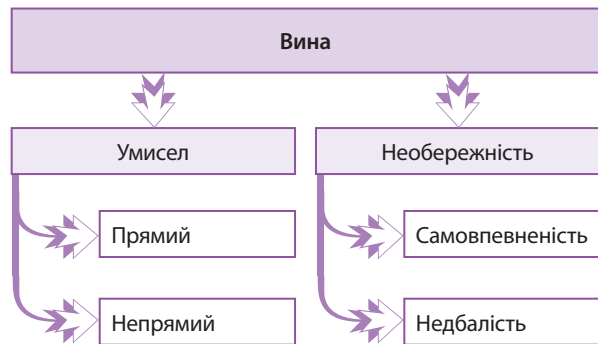
**Суб'єктами** кримінального, дисциплінарного, матеріального **правопорушення** виступають лише фізичні особи, цивільного — фізичні та юридичні особи, адміністративного — переважно фізичні особи, а в окремих випадках, встановлених у законодавстві, і юридичні особи (порушення правил пожежної безпеки, невиконання вимог до охорони праці, порушен-

ня законодавства про захист прав споживачів та ін.).

Пропорушення, суб'єктом якого є юридична особа, являє собою не що інше, як винну дію конкретних фізичних осіб, яка призвела до заподіяння певної шкоди. Хоча суб'єктом відповідальності в таких випадках виступає юридична особа, це не виключає можливості відшкодування збитків, заподіяних організації внаслідок притягнення її до юридичної відповідальності, саме винною фізичною особою.

**Суб'єктивна сторона правопорушення** — сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне (психічне) ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків, а саме: вина, мотив, мета правопорушення.

Обов'язковою ознакою **суб'єктивної сторони правопорушення** є вина, тобто психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.



**Умисел** поділяється на прямий і непрямий.

**Прямим** є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки та бажала їх настання.

**Непрямим** є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

**Необережність** поділяється на злочинну **самовпевненість** та злочинну **недбалість**.

**Необережність** є злочинною **самовпевненістю**, якщо особа передбачала можливість

настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легко-важно розраховувала на їх відвернення.

Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

**ЗАВДАННЯ. Подискууйте!** Як із точки зору правового розуміння вини слід тлумачити такі висловлювання? 1) «Вчинки — плоди помислів. Якщо помисли розумні, то й вчинки гарні (Б. Грасіан)»; 2) «Правильні міркування ведуть до правильних вчинків; правильність розуму веде до справедливості серця» (В. Гюго); 3) «Не зі страху, але з почуття обов'язку слід втримуватися від дурних вчинків» (Демокрит).

Додатковими ознаками суб'єктивної сторони є мотив та мета правопорушення.

**Мотив** — це той внутрішній стимул, який спонукав особу на вчинення правопорушення. Мотив розкриває рушійну силу неправомірної поведінки людини. Мотиви правопорушення можуть бути найрізноманітнішими — користь, заздрість, ревності, помста тощо.

**Мета** є кінцевим результатом, якого прагне досягти особа шляхом вчинення правопорушення. Мета, таким чином, прямо пов'язана з вольовим ставленням особи до суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Якщо мета й наслідки збігаються, то однозначно особа бажає цих наслідків і наявний прямий умисел.

Залежно від виду мети її значення змінюється: мета може бути як обставиною, що пом'якшує відповідальність, так і обставиною, що обтяжує відповідальність.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке склад правопорушення? Назвіть елементи складу правопорушення. 2. Що таке об'єкт правопорушення? 3. Якими можуть бути суб'єкти правопорушення? 4. Назвіть обов'язкові та факультативні

елементи об'єктивної сторони правопорушення. 5. Назвіть обов'язкові та факультативні елементи суб'єктивної сторони правопорушення.

### Завдання для самоперевірки до теми 7 «Правомірна поведінка і правопорушення»

1. Визначте ознаку правопорушення, за допомогою якої правопорушення можна завжди відмежувати від гріха.
2. Наведіть приклади зловживання правом, які не можуть бути підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності.
3. Спробуйте визначити критерії, за якими відбувається розмежування зловживання правом на таке, що не породжує юридичної відповідальності, і таке, що тягне за собою юридичну відповідальність.
4. На думку деяких правників, заподіяння шкоди є факультативною ознакою правопорушення. Спробуйте довести або спростувати це твердження.
5. Порівняйте: правомірну та протиправну поведінку; злочин та інші види правопорушення; мотив та мету правопорушення; умисну та необережну форми вини.
6. Визначте вид правопорушення в кожній із наведених ситуацій.
 

**Ситуація 1.** Оксана запізнилася на роботу.

**Ситуація 2.** Водій Гаврило перевищив швидкість.

**Ситуація 3.** Павло передав секретну інформацію іноземній розвідці.

**Ситуація 4.** Микита не повернув Олені борг.



## Тема 8. Юридична відповідальність

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати принципи та функції юридичної відповідальності, види юридичної відповідальності, обставини, що виключають юридичну відповідальність
- описувати види юридичної відповідальності та підкріплювати прикладами
- розрізняти перспективну й ретроспективну відповідальність
- характеризувати цілі юридичної відповідальності, підстави юридичної відповідальності
- оцінювати особливий характер юридичної відповідальності
- застосовувати знання з теми для розв'язання правових ситуацій

**Основні поняття:** юридична відповідальність, презумпція невинуватості.

### § 49. Відповідальність особи: перспективна і ретроспективна

1. Як ви розумієте поняття «відповідальність»?
2. Яку поведінку можна назвати відповідальною?

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Чи можна погодитися з австрійським психоаналітиком З. Фрейдом, що «більшість людей насправді не хочуть свободи, тому що вона передбачає відповідальність, а відповідальність більшість людей лякає»?

**Відповідальність** розглядається у двох аспектах: *перспективному (позитивному)* і *негативному (ретроспективному)*.

Відповідальною є не тільки поведінка, що виключає вчинення правопорушень. Допомогти другу або подрузі у складній життєвій ситуації, гарно навчатися в школі, допомогти матері з хатніми справами — відповідальна поведінка. Відповідальна поведінка є суспільно корисною, і суспільство стимулює таку поведінку шляхом використання методів заохочення. Вчений С. Алексєєв писав, що перспективна (позитивна) відповідальність — це позитивне ставлення до здійснюваних людиною вчинків. Це розуміння важливості своїх дій для суспільства, прагнення й бажання виконати їх якомога краще, ефективніше, швидше. Саме ця сторона відповідальності мається на увазі, коли говорять про почуття (усвідомлення) відповідальності або про те, що людина бере відповідальність на себе. Це відповідальність за майбутню поведінку.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Як проявляється позитивна відповідальність через таку позицію давньоримського державного діяча Катона Старшого: «Я волю не отримаю винагороди за хоробрий вчинок, аби тільки не залишитися без покарання за дурний»?

Наприклад, батьки пообіцяли придбати вам новий телефон, якщо ви будете добре навчатися протягом року. Проте навчалися ви погано, і батьки не купили вам телефон. Ви не допомогли другу, коли він просив вас про це, як наслідок, він потім відмовив вам у допо-



Мобільний термінал для безготівкової сплати штрафу за порушення правил дорожнього руху

мозі. Це і є ретроспективна (негативна) відповідальність.

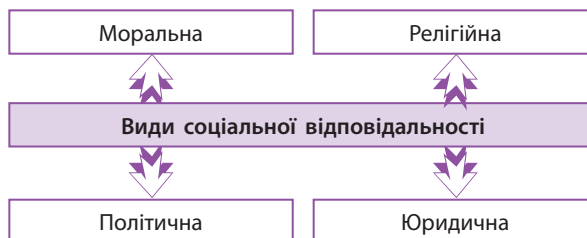
**ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте!** Що мав на увазі англійський філософ Ф. Бекон, коли казав: «Подати добрий приклад так само добре, як і слідувати йому?»

До особи, яка не виконує норми, що прийняті в певній соціальній групі, застосовуються заходи впливу, наприклад оголошення бойкоту, вигнання з групи.

**Негативна (ретроспективна) відповідальність** — обов'язок особи зазнати негативних наслідків за вчинене порушення соціальних норм.

До видів соціальної відповідальності можна віднести моральну відповідальність, релігійну, політичну, юридичну тощо.

Серед видів соціальної відповідальності особливе місце посідає юридична відповідальність, яка відрізняється від інших загальнообов'язковим характером.



**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке перспективна та ретроспективна відповідальність?
2. Які вам відомі види соціальної відповідальності?
3. Чому юридична відповідальність посідає

особливе місце серед інших видів соціальної відповідальності?

## § 50. Поняття, підстави та принципи юридичної відповідальності

1. Назвіть види соціальної відповідальності.
2. У чому полягає різниця між моральною та юридичною відповідальністю?

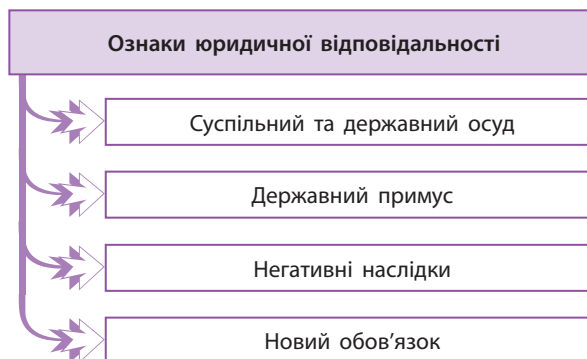
**Юридична відповідальність** — обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків майнового або особистого характеру за вчинення правопорушення.

Розглянемо ознаки юридичної відповідальності:

- *Суспільний та державний осуд.* Суд виносить рішення іменем України і цим рішенням він указує правопорушнику, що його поведінка є хибною і держава та суспільство оцінюють її негативно.
- *Державний примус.* Юридична відповідальність забезпечена державним примусом. Тобто якщо правопорушник відмовляється виконати рішення суду або іншого органу, уповноваженого приймати рішення про притягнення до юридичної відповідальності (Національна поліція тощо), то спеціальні державні органи (наприклад Державна виконавча служба) виконують таке рішення у примусовому порядку. Так, якщо по-

рушник правил дорожнього руху не сплатив штраф, то штраф буде утримано з його заробітної плати без згоди правопорушника.

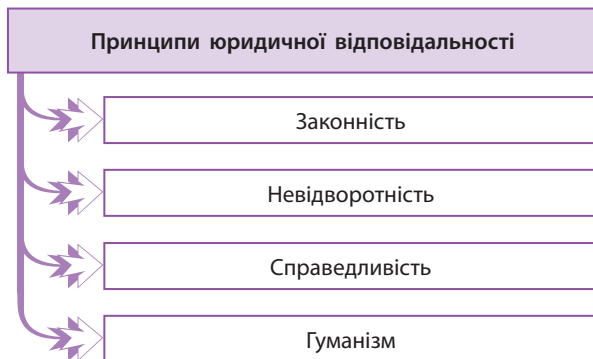
- *Негативні наслідки майнового (сплата штрафу, відшкодування шкоди) або особистого (обмеження свободи, позбавлення певного права) характеру.*
- *Юридична відповідальність* — це новий обов'язок, якого до вчинення правопорушення не існувало.



Виокремлюють такі підстави юридичної відповідальності: фактична, формальна і процесуальна.

*Фактичною підставою* юридичною відповідальності є вчинення правопорушення. На особу може бути покладена юридична відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного (або шкідливого) діяння. Юридична відповідальність за думки не передбачається. Немає правопорушення — немає відповідальності. *Формальною підставою* є норма права, яка визначає певне діяння як правопорушення і передбачає відповідальність за вчинення такого діяння. *Процесуальною підставою* юридичної відповідальності є правозастовний акт, яким уповноважений орган визначив міру відповідальності правопорушника. Такими актами є: вирок або рішення суду, постанова про застосування адміністративного стягнення (прийнята органами Національної поліції), наказ керівника про притягнення до дисциплінарної відповідальності.

**Принципи юридичної відповідальності** — керівні ідеї, що характеризують її зміст, суть і призначення у правовому регулюванні суспільних відносин.



#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке юридична відповідальність? 2. Назвіть ознаки юридичної відповідальності. 3. Яких негативних наслідків може зазнати особа, яку притягнуто до

*Принцип законності* визначає, що юридична відповідальність настає лише за ті діяння, які заборонено нормами права. При цьому до правопорушника можна застосовувати лише ті стягнення (або покарання) і лише в тих межах, що визначені санкціями правових норм. Притягнення до юридичної відповідальності відбувається в порядку, який визначено у процесуальних нормах.

*Принцип невідворотності* юридичної відповідальності означає, що жодне правопорушення не має залишатися безкарним. Тобто будь-яка особа, незважаючи на її статус у суспільстві, буде притягнена до юридичної відповідальності за вчинене правопорушення.

*Принцип справедливості* реалізується кількома способами.

- За одне правопорушення особу можна притягнути до одного виду юридичної відповідальності лише один раз.
- Закон, що встановлює відповідальність за правопорушення, не може мати зворотної сили. Якщо особа вчинила діяння до набрання чинності законом, яким було передбачено юридичну відповідальність, то така особа не підлягає притягненню до відповідальності.
- Відповідність між злочином та покаранням (іноді цей принцип виокремлюють у самостійний та називають принципом доцільності). Ідея полягає в тому, що ступінь відповідальності має відповідати тяжкості вчиненого правопорушення, а також ураховувати особистість правопорушника.

*Принцип гуманізму* полягає в тому, що до правопорушника не можна застосовувати жорстокі покарання, покарання, що мають характер катування, а також такі, що принижують людську гідність.

юридичної відповідальності? 4. Які вам відомі підстави юридичної відповідальності? 5. Охарактеризуйте принципи юридичної відповідальності.

## § 51. Цілі та функції юридичної відповідальності

1. Які обставини можуть викликати юридичну відповідальність?
2. Які наслідки викликають настання юридичної відповідальності?

Під цілями юридичної відповідальності розуміють ті результати, які держава й суспіль-

ство бажають отримати в разі застосування до правопорушника заходів відповідальності.

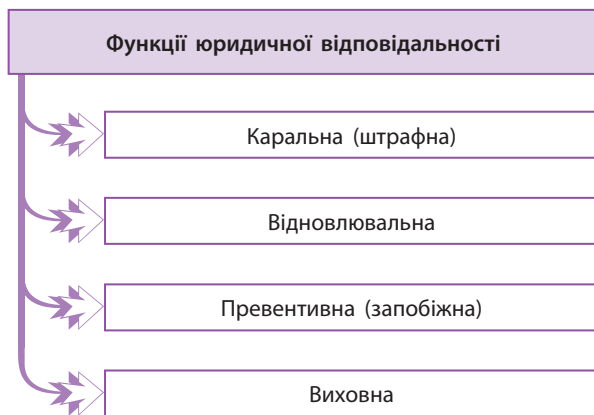
Цілі юридичної відповідальності можна поділити на загальносоціальні та індивідуальні.

Загальносоціальні цілі — результати, у досягненні яких зацікавлене суспільство загалом. До них слід віднести: захист правопорядку; забезпечення прав людини; встановлення справедливості; запобігання вчиненню правопорушень.

Індивідуальні цілі — результат, який має бути досягнутий у разі покладення юридичної відповідальності на конкретного правопорушника за вчинення конкретного правопорушення. До них слід віднести: відновлення прав потерпілого (у разі покладення юридичної відповідальності на винну особу права потерпілого відновлюються шляхом відшкодування шкоди, сплати компенсації тощо); покарання з метою перевиховання правопорушника, позбавлення його певних матеріальних і нематеріальних благ.

Для досягнення зазначених цілей юридична відповідальність виконує певні функції.

**Функції юридичної відповідальності** — це основні напрямки впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів, мораль, правосвідомість, культуру, у яких розкриваються її сутність, соціальне призначення й через які досягаються її цілі.



**Каральна функція юридичної відповідальності** — напрямок правового впливу юридичної відповідальності на суб'єктів правопорушення, що полягає в позбавленні особистого або майнового характеру та переслідує мету кари, запобігання, відновлення та виховання.

*Каральна функція* — один із різновидів функцій юридичної відповідальності, що за своїм змістом і характером несе несприятливі наслідки для суб'єкта, що вчинив правопору-

шення, заподіює йому моральні або організаційні страждання й має на меті покарання.

**ВАЖЛИВО!** Кара — це справедливий (у сучасному цивілізованому змісті, а не в середньовічному значенні таліона) осуд, осудження винного, об'єктивна, розмірна відплата за скоєну провину, що зовсім не обов'язково супроводжується стражданнями засудженого. ■

**Відновлювальна функція юридичної відповідальності** — напрямок правового впливу на свідомість і поведінку людей, спрямований на приведення правового статусу суб'єктів, а також суспільних відносин у попередній нормальний стан.

*Відновлювальна функція* юридичної відповідальності покликана відновити ті суспільні відносини, які стали об'єктом правопорушення.

**Превентивна функція юридичної відповідальності** — напрямок правового впливу юридичної відповідальності на поведінку суб'єктів суспільних відносин, що полягає в усуненні їхньої антисоціальної поведінки (реальної або передбачуваної).

*Превентивна функція* містить у собі загальну та приватну превенцію.

Загальнопревентивний вплив спрямовано на свідомість суб'єктів правовідносин. Усвідомлення того, що за правопорушення передбачено негативні наслідки та усвідомлення невідворотності таких наслідків, має змушувати особу виконувати приписи норм права. Формування правомірної поведінки і є метою превентивної функції.

Приватнопревентивний вплив спрямовано на свідомість суб'єктів правопорушення. Приватна превенція допомагає правопорушнику на власному досвіді переконатися в невідворотності негативних наслідків та усвідомити, що правопорушення — це неправильний, аморальний вчинок. Через притягнення правопорушника до юридичної відповідальності реалізується не тільки приватна превенція, але й загальна, оскільки інформація про застосування заходів відповідальності до винної особи впливає на поведінку тих осіб, які потенційно мають можливість вчинити правопорушення.

**Виховна функція юридичної відповідальності** — напрямок правового впливу юридичної відповідальності на індивідуальну й суспільну свідомість, що полягає у формуванні правосвідомості та правової культури.

*Виховна функція* права спрямована на формування правосвідомості й правової культури громадян, виховання в них поваги до права, закону, нетерпимості до злочинів та інших правопорушень.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке цілі юридичної відповідальності? 2. Які вам відомі види цілей юридичної відповідальності? 3. Що

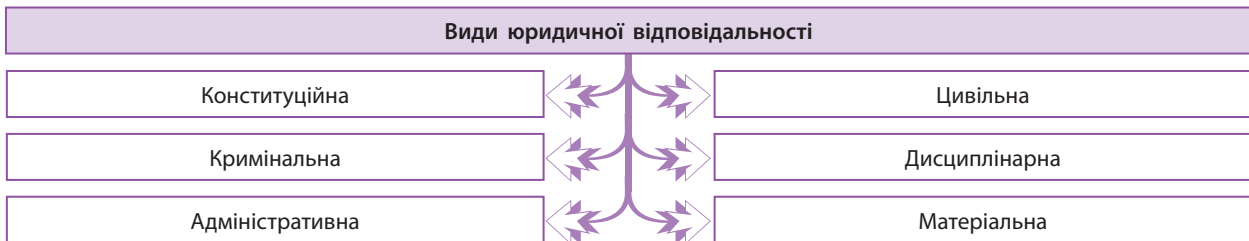
Відмінності превентивної функції від виховної функції є такими: результатом превентивної функції є законслухняність, яка тримається на страху, примусі. Результатом виховної функції є повага до закону, що ґрунтується на глибокій усвідомленості необхідності діяти за законом.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Яку функцію (функції) юридичної відповідальності можна знайти у словах німецького поета й філософа Ф. Шиллера: «У тому й полягає глибокість дурного вчинку, що в ньому ховається зародок нових мерзенностей?»

таке функції юридичної відповідальності? 4. Які ви знаєте види функцій юридичної відповідальності?

## § 52. Види юридичної відповідальності

1. Визначте мету юридичної відповідальності.
2. Пригадайте, із якого віку передбачається притягнення осіб до різних видів юридичної відповідальності.



Залежно від виду правопорушення, за яке застосовується відповідальність, розрізняють **види юридичної відповідальності**.

1. *Конституційна відповідальність* виокремилась у самостійний вид юридичної відповідальності зовсім недавно. Дискусії про її самостійність і досі ведуться в наукових колах.

Підставою конституційної відповідальності є конституційний делікт (правопорушення), що полягає в порушенні норм конституційного права.

Суб'єктами конституційної відповідальності можуть виступати президент, уряд, парламент, депутати, партії та громадські об'єднання.

До санкцій, що передбачені за конституційні делікти, належать: імпічмент президенту, відставка уряду, розпуск парламенту, заборона діяльності партії.

Притягнення до конституційної відповідальності можливе не тільки за рішенням суду, але

й, наприклад, за рішенням президента (президент своїм указом може розпустити парламент).

2. *Кримінальна відповідальність* — найсуворіший вид юридичної відповідальності. Настає за вчинення суспільно небезпечних діянь (злочинів), вичерпний перелік яких міститься в Кримінальному кодексі.

Межі й види покарання теж чітко регламентуються Кримінальним кодексом. До особи, що вчинила злочин, можуть бути застосовані такі види покарань: довічне позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, виправні роботи, конфіскація майна, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на визначений строк.

Підстави, межі й порядок притягнення до кримінальної відповідальності встановлюються тільки законом. Притягнення до кримінальної відповідальності можливе тільки в судовому порядку.

Вік, із якого можливе притягнення до відповідальності: із 16 років, а у виключних випадках, передбачених законом, — із 14 років.

Розглянемо приклад.

#### КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (ВИТЯГ)

**Стаття 109.** Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади

2. Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, — караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк з конфіскацією майна або без такої.

3. *Адміністративна відповідальність* настає за вчинення адміністративних проступків (правопорушень). Перелік таких правопорушень, а також межі адміністративної відповідальності містяться як у Кодексі України про адміністративні правопорушення (основний акт), так і в спеціальних законах, наприклад Законі України «Про захист прав споживачів».

Згідно зі статтею 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення, за вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення: попередження; штраф; штрафні бали; позбавлення спеціального права, наданого певному громадянину (право керувати транспортними засобами, право на полювання); тощо.

Адміністративні стягнення можуть бути застосовані судом, органами державної виконавчої влади (наприклад Національна поліція), органами місцевого самоврядування, а також судом.

Вік, із якого можливе притягнення до відповідальності: із 16 років.

Розглянемо приклад.

#### КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ (ВИТЯГ)

**Стаття 175-1.** Куріння тютюнових виробів у заборонених місцях

Куріння тютюнових виробів у місцях, де це заборонено законом, а також в інших місцях, визначених рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради, — тягне за собою попередження або накладення штрафу від трьох до десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

4. *Цивільна відповідальність* настає за вчинення цивільно-правового проступку.

Законодавство не містить вичерпного переліку таких проступків. Не завжди в законодавстві передбачено й межі цивільно-правової відповідальності.

Особи, що укладають між собою договір, мають можливість домовитися про те, що буде вважатися порушенням такого договору, і визначити особливості відповідальності за кожне порушення.

Цивільна відповідальність знаходить свій прояв у: відшкодуванні шкоди (як майнової, так і немайнової), сплаті неустойки (штрафу, пені).

Цивільна відповідальність може реалізуватися як у добровільному порядку, так і в судовому.

Вік, із якого можливе притягнення до відповідальності: із 14 років.

Розглянемо приклад.

#### ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (ВИТЯГ)

**Стаття 1195.** Відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я

1. Фізична або юридична особа, яка завдала шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я фізичній особі, зобов'язана відшкодувати потерпілому заробіток (дохід), втрачений ним внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, а також відшкодувати додаткові витрати, викликані необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо.

5. *Дисциплінарна відповідальність* покладається на працівника за вчинення дисциплінарного проступку.

Під дисциплінарним проступком слід розуміти порушення (невиконання або неналежне виконання) працівником своїх трудових обов'язків. Вичерпного переліку дисциплінарних проступків не існує.

Проте існує вичерпний перелік дисциплінарних стягнень, що покладаються на порушників трудової дисципліни. Перелік дисциплінарних стягнень міститься в Кодексі законів про працю та дисциплінарних статутах (дисциплінарний статут органів внутрішніх справ, дисциплінарний статут Збройних Сил України, дисциплінарний статут прокуратури України тощо).

На порушників трудової дисципліни можуть накладатися дисциплінарні стягнення: догана, звільнення, пониження в посаді, позбавлення

військового звання, пониження у військовому званні та ін.).

Суб'єктом дисциплінарної відповідальності (особою, на яку може бути покладена така відповідальність) є лише працівник. При цьому покладення дисциплінарної відповідальності можливе лише керівником підприємства, установи, організації.

Вік, із якого можливе притягнення до відповідальності: із 14 років.

Розглянемо приклад.

#### КОДЕКС ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ (ВИТЯГ)

**Стаття 40.** Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом лише у випадках:

4) прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

...7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння...

6. *Матеріальна відповідальність* покладається на працівника за вчинення трудового майнового правопорушення, під яким слід розуміти протиправне заподіяння шкоди вна-

слідок невиконання (неналежного виконання) трудових обов'язків.

Матеріальна відповідальність покладається на працівників у всіх випадках заподіяння працівником шкоди роботодавцю (зламав верстат, втратив інструмент, розбив ноутбук тощо).

Існують два види матеріальної відповідальності:

1) Обмежена матеріальна відповідальність (працівник відшкодовує шкоду в розмірі, що не перевищує його заробітної плати).

2) Повна матеріальна відповідальність (працівник відшкодовує шкоду в повному обсязі).

Якщо сума стягнення не перевищує середньомісячної заробітної плати, то матеріальна відповідальність може бути покладена на працівника за розпорядженням роботодавця. В інших випадках — лише судом.

Вік, із якого можливе притягнення до відповідальності: із 14 років.

Розглянемо приклад.

#### КОДЕКС ЗАКОНІВ ПРО ПРАЦЮ УКРАЇНИ (ВИТЯГ)

**Стаття 130.** Загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників

Працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які вам відомі види юридичної відповідальності? 2. У чому полягають особливості конституційної відповідальності? 3. Які види санкцій передбачає кримінальна відповідальність? 4. Який характер має цивільна відповідальність? 5. До якого виду юридич-

ної відповідальності є найближчою за своєю сутністю адміністративна відповідальність? 6. Чи можна вважати дисциплінарну та матеріальну відповідальність видами юридичної відповідальності одного логічного ряду?

## § 53. Обставини, що виключають юридичну відповідальність

1. Із курсу основ правознавства пригадайте, які обставини виключають юридичну відповідальність.
2. Наведіть приклади правопорушень, за які можливе притягнення осіб до різних видів юридичної відповідальності.

Обставини, що виключають юридичну відповідальність, можна поділити на два види: обставини, що виключають суспільну небезпечність діяння, й обставини, що звільняють від юридичної відповідальності.

Трапляються такі ситуації, коли особа вчинює діяння, яке, на перший погляд, є правопорушенням, але не визнається таким унаслідок певних обставин. Це обставини, що виключають суспільну небезпечність діяння.

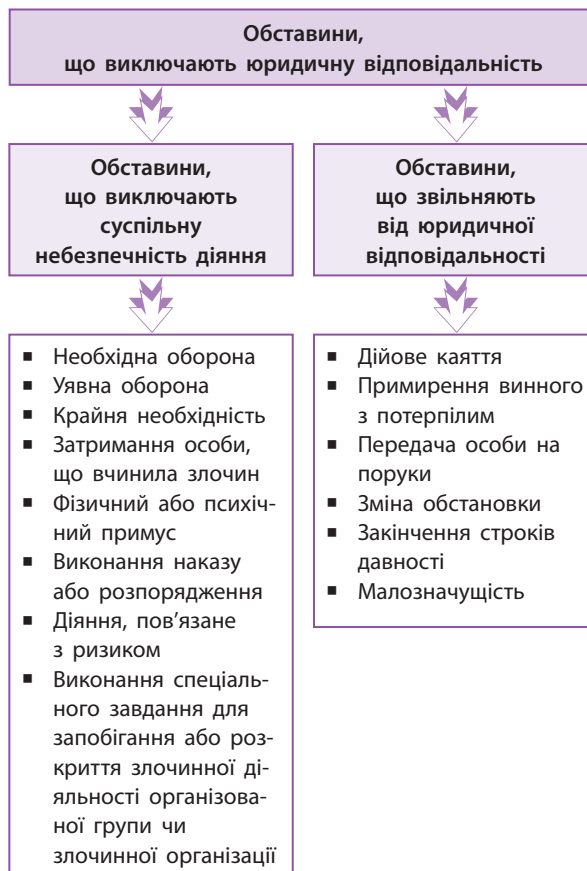
Якщо особа і вчинила правопорушення, закон дозволяє, за наявності певних обставин, що характеризують вчинене діяння та особу правопорушника, звільнити його від юридичної відповідальності.

**Обставини, що виключають суспільну небезпечність діяння:**

- **Необхідна оборона** — дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в певній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися по допомогу до інших осіб чи органів влади. Право на необхідну оборону має свої межі, які залежать від небезпечності посягання. Так, не можна вбивати людину, якщо вона намагається відібрати телефон.

Проте є випадки, коли для захисту особа може використовувати будь-які засоби (навіть зброю) і завдати будь-якої шкоди. До таких випадків належить: напад на особу озброєної особи; напад на особу групи осіб; протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення, що належить особі.

- **Уявною обороною** визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.
- **Крайня необхідність** — заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо ця небезпека в такій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Наприклад, працівник не буде нести матеріальної відповідальності за пошкоджену підлогу, яку він залив водою, у випадку, якщо залиття сталося внаслідок гасіння пожежі.
- **Затримання особи, що вчинила злочин.** Не визнаються злочинними дії потерпілого та



інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доправлення її до відповідних органів влади.

- **Фізичний або психічний примус.** Фізичний примус — це протиправний фізичний вплив на людину (наприклад, застосування фізичної сили, завдання удару, побоїв, тілесних ушкоджень, введення в організм різноманітних препаратів тощо) із метою примусити її вчинити злочин (наприклад, не перешкоджати проникненню у сховище, видати чуже майно тощо). Психічний примус — це погроза застосування до особи фізичного насильства або заподіяння матеріальної або моральної шкоди з метою спонукати її вчинити злочин (наприклад, погроза вбити, знищити або пошкодити майно, поширити відомості, що ганьблять особу, тощо).
- **Виконання наказу або розпорядження.** Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчине-



на з метою виконання законного наказу або розпорядження.

- *Діяння, пов'язане з ризиком.* Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.
- *Виконання спеціального завдання для запобігання або розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.* Наприклад, йдеться про роботу працівників поліції «під прикриттям».

**Обставини, що звільняють від юридичної відповідальності:**

- *Дійове каяття.* Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення злочину щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину й повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.
- *Примирення винного з потерпілим.* Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

- *Передача особи на поруки.* Особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, та щиро покаялася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням.
- *Зміна обстановки.* Особу може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною.
- *Закінчення строків давності.* Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до дня набрання вироком законної сили минули строки, встановлені законом.
- *Малозначущість.* При малозначущості вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності та обмежитися усним зауваженням.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. На які групи можна поділити обставини, які виключають юридичну відповідальність? 2. Які обставини, що виключають суспільну небезпечність діяння, вам відомі? 3. Якими є умови правомірності застосування

кожної з обставин, що виключають суспільну небезпечність діяння? 4. Які ви знаєте обставини, що звільняють від юридичної відповідальності?

### Завдання для самоперевірки до теми 8 «Юридична відповідальність»

1. Спробуйте скласти класифікацію видів юридичної відповідальності за критеріями, обраними вами самостійно.
2. На думку деяких правників, матеріальна відповідальність не є одним із видів юридичної відповідальності, а є різновидом дисциплінарної відповідальності, яка має майновий характер. Спробуйте довести або спростувати таке твердження.
3. Спробуйте визначити, за яких обставин, що виключають суспільну небезпечність діяння, наявне зіткнення «права» із «правом» та зіткнення «права» з «неправом».
4. Змодельуйте дві-три ситуації, за яких за вчинення протиправного діяння особу можна притягнути одразу до двох або трьох видів юридичної відповідальності.
5. Спробуйте пояснити, чому кількість видів правопорушень і кількість видів юридичної відповідальності не збігаються.

6. Порівняйте: перспективну та ретроспективну відповідальність; обставини, що виключають суспільну небезпечність діяння, та обставини, що звільняють від юридичної відповідальності; необхідну та уявну оборону; діяння, пов'язане з ризиком, та крайню необхідність.
7. Визначте в кожній із наведених ситуацій обставину, через яку особу не можна притягнути до певного виду юридичної відповідальності.

**Ситуація 1.** Художниця Петренко уклала договір на виконання робіт із громадянкою Безухою. За цим договором протягом одного місяця Петренко мала намалювати портрет Безухої та вручити виконану роботу замовниці за день до її 50-річного ювілею. Однак за два дні до завершення роботи Безуха зламала руку. Замовлення своєчасно виконано не було.

**Ситуація 2.** Григорій запізнився на роботу через раптове, без попередження, припинення роботи міських маршрутних таксі.

**Ситуація 3.** Робітник Петричко прийшов на роботу за півгодини до початку зміни й побачив, що в цеху почалася пожежа. Вхідні двері були зачинені. Шукати ключі було ніколи, тому Петричко розламав вхідні двері й погасив пожежу.

**Ситуація 4.** За договором, який фермер Віктор уклав із пивзаводом, він мав поставити підприємству 20 тонн ячменю. У випадку невиконання зобов'язання фермер мусив сплатити штраф у розмірі 20 % вартості товару. За два тижні до початку збору врожаю весь ячмінь було знищено ураганом.

**Ситуація 5.** Марія їхала на велосипеді та раптово знепритомніла. Втративши керування велосипедом, вона вчинила наїзд на пішохода, якому заподіяла тілесні ушкодження середньої тяжкості.

**Ситуація 6.** Ранком Едуард збирався на роботу. За мить до того, як він мав вийти з квартири, у його матері стався серцевий напад. Довелося викликати швидку допомогу. Через це Едуард запізнився на роботу більше ніж на годину.

## Практичне заняття

### Розв'язання правових ситуацій

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- удосконалити раніше вироблені вміння й навички характеризувати ознаки права та пояснювати принципи права
- описувати й характеризувати джерела права
- співвідносити правову норму і статтю нормативно-правового акта
- розмежовувати внутрішньогалузеві та міжгалузеві правові інститути, юридичні акти та юридичні вчинки
- характеризувати склад правовідносин
- характеризувати ознаки правопорушення і юридичної відповідальності та розрізняти їх види

**ЗАВДАННЯ 1.** Визначте ознаку права за її описом.

1. Правові норми взаємодіють між собою та доповнюють одна одну.
2. Правові норми існують тільки в письмовій формі, в усній формі існувати не можуть, закріплюються в нормативно-правових актах, договорах та інших джерелах.
3. Правові норми поширюються на всіх суб'єктів в ідентичних ситуаціях.
4. За недотримання норм права настає юридична відповідальність.

**ЗАВДАННЯ 2.** Визначте принцип права за описом його ознак.

1. Цей принцип містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням.
2. Цей принцип розкриває одну з найважливіших ціннісних характеристик права, домінування у формуванні та функціонуванні правової системи природних, невідчужуваних прав людини.
3. Цей принцип реалізується, зокрема, через формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення, створення умов для утвердження в суспільстві норм гуманістичної моралі, користування різними соціальними послугами держави та приватних осіб.
4. Важливими складовими елементами цього принципу є: єдність (взаємозв'язок) прав і обов'язків та взаємна відповідальність держави та особи.

**ЗАВДАННЯ 3.** Доберіть джерело права за поданим описом його ознак.

1. Найдавніше джерело права, яке історично й фактично передувало закону. Це джерело права зберігало значення в Середньовіччі й не втратило популярності в сучасних правових системах традиційно-общинного типу.
2. Це джерело права інколи називають правом, яке створене судом. Однак воно може бути створено також адміністративним органом, є одним із провідних джерел права англо-американського типу правових систем.
3. Це джерело права розраховане на застосування, його зміст складають норми — правила поведінки загального характеру. Воно має суттєве значення у сфері комерційних відносин і майнового обігу, може існувати між суб'єктами федерації.
4. Це джерело права дуже поширене в багатьох мусульманських країнах. У деяких країнах Африки та Латинської Америки норми цього джерела тісно переплелися з правовим звичаєм та традиціями общинного побуту.

**ЗАВДАННЯ 4.** Назвіть галузі права, норми яких є складовими тих міжгалузевих правових інститутів, які наводяться нижче.

1. Інститут опіки та піклування. 2. Інститут відповідальності за посягання на право власності. 3. Інститут свободи світогляду й віросповідання. 4. Інститут відповідальності за посягання на право власності. 5. Інститут патронату.

**ЗАВДАННЯ 5.** Визначте співвідношення норми права й статті нормативно-правового акта залежно від способу

1. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або одразу після пологів, — карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.
2. Умисне вбивство, вчинене в разі перевищення меж необхідної оборони, а також у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, — карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років.
3. Порушення правил польотів або підготовки до них, а також порушення правил експлуатації повітряних апаратів, що спричинило катастрофу або інші тяжкі наслідки, — карається позбавленням волі на строк від п'яти до 15 років.

**ЗАВДАННЯ 6.** Визначте вид правових норм за методом правового регулювання в наведених ситуаціях.

1. Норми, які містяться в «Типовій формі контракту з працівником».
2. Звільняється від оподаткування та частина коштів, які були виділені для надання благодійної допомоги.
3. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу.
4. У разі відмови продавця передати проданий товар покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу.

**ЗАВДАННЯ 7.** Дайте класифікацію наведених прикладів правових відносин за всіма відомими вам критеріями.

1. Валентина придбала в магазині фотоапарат.
2. Газета «Нова доба» поширила про кандидата в президенти Валентина завідомо неправдиві відомості.
3. Ольга викрала з магазину товарів на суму 10 тис. грн.
4. Вироком суду на Петра було накладено штраф.

**ЗАВДАННЯ 8.** Визначте, які ознаки правопорушення відсутні в кожній із ситуацій.

**Ситуація 1.** Валерій повертався з нічної зміни додому. У парку на нього вчинив напад озброєний ножом Петро. У момент вчинення нападу Валерій вдарив нападника кулаком в обличчя, від чого той помер.

**Ситуація 2.** Максим ремонтував дах будинку. Через раптове запаморочення в голові він упав із даху на свого сусіда Василя. Від уда-

ру, отриманого внаслідок падіння на нього Максима, Василь помер на місці.

**Ситуація 3.** Олена під час вечірки заявила присутнім, що обов'язково вб'є суддю, який засудив її сина до довічного ув'язнення.

**Ситуація 4.** Двоє 13-річних підлітків обікрали квартиру, із якої винесли майна на суму понад 5 тис. грн.

**ЗАВДАННЯ 9.** Визначте в кожній із ситуацій вид обставини, що виключає протиправність діяння.

**Ситуація 1.** Водій легкового автомобіля Вадим, їдучи вулицею, задля уникнення наїзду на дівчинку, яка раптово вибігла на проїжджу частину дороги, був змушений виїхати на узбіччя дороги, де був припаркований автомобіль Іванни, і пошкодив його.

**Ситуація 2.** Григорій та Микита, проникнувши в школу, зв'язали охоронця й викрали з навчального закладу п'ять комп'ютерів.

**Ситуація 3.** У науково-дослідному інституті інфекційних захворювань розробили нову вак-

цину для лікування СНІДу. Її було успішно апробовано на мишах. Десятеро пацієнтів, які страждали на це захворювання і яким залишалося жити приблизно по півроку, дали в письмовій формі добровільну згоду на те, щоб на них було апробовано ці ліки. Після початку апробації протягом місяця всі пацієнти померли.

**Ситуація 4.** Керівник підприємства Дулов дав наказ головному бухгалтеру Валовій здійснити підробку фінансових документів. Від виконання такого наказу Валова категорично відмовилася.

**ЗАВДАННЯ 10.** У кожній із ситуацій визначте суб'єкт, об'єкт, юридичний зміст правовідносин та юридичний факт, на підставі якого вони виникли, змінилися чи припинилися.

**Ситуація 1.** Марина придбала в книгарні художню книгу.

**Ситуація 2.** Після трагічної загибелі Максима, який за життя уклав договір страхування свого життя, вигодонабувач Микола отримав страхову суму.

**Ситуація 3.** Ореста було звільнено роботодавцем за прогул.

**Ситуація 4.** Під час прогулянки в парку Євгенія знайшла загублений паспорт громадянина Кравчука.

**ЗАВДАННЯ 11.** Наведіть приклад виникнення правових відносин безпосередньо на підставі правових норм.

## Тема 9. Законність і правопорядок

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати ознаки правопорядку
- описувати гарантії законності
- характеризувати зв'язок між законністю та правопорядком

**Основні поняття:** законність, публічний порядок, правопорядок.

### § 54. Поняття законності

Як ви розумієте поняття «законність»?

Ще в далекі часи суспільство усвідомлювало необхідність створення стабільної та справедливої держави, у якій кожен мав би право на спокійне життя й саморозвиток. Провідний шлях до досягнення такої держави — це встановлення влади закону, тобто забезпечення законності.

Однак законність — це не тільки наявність законів і спеціальних державних засобів їх забезпечення (хоча й без них неможливо говорити про законність), але й суворе та неухильне виконання законів та інших нормативно-правових актів усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, посадовими особами та громадянами. Законність має бути провідною засадою діяльності державних органів, громадських організацій, підприємств, посадових осіб, громадян.

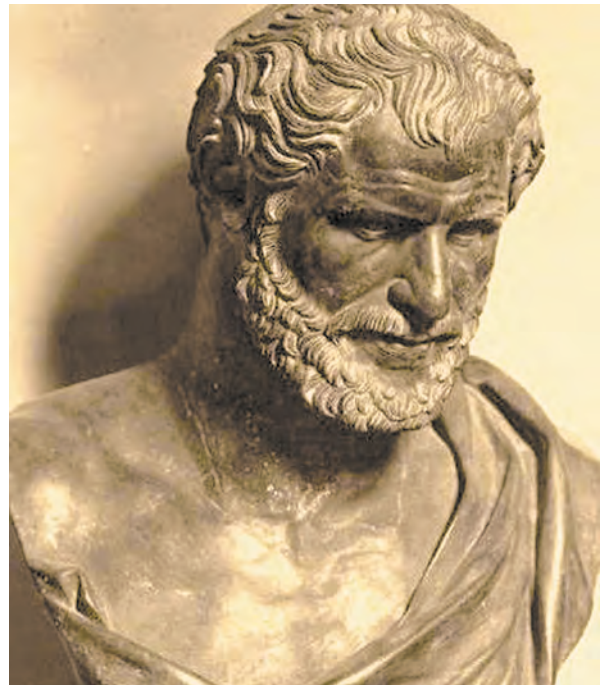
Важливо не тільки дотримуватися законів, а й створювати справедливі, тобто правові закони. Правові закони мають бути нормативною основою законності.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Що мав на увазі давньогрецький філософ Геракліт Ефеський (544—483 до н. е.), коли казав: «Народ має захищати закон, як свій оплот, як охоронну свою стіну»?

Законність — це не дотримання закону взагалі, а дотримання тільки правового закону. Сукупність таких законів і створює право як систему нормативно-правових актів, покликаних надавати права. Законність є станом суспільних відносин, за якого останні відповідають законам та підзаконним нормативно-правовим актам, що, у свою чергу, мають відображати принципи свободи та справедливості, закладені в праві.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Англійський філософ Дж. Локк зазначав: «Створіть небагато законів, але слідкуйте за тим, щоб їх дотримувалися». Як можна втілити цю вимогу законності з урахуванням різноманітності суспільних відносин?

Законність притаманна лише демократичним державам. Законність і демократія — чинники створення та розвитку правової держави. Справжня законність допускає виключно демократичну правотворчість та правозастосування; ґрунтується тільки на демократичній



Геракліт Ефеський

рівності громадян перед законом — рівності їх основних прав і свобод, рівності правової охорони й захисту; ґрунтується на існуванні реального народовладдя, яке створює демократичний апарат держави, підконтрольний народу.

**Законність** — соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування держави та суспільства на правових засадах.

#### ПРИНЦИПИ ЗАКОННОСТІ

Принцип	Основні ознаки
Верховенство закону	Передбачає впорядкування всіх джерел права відповідно до їх юридичної сили
Загальність законів	Встановлює рівність усіх перед законом. Норми законів мають неухильно дотримуватися не тільки всіма фізичними особами незалежно від раси, статі, кольору шкіри, мови, віросповідання, соціального та посадового положення, добробуту, але й усіма юридичними особами, представленими політичними партіями, громадськими організаціями, державними органами, великими, середніми та малими підприємствами тощо
Єдність законів	Означає, що на всій території держави незалежно від місцевих умов правові норми розуміються та застосовуються однаково. Закони є єдиними для всієї держави. Вони формують однакові вимоги до всіх суб'єктів правовідносин. При цьому припускається багатоманітність у правотворчості та правозастосуванні. Органи держави, юридичні особи конкретизують і користуються законами з урахуванням мети та завдань свої діяльності та місцевих особливостей
Суспільна доцільність законів	Передбачає, що правові закони володіють вищою суспільною доцільністю. Це означає, що правотворчі та правозастосовні органи мають обирати в межах закону найбільш оптимальний варіант діяльності
Невідворотність відповідальності за порушення законів	Означає своєчасне розкриття будь-якого протиправного діяння та обов'язкове понесення покарання особою, яка його вчинила

**ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте!** До якого принципу законності можна застосувати ці крилаті вислови юристів:

«Закон суворий, але це закон»; «Найбільшим заохоченням злочинів є безкарність»?

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що має бути нормативною основою законності?
2. Чому законність притаманна лише демократичним

державам? 3. Назвіть принципи, на яких ґрунтується законність.

## § 55. Суспільний порядок. Публічний порядок. Правопорядок

Як можна забезпечити дотримання дисципліни в школі? Запропонуйте свої заходи.

**Суспільний порядок** — стан упорядкованості суспільних відносин завдяки виробленим суспільством соціальним нормам (звичаям, нормам моралі, релігії).

Держава як складне суспільне утворення потребує більшої, системної упорядкованості, адже вбирає в себе не тільки первинні ланки суспільного життя, але й передбачає функціонування та відтворення політичної, еконо-



мічної, культурної сфери, здійснення управління суспільством за допомогою державних органів. Виникає потреба узгодження суспільного порядку, якого вимагає громадянське суспільство, із **порядком державним (публічним)**.

**Публічний порядок** — державно-правові відносини, які мають обов'язковий характер та визначають основи державного ладу.

Суспільний та публічний порядок мають ґрунтуватися на інструменті, який впорядкує суспільні відносини на багато років та століть уперед. Таким інструментом є правовий закон. Порядок, заснований на правовому законі, називається **правапорядком**.

Показником наявності правапорядку є реальне визнання, дотримання та захист державою і всіма членами суспільства природних, невідчужуваних прав і свобод людини та громадянина.

#### ЦІКАВО!

#### Літературний приклад доцільності суспільного порядку

Діти часто нехтують ідеєю суспільного порядку. Адже суворі правила, до яких вдається соціум для власного виживання, стримують природну людську свободу. Показовою в цьому випадку є повість С. Михалкова (1913—2009) «Свято неслухняності» (1971 р.), у якій батьки, бабусі та дідусі, втомившись від нескінченного вередування дітей, змовляються залишити їх самих. За три дні, що діти провели «вільно»,

**Правопорядок** — стан упорядкованості суспільних та публічно-правових відносин, забезпечений правовими приписами.

Поняття «правапорядок» та «законність» тісно пов'язані один з одним, але не є синонімами. Якщо законність — це точне й неухильне дотримання законів усіма суб'єктами правовідносин, то правапорядок — це система відносин, які охороняються та врегульовуються правом. Зв'язок між законністю та правапорядком прямий: якщо суб'єкти правовідносин неухильно дотримуються всіх нормативно-правових актів, то в такій державі існує правапорядок. І навпаки, у разі недотримання законів відсутній і правапорядок.

**ЗАВДАННЯ. Подискутуйте!** Перший президент США Дж. Вашингтон (1732—1799) зазначав, що люди без примусу не приймуть та не виконуватимуть заходи, якнайкраще розраховані для їхнього власного блага. Яким чином забезпечення правапорядку в демократичній державі узгоджується з існуванням державного примусу?

зневажаючи будь-які заборони та порядки, більшість із них тяжко захворіли, виникали постійні сварки та образи. Діти почали благодати дорослих повернутися й відновити добробут і суспільний порядок. Звісна річ, дорослі повернулися та пробачили дітей, а ті, зрозумівши користь заборон і правил, почали їх виконувати. Як казав німецький філософ Г. Гегель, «свобода — це усвідомлена необхідність».

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке суспільний порядок? 2. Що таке публічний порядок? 3. Що таке правопорядок? 4. Назвіть ознаки правопорядку. 5. Спробуйте визначити ознаки правової держави, які найбільш тісно пов'язані

з правопорядком. 6. У чому полягає функція правопорядку? 7. Спробуйте визначити, як співвідносяться поняття «громадський порядок» і «правовий порядок».

## § 56. Гарантії законності

Що таке правопорядок? Які принципи лежать в основі його забезпечення?

**Гарантії законності** — система чинників та умов, що забезпечують зміцнення законності та правопорядку.

Втілення гарантій законності залежить від міжнародного статусу держави, її економічного розвитку, системи політичного управління й інших чинників та умов. Відповідно можна виділити такі види гарантій законності.

1. *Міжнародні гарантії.* Практично всі сучасні держави складають єдину міжнародну спільноту — Організацію Об'єднаних Націй (ООН), створену в 1945 р. для підтримання міжнародного правопорядку та безпеки, забезпечення миру та стабільності в усіх куточках світу. Міжнародними гарантіями визнаються ті заходи, за допомогою яких міжнародна спільнота може впливати на стан дотримання законності в національних державах. До таких гарантій належить право міжнародних спільнот видавати міжнародно-правові акти (наприклад Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права), а також застосовувати міжнародні санкції до тих країн, що порушують або не дотримуються цих актів.

2. *Економічні гарантії.* Економіка є основою функціонування держави, показником її розвитку та рівня добробуту населення. За нестабільності економічного життя країни, в умовах інфляції, закриття підприємств, зростання цін, різкого зниження життєвого рівня, як правило, загострюються соціальні суперечності. Це, у свою чергу, призводить до мітингів, демонстрацій протестів, страйків, інших дій, які не завжди відповідають правовим нормам. У такій ситуації говорити про неухильне дотримання законів дуже важко. І навпаки, умовами, що забезпечують законність, є стабільний розвиток економіки, підвищення життєвого рівня громадян, наявність соціальних гарантій їх добробуту.

3. *Політичні гарантії.* Вони покликані забезпечити стабільність і порядок у суспільстві, чітке функціонування всіх галузей влади, налагоджену роботу всіх державних і суспільних інститутів, що забезпечують зв'язок держави із громадянським суспільством. Найважливішою умовою реалізації політичних гарантій виступає легітимність державної влади, що користується підтримкою народу, адже така влада є стабільною.

**ЦІКАВО!****Дефіцит не сприяє законності**

Однією з ознак життя в СРСР був тотальний дефіцит товарів навіть першої необхідності (наприклад туалетного паперу). Командно-адміністративна (планова) економіка була неспроможна задовольнити інтереси споживача. Крім того, вона стримувала розвиток природної підприємницької активності громадян, що втілювалось у загальне невдоволення режимом,

який панував у СРСР. Дефіцит товарів сформував підпільну систему їх розподілу, гальмував розвиток суспільного виробництва, а головне — штовхав людей на порушення закону (адже займатися підприємницькою діяльністю вважалось злочином). Як бачимо, відсутність економічних гарантій законності призводить до деградації всього державного та суспільного ладу.



4. *Ідеологічні гарантії.* Законність реалізують не машини, а люди, і якщо ці люди не поважають людину, не зважають на її честь і гідність, а в кожному бачать або злочинця, або джерело власного благополуччя, то про законність, правопорядок і не йдеться. Ідеологічні гарантії включають гуманістичну ідеологію та наявність у всіх суб'єктів суспільства демократичних переконань, розвиненої правової культури. Ці складові сприяють тому, що громадяни дотримуються й поважають закони, а права людини є основною суспільною цінністю. У жодному разі ідеологічні гарантії законності не мають панувати над іншими.
5. *Організаційні гарантії.* Гарантування законності передбачає існування дієвої системи правоохоронних, судових, виконавчих та місцевих державних органів.
6. *Юридичні гарантії.* Законність забезпечується спеціальними юридичними засобами, які створюються в результаті правотворчої та правозастосовної діяльності законодавчих, виконавчих, правоохорон-

них і судових органів влади. Наприклад, для забезпечення реалізації громадянами права на працю законодавець закріпив відповідні юридичні гарантії у статті 5<sup>1</sup> Кодексу законів про працю України, серед яких дуже важливим є правовий захист від необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу й незаконного звільнення. Виконавчі органи реалізують цю гарантію через систему контролюючих органів, які стежать за виконанням законодавства про працю. Правоохоронні органи реагують на випадки грубого порушення законодавства про працю шляхом порушення адміністративного провадження та кримінальних справ. Судові органи вповноважені вирішувати питання як про притягнення винних до юридичної відповідальності, так і відновлювати порушене право на працю шляхом поновлення працівника на роботі та обов'язку роботодавця компенсувати весь втрачений працівником зарібок через необґрунтовану відмову чи незаконне звільнення.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке гарантії законності? 2. Які види гарантій законності вам відомі? 3. Якими є види міжнародних санкцій до країн, які не дотримуються міжнародно-правових актів? 4. Що таке економічні та політичні

гарантії законності? 5. До чого зводяться ідеологічні та організаційні гарантії законності? 6. Дайте класифікацію юридичних гарантій законності.

#### Завдання для самоперевірки до теми 9 «Законність і правопорядок»

1. Спробуйте довести, що правопорядок — це кінцевий результат існування правової матерії.
2. Визначте роль і місце юридичних гарантій законності в системі гарантій законності.
3. Порівняйте: публічний порядок і правопорядок; ідеологічні та політичні гарантії законності; економічні гарантії законності та міжнародно-правові гарантії законності економічного характеру.
4. Проведіть невелике дослідження про дотримання законності у вашому освітньому закладі. Запропонуйте шкільній адміністрації перелік заходів, яких необхідно вжити для зміцнення законності у вашому освітньому закладі.

## Тема 10. Правосвідомість

### Опанування матеріалу дозволить:

- розрізняти правову ідеологію й правову психологію
- описувати структуру правосвідомості
- висловлювати судження щодо умов формування правової культури особи

**Основні поняття:** правова ідеологія, правова психологія, правова культура.

### § 57. Правосвідомість. Правова ідеологія. Правова психологія

1. Як ви розумієте поняття «свідомість»?
2. Що таке ідеологія?
3. Що таке психологія?

Право впливає не тільки на поведінку людей, але й на їхню свідомість, формуючи уявлення про правомірне та неправомірне, дозволене та недозволене. Такий вид свідомості називається **правосвідомістю**, який існує в соціумі поруч з іншими формами суспільної свідомості (моральною, релігійною, культурною).

Правосвідомість відіграє регулюючу роль і в процесі реалізації норм права, у тому числі у вирішенні юридичних справ, прийнятті правозастосовних актів. Рівень правосвідомості суспільства (знання права, позитивні його оцінки) сприяє дотриманню та виконанню права.

**Правосвідомість** — уявлення, знання людей про право, а також ставлення до нього.

За своїм змістом та глибиною осмислення права виділяють повсякденну, професійну та наукову правосвідомість.

1. *Повсякденна правосвідомість* виражає масові уявлення людей про право, які скла-

даються на основі життєвого досвіду, загальної інформації, отриманої із засобів масової інформації та Інтернету. Повсякденна правосвідомість зображує загальний рівень розуміння правових явищ населенням та його ставлення до правотворчої та правозастосовної діяльності, що проводиться в державі.

2. *Професійна правосвідомість* здійснюється професійними юристами, які вміють грамотно тлумачити, застосовувати норми права та знають їхню роль у суспільстві. Якість професійної правосвідомості суттєво впливає на ефективність правової допомоги, яка надається громадянам, та на здійснення правоохоронної діяльності.

3. *Наукова правосвідомість* виражається в концепціях, поняттях, які формуються вченими на основі дослідження правових конструкцій та явищ у теорії і практиці. Результатом сформованої наукової правосвідомості має бути обґрунтована та доцільна правотворчість, здійснена на основі досліджень вчених.

#### Функції правосвідомості

**Когнітивна (пізнавальна)** — спрямована на поширення знання про права, джерела права, зміст правових приписів

**Оціночна (емоційна)** — формує ставлення до законодавства, здійснює зіставлення норм права з інтересами та поглядами громадян

**Регулятивна** — упроваджує на основі знань про право, розуміння можливостей реалізації своїх інтересів реальне втілення правових приписів

## ВИДИ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЗА СУБ'ЄКТОМ

Індивідуальна	Являє собою сукупність поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда стосовно права з урахуванням його прагнень самореалізації та певного рівня життя
Групова	Виражає ставлення до права з боку різноманітних соціальних груп (громадських організацій, політичних партій, професійних спілок, трудових колективів), які бажають реалізувати інтереси в певному напрямку суспільної діяльності
Суспільна	Виявляє ставлення до права всього суспільства на основі загальнолюдських інтересів, притаманних будь-якому члену соціуму

За структурною побудовою правосвідомість складається з правової ідеології, правової психології та правової культури.

Ідеї та концепції про те, як має працювати право з огляду на його ефективність, справедливість, складають важливу складову правосвідомості — **правову ідеологію**.

**Правова ідеологія** — елемент правосвідомості, що об'єднує сукупність ідей, поглядів, теорій, концепцій, які відображають уявлення про соціальне призначення права.

У правових ідеях мають бути втілені основні права і свободи людини, загальнолюдські особистісні цінності: життя, честь, гідність, свобода особи, її правова безпека та соціальна захищеність, а також цінності суспільного та публічного характеру: демократія, законність, правопорядок тощо. Правова ідеологія є раціональним джерелом осмислення права в демократичних державах. Різноманіття суспільних інтересів, прагнень індивідів найповніше реалізувати свої права та свободи передбачає пошук знань про те, як працює право та як воно має працювати. Правова ідеологія виступає платформою, за допомогою якої члени суспільства формулюють своє фундаментальне ставлення до права.

**Правові знання** — інформація про різні сторони правової системи суспільства.

**Правові знання** є центральною ланкою правосвідомості, тому що без них неможливо об-

## ЦІКАВО!

## Що таке свідомість?

Ще в VI ст. до н. е. давньогрецький анатом і лікар Алкмеон висловив припущення, що наш мозок є центральним органом психіки, нашого мислення й свідомості. Із точки зору сучасної психології свідомість є станом психічного життя людини, що виражається в суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу та життя самого індивіда, а також в осмисленні цих подій.

рати модель правомірної поведінки, особливо в конфліктних ситуаціях. У цьому аспекті плюралізм (різноманіття) правових ідеологій сприяє поширенню морального ставлення до права, високого рівня правосвідомості.

**ВАЖЛИВО!** Відповідно до статті 15 Конституції України суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. ■

Прикладами правової ідеології є *філософія права Г. Гегеля, природно-правова теорія,*

## ЦІКАВО!

## Неправова ідеологія

Термін «ідеологія» уперше ввів у 1801 р. французький вчений К. Лестют де Грасі в дослідженні «Елементи ідеології». Під ідеологією він розумів системно оформлену сукупність ідей, поглядів, інтересів та цілей різних суб'єктів громадського життя: людей, партій, суспільних рухів тощо. Своє втілення концепція ідеології знайшла в теоріях марксизму та націонал-соціалізму, які стали основою для формування тоталітарних політичних режимів у СРСР та нацистській Німеччині. Не ґрунтуючись на принципах свободи, рівності та справедливості, ідеологія в цих країнах мала неправовий характер. Вона стала фундаментом для вираження інтересів окремих класів та людей, що привело до домінування ідеології над правом, держави над людиною. Британський економіст Ф. А. Хаєк у книзі «Шлях до рабства» генезис тоталітаризму пов'язує з політичними течіями (комунізмом, нацизмом), які відкидали природні права людини, заперечували самоцінність особистості, розглядали її як засіб для досягнення колективної мети.

*позитивістська концепція.* Так, німецький філософ XIX ст. Г. Гегель, порівнюючи закони природи та закони права, відзначав, що природні права перебувають поза нами, а закони права — «це закони, що йдуть від людей». Витоки права, як стверджував Г. Гегель, перебувають у сфері духу. А для цієї сфери характерний поділ на протилежності й боротьба між ними. Природно-правова ідеологія виходить із того, що всі правові норми мають ґрунтуватися на якихось об'єктивних засадах, що не залежать від волі людини (суспільства). Зразком такої об'єктивної засади представники цієї теорії вважають природу. Позитивістська правова ідеологія наполягає на неможливості відрізнити реально існуюче право від права, яким воно має бути. На думку прихильників позитивізму, норма не втрачає свого правового характеру через те, що з позицій «вищої справедливості» вона може бути кваліфікована як аморальна.

**Правова психологія** відбиває те, яким має бути право з погляду справедливості, які цінності має затверджувати та охороняти право, якими є цілі права та допустимі засоби їх досягнення.

**Правова психологія** — елемент правосвідомості, що являє собою сукупність переживань, настроїв, пов'язаних зі сприйняттям права та всіх похідних від нього явищ.

Якщо правова ідеологія виявляє сутність, соціальне призначення права на основі сформованих правових та філософських концепцій, то правова психологія фіксує ставлення, що виходить із повсякденного досвіду. Формування правової психології відбувається під впливом різних позаюридичних явищ, таких як, наприклад, релігія, культурні традиції та звичаї, у процесі повсякденного життя.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке правосвідомість? 2. Назвіть функції правосвідомості. 3. Дайте класифікацію видів правосвідомості. 4. Що таке правова ідеологія? 5. Що таке

правові знання? Чому вони є центральною ланкою правосвідомості?

## § 58. Правова культура

1. Дайте визначення поняття «культура».
2. Як культуру можна співвіднести з правом?

Люди живуть не тільки в природному середовищі, але й у створеному ними штучному світі — у світі культури, тобто у світі другої

(створеної) природи. Прогрес у розвитку людської культури визначається духовними та матеріальними досягненнями людей, їхніми

#### ЦІКАВО!

#### Правові та соціальні цінності в українській класичній літературі

Американський соціолог Т. Парсонс визначав цінності як загальноприйнятні уявлення про бажаний тип соціальної системи, насамперед про суспільство в уявленні його власних членів. Культура кожного відображає основні цінності, до яких тяжіє народ та які неминуче стають правовими. Українські письменники завжди були поряд із народом, могли переказати його сподівання та прагнення. Тарас Шевченко, Іван Франко та Леся Українка є яскравими представниками соціального психологізму у вітчизняній літературі, які змогли яскраво

передати ставлення українського народу до суспільного ладу, у тому числі правового, під час панування на українській землі Російської імперії. Так, Леся Українка писала про «Людяне в людині» як усвідомлення загальнолюдських ідеалів, серед яких особливо виділявся ідеал свободи — свободи людини та свободи народу: «Заржавіють від сліз кайдани, самі ж ніколи не спадуть!». Славетні вітчизняні митці слова заклали глибокий психологічний фундамент дійсно правових цінностей для побудови незалежної правової держави Україна.

успіхами в поліпшенні умов життя, в удосконалюванні форм свого існування. У цьому загальнокультурному процесі до сфери правової культури належать успіхи та досягнення в розвитку права й держави, в удосконалюванні правової (і державно-правової) організації життя вільних людей. Правова культура суспільства залежить від рівня загальної культури людей. Вона взаємозалежна з різними видами культур: політичною, моральною, естетичною, релігійною тощо. Не можуть стати правом ті правила поведінки, які не стали нормою культури.

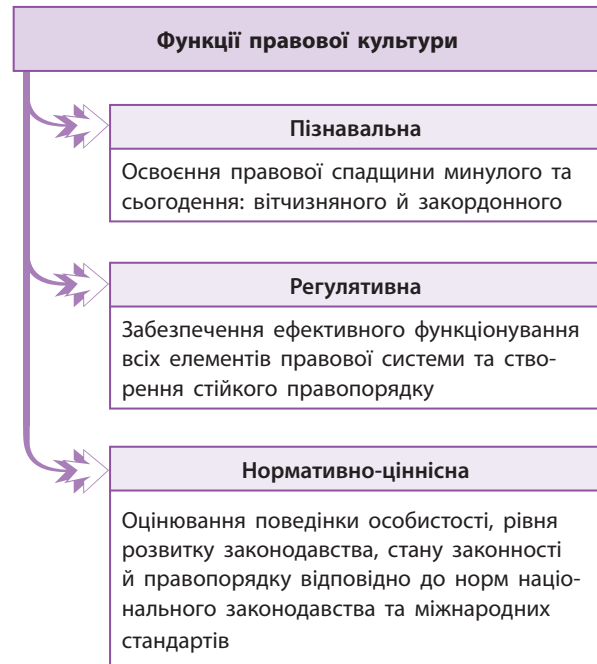
**Правова культура** — частина соціальної культури, обумовлена одним із її видів — правом.

Розрізняють правову культуру суспільства та правову культуру особистості.

**Правова культура суспільства** — це досягнутий рівень розвитку правосвідомості та правової активності суспільства. Вона проявляється в культурі правотворчості, культурі правоохоронної та судової діяльності, культурі функціонування державних органів та посадових осіб. Правова культура суспільства являє собою правову культуру громадянського суспільства та правової держави, де вищою цінністю визнають, дотримуються й захищають права і свободи людини. У такій державі сама людина усвідомлює свої права і свободи, шляхи їх правового захисту, поважає права і свободи інших людей. Високий рівень правової культури суспільства передбачає насамперед загальне позитивне ставлення до права.

**Правова культура особистості** — це передусім рівень знання права кожним громадянином, поважне ставлення до права. Правова культура особистості тісно пов'язана із правосвідомістю, ґрунтується на ній. Вона містить у собі правову інтуїцію, що дозволяє відрізнити правильне та допустиме від неправильного й неприпустимого. Правова культура особистості передбачає поведінку, що відповідає правовим приписам, повагу до прав інших людей і сумлінне виконання своїх обов'язків, наявність таких моральних особистісних якостей, як совісність, справедливість, чесність, почуття власної гідності.

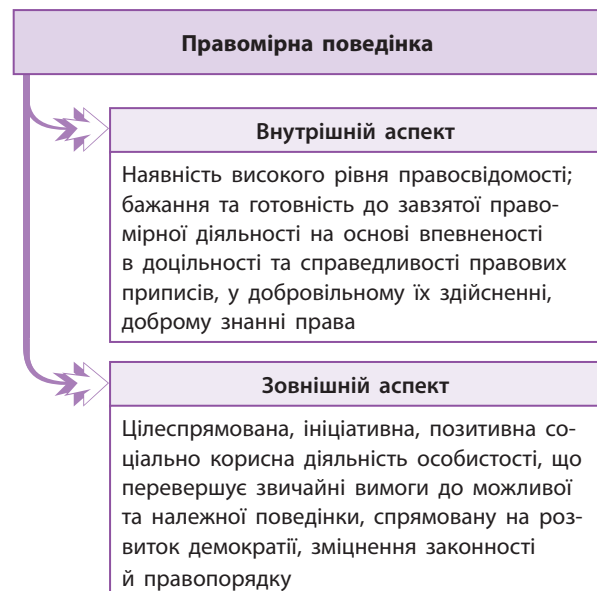
Правова активність особистості є показником правової культури особистості у своїй найвищій формі — правомірній поведінці, що



передбачає злиття двох аспектів: внутрішнього та зовнішнього.

Формування правової культури особистості передбачає наявність кількох вимог до загального рівня правосвідомості й правової поведінки, правотворчої та правозастосовної діяльності.

1. *Вимога до рівня правосвідомості та правової поведінки.* Виражається в рівні засвоєння права громадянами, посадовими осо-



## ЦІКАВО!

**Абсолютний правовий нігілізм М. Штірнера**

Німецький мислитель М. Штірнер (1806—1856) у своєму єдиному творі «Єдиний та його власність» (1844 р.) піддав сумніву всю правову культуру людства. Він вважав, що кожна людська особистість сама для себе є цілим світом, джерелом права та моралі, має право жити й розвиватися як хоче, а всі, хто цьому протистоїть, є ворогами. На переконання М. Штірнера, право існує завдяки пануванню над людиною, а тому право — це воля госпо-

даря. Мислитель не сприймав право як благо для суспільства та пропонував джерелом права зробити не державу, не соціум, а волю конкретного індивіда: «Я сам вирішую, чи маю я на що-небудь право; поза мною немає ніякого права. Те, що мені здається справедливим, і є право». Погляди М. Штірнера є правовим нігілізмом, доведеним до крайнощів, та не придатні для реального життя суспільства та держави.

- бами, спрямованості на використання прав, виконання обов'язків, дотримання заборон.
2. *Вимога до рівня правотворчої діяльності.* Виражається в досконалості змісту та формі нормативно-правових актів, у їхній якості, продуманості, узгодженості, справедливості, культурі створення юридичних текстів за допомогою правил юридичної техніки.
  3. *Вимога до рівня правозастосовної діяльності.* Виражається в рівні ефективності роботи судових, правоохоронних, виконавчих та інших правозастосовних органів. Низький рівень роботи цих органів та їхніх посадових осіб знижує рівень забезпечення законності та правопорядку, знецінює право як інструмент, який в змозі гарантувати безпеку та порядок у суспільстві. Високий рівень діяльності правозастосовних органів формує в громадян відчуття впевненості, що правомірна поведінка є доцільною та бажаною й здійснюється всіма членами суспільства.



Іммануїл Кант

Загальний низький рівень за всіма трьома показниками може зумовити формування в громадян антиподу правової культури — *правового нігілізму* (від латин. *nihil* — ніщо, нічого). Громадянське суспільство та правова держава зацікавлені в запобіганні подібним до правового нігілізму явищам, підвищенні рівня правосвідомості та правової культури, для чого необхідна досить продумана система правового виховання.

**Правове виховання** — цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів, громадських організацій, правозахисних рухів із формування та підвищення правосвідомості та правової культури.

Правове виховання починається із засвоєння моральних ідеалів, правових установок і ціннісних орієнтацій у родині, школі, спілкуванні, у тому числі в іграх з однолітками, товаришами, друзями. Дуже важливо, щоб були закладені основи позитивного ставлення до права, правових явищ, сформована потреба до постійного розширення та поглиблення правових знань.

Саме виховання в душі права та законності знаходить своє завершення в правовій активності особистості, у її правовій культурі.

**ВАЖЛИВО!** Німецький філософ І. Кант є автором так званого категоричного імперативу, який став вимогою до правового виховання в усіх демократичних правових державах: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу». ■

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке правова культура? 2. Назвіть функції правової культури. 3. Охарактеризуйте правову культуру

суспільства та правову культуру особистості. 4. Що таке правовий нігілізм? 5. Що таке правове виховання?

**Завдання для самоперевірки до теми 10 «Правосвідомість»**

1. Спробуйте довести, що правосвідомість за своєю природою не є єдиним системним утворенням.
2. Проведіть дискусію на тему «Умови формування правової культури особи в сучасній Україні».
3. Порівняйте: правову ідеологію та правову психологію; індивідуальну і групову правосвідомість; право і правосвідомість.
4. Проведіть дослідження у своєму мікрорайоні з приводу визначення рівня правової культури його жителів. Запропонуйте власне бачення шляхів підвищення правової культури в мікрорайоні.

i

**Повторення й узагальнення за розділом II «Право»****I рівень складності (кожен тест оцінюється у 0,5 бала)**

1. Інтелект є провідним елементом
  - А правової ідеології
  - Б правової психології
  - В правової культури
  - Г правової свідомості
2. Виберіть правильне твердження.
  - А економічні гарантії законності належать до загальносоціальних
  - Б політичні гарантії законності належать до спеціально-соціальних
  - В політичні гарантії законності належать до спеціально-соціальних
  - Г спеціально-соціальні гарантії законності поділяються на юридичні та ідеологічні
3. Поняття «громадський правопорядок» та «правопорядок» співвідносяться як
  - А частина і ціле
  - Б ціле і частина
  - В як слова-синоніми
  - Г як протилежні поняття
4. Робітник заводу «Точприлад» Хромов вчинив дрібне розкрадання на роботі. За це його може бути притягнуто до відповідальності
  - А кримінальної, цивільної та адміністративної
  - Б дисциплінарної, матеріальної та цивільної
  - В адміністративної, матеріальної та дисциплінарної
  - Г кримінальної, дисциплінарної та адміністративної
5. Відповідач С. Петренко подав необґрунтований зустрічний позов, спрямований виключно на затягування строків розгляду справи. Його поведінку слід кваліфікувати як
  - А правопорушення
  - Б зловживання правом
  - В об'єктивно протиправну поведінку
  - Г жодна відповідь не є правильною
6. До передпроектної стадії правотворення і правотворчого процесу належить
  - А обговорення правотворчої ініціативи з громадськістю
  - Б формування юридичного мотиву про необхідність внесення змін до чинної системи норм права
  - В ухвалення рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта
  - Г розробка концепції проекту нормативно-правового акта та підготовка його тексту

## II рівень складності (логічна послідовність та логічна пара оцінюються в 1 бал)

7. Розташуйте складові системи права у логічній послідовності від меншого до більшого.

- A** норма права
- B** підгалузь права

- B** правовий інститут
- Г** галузь права

8. Установіть відповідність між видами спеціалізованих правових норм та прикладами цих видів правових норм.

- 1** норма — засада
- 2** норма — принцип
- 3** визначально — установча норма
- 4** норма — дефініція

- A** заповітом є особисте розпорядження особи на випадок своєї смерті
- B** завданням Конституційного Суду є забезпечення верховенства Конституції
- B** факти, встановлені рішенням суду, яке набуло законної сили в одній справі, не повинні доводитися знову при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи
- Г** громадяни рівні перед законом незалежно від підстав, порядку і моменту набуття громадянства
- Д** держава відповідає перед людиною за свою діяльність

9. Установіть відповідність між видами юридичної відповідальності та їхніми ознаками.

- 1** адміністративна
- 2** цивільна
- 3** дисциплінарна
- 4** кримінальна

- A** можлива без вини, однак неможлива за чужу вини, її суб'єктами можуть бути виключно юридичні особи, щодо неї діє принцип невідворотності відповідальності
- B** можлива без вини і за чужу вини, діє принцип презумпції вини, в окремих випадках притягнення до відповідальності не обмежується певними строками
- B** діє принцип невідворотності відповідальності, є відповідальністю тільки перед державою, до неї можуть бути притягнуті тільки фізичні особи, в окремих випадках притягнення до відповідальності не обмежується певними строками
- Г** діє принцип невідворотності відповідальності, є відповідальністю тільки перед державою, до неї можуть бути притягнуті як фізичні, так і юридичні особи, притягнення до відповідальності обмежується певними строками
- Д** не діє принцип невідворотності відповідальності, можлива тільки щодо фізичних осіб, не є відповідальністю перед державою, не має майнового характеру, притягнення до відповідальності обмежується певними строками

## III рівень складності (порівняння оцінюється у 3 бали)

10. Визначте спільні й відмінні ознаки законності і правопорядку.



## IV рівень складності (завдання оцінюється у 3 бали)

11. Автори теорії примирення пояснювали походження права необхідністю впорядкування відносин між родами. Вони виходили з того, що в розв'язанні конфліктів між родами було зацікавлене все первісне суспільство. Договори про примирення спочатку в усній, символічній

формі укладалися за допомогою народних зборів, ради старійшин. Із часом такі договори через повторення ситуацій однорідного характеру поступово переросли в правила, юридичні норми (право примирення). Дайте оцінку цій теорії з позицій критичного мислення.



# РОЗДІЛ III КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ



## Тема 1. Поняття конституційного права України

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати предмет галузі, суб'єкти конституційно-правових відносин, метод конституційно-правового регулювання, джерела конституційного права
- описувати структуру Конституції України
- аналізувати Декларацію про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України
- оцінювати Конституцію як Основний Закон держави

**Основні поняття:** конституція, правонаступництво.

### § 59. Поняття, предмет та метод конституційного права України. Джерела конституційного права України

1. Які ви знаєте галузі права?
2. Які ще елементи містить система права?

**Конституційне право** — галузь права, тобто сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що забезпечують існування держави: основи конституційного ладу України, статус людини й громадянина, територіальний устрій держави, форми демократії, систему органів державної влади й місцевого самоврядування.

Конституційне право — основна галузь права України.

Предметом конституційного права України є такі групи суспільних відносин.

1. Сукупність суспільних відносин, що визначають конституційний лад України: унітарний територіальний устрій, республіканську форму правління, демократичний політичний режим, розподіл влади, систему державних органів.
2. Суспільні відносини щодо здійснення влади народом України: відносини, які визначають засади народовладдя, суверенітету народу, форми безпосередньої демократії (вибори, референдум), місцеве самоврядування.
3. Суспільні відносини, що пов'язані зі статусом людини в державі: відносини громадянства, права та обов'язки людини.

Як і будь-яка галузь права, конституційне право України має притаманний лише йому метод правового регулювання.

Основними прийомами та способами впливу конституційного права України на суспільні відносини є припис, заборона й дозвіл.

- **Припис** (позитивне зобов'язання). Зазначений прийом використовується в нормах конституційного права, які визначають основи діяльності органів державної влади та посадових осіб. Саме через припис на державні органи покладається обов'язок діяти певним чином.

Позитивне зобов'язання застосовується у правовідносинах, у яких на одну сторону покладається юридичний обов'язок вчинити активні дії, а інша сторона має право вимагати вчинення таких дій. Якщо обов'язок не буде виконаний, то правовими нормами передбачена можливість забезпечити виконання юридичного обов'язку.

- **Заборона**. У разі застосування зазначеного прийому норма права покладає на особу (орган) юридичний обов'язок утриматися від вчинення певних дій у випадках, які визначені відповідною нормою. **Н а п р и к л а д:**

*Частина 3 статті 15.* Цензура заборонена.  
*Частина 2 статті 126.* Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється.

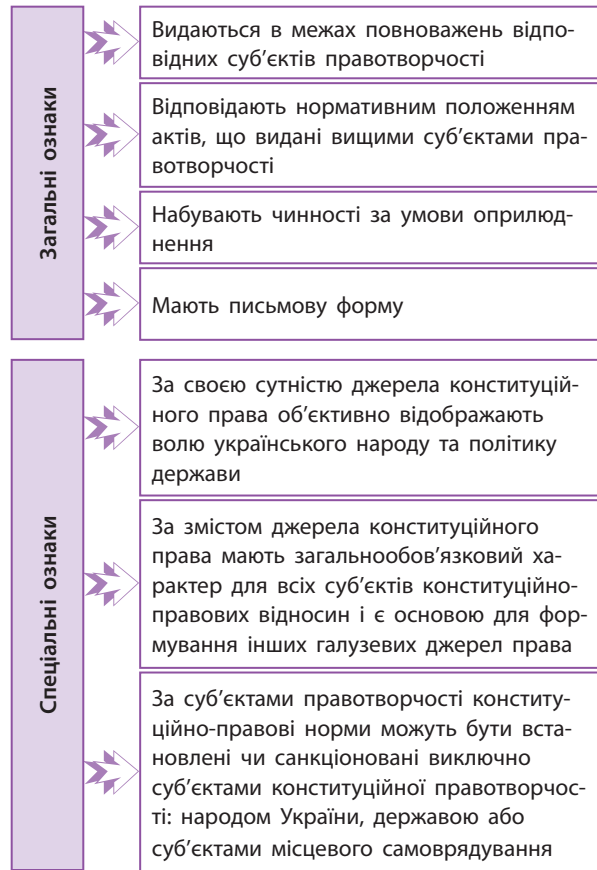
▪ **Дозвіл.** У тих випадках, коли правова норма надає особі можливість прийняти самостійне рішення щодо вчинення певних дій або утриматися від їх вчинення, це і є використання дозволу як способу регулювання суспільних відносин. Наприклад:

*Частина 1 статті 33.* Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

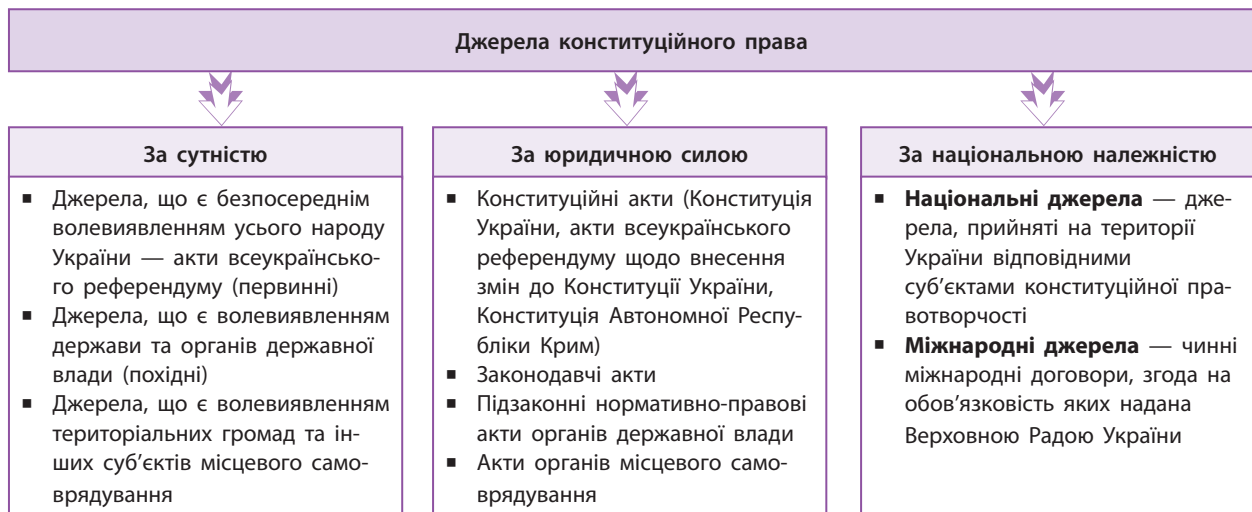
*Частина 1 статті 35.* Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

**Джерело конституційного права** — нормативно-правовий акт, який регулює конституційно-правові відносини.

Джерела конституційного права України мають загальні ознаки (такі, що притаманні джерелам будь-якої галузі права) та спеціальні ознаки (притаманні лише їм).



### КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА



#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке конституційне право? 2. Які групи суспільних відносин є предметом конституційного права? 3. Якими є основні прийоми та способи впливу конституційного права на суспільні відносини? 4. Назвіть

загальні ознаки джерел конституційного права. 5. Які вам відомі спеціальні ознаки джерел конституційного права? 6. Дайте класифікацію джерел конституційного права.

## § 60. Конституційно-правові відносини та їх види

Які види суспільних відносин ви знаєте?

**Конституційно-правові відносини** — це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права України, змістом яких є юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права.

Розглянемо особливості конституційно-правових відносин.

- Мають політичний характер.
- Конституційно-правовим відносинам властивий особливий суб'єктний склад: народ, держава, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, політичні партії тощо.
- Об'єктами конституційних відносин є влада, суверенітет і свобода особистості.
- Є базою для всіх інших відносин у державі.

Залежно від індивідуалізації суб'єктів конституційно-правові відносини поділяються на загальні й конкретні.

*Загальні конституційно-правові відносини* ґрунтуються на таких положеннях Конституції України, які стосуються всіх суб'єктів конституційного права України. Жодного суб'єкта цих відносин персонально не визначено. Кожен суб'єкт загальних конституційно-правових відносин перебуває у правовому зв'язку з усіма іншими суб'єктами цих відносин.

У частині 1 статті 8 Конституції України зазначено, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права. Суб'єктів, на яких поширює свою чинність принцип верховенства права, не визначено (визначена лише територія, де він чинний, — територія України). Отже, усі суб'єкти на території України мають діяти на підставі цього принципу.

*Конкретні конституційно-правові відносини* ґрунтуються на таких положеннях Конституції України, які чітко визначають хоча б одного суб'єкта цих відносин. Наведемо приклад:

*Стаття 75 Конституції України:* Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України.

Конституційно-правові відносини класифікують за такими критеріями: за цільовим призначенням, за змістом, за часом дії.

**За цільовим призначенням:**

- *Установчі відносини* — це, як правило, загальні відносини, які виникають на підставі конституційних принципів, статутних, дефінітивних та інших норм.

Наприклад, відповідно до статті 1 Конституції України, Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

- *Правовстановлюючі відносини* — це відносини, у яких їх суб'єкти здійснюють свої права та виконують свої обов'язки, встановлені правовою нормою.

Наприклад, відповідно до статті 116 Конституції України, Кабінет Міністрів України забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики.

- *Правоохоронні відносини* — це відносини, метою яких є охорона приписів правової норми.

Наприклад, відповідно до частини 2 статті 90 Конституції України, Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;

2) протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

3) протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

**За змістом:**

- *Матеріальні правовідносини* — це відносини, які складаються в процесі реалізації матеріальних норм конституційного права. Наприклад, Президент України має право нагороджувати державними нагородами (пункт 25 частини 1 статті 106 Конституції України). Видання указу про нагородження певної особи державною нагородою й буде реалізацією норми матеріального права.

- *Процесуальні правовідносини* виникають під час реалізації процесуальних норм. Прикладами таких відносин є: відносини щодо формування державних органів, відносини

щодо підготовки, розгляду, прийняття та набрання чинності законом.

Особливим видом конституційно-правових відносин є *правові стани*. На відміну від традиційних правовідносин, де чітко визначені суб'єкти, їхні права й обов'язки, специфіка правових станів знаходить свій прояв у тому, що суб'єкти цих відносин чітко визначені, а їхні права й обов'язки — ні. Наприклад, таким правовим станом є громадянство. Конституція України визначає лише основні обов'язки громадян України, проте повний перелік прав і обов'язків громадянина України встановлюється широким колом нормативно-правових актів.

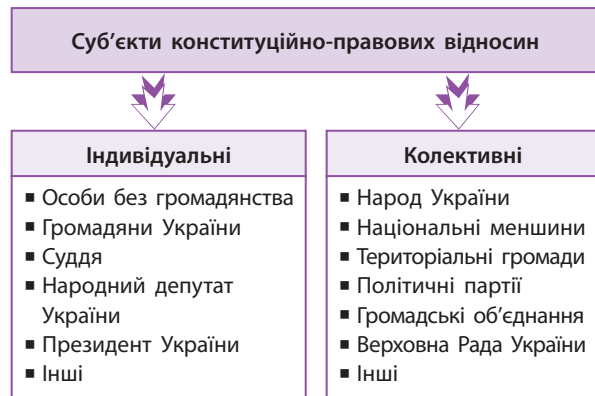
**За часом дії:**

- *Строкові правовідносини* — це правовідносини, які обмежені в часі. Сторони цих відносин мають права й обов'язки протягом часу, який визначений Конституцією України. Наприклад, відповідно до частини 5 статті 76 Конституції України, строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років.
- *Безстрокові правовідносини* — це правовідносини, період чинності яких не встановлено. Вони обмежені не часом, а настанням

певних умов, які визначені нормами права. Наприклад, відносини громадянства не обмежені часом, проте особа в будь-який момент може вийти з громадянства України.

**Суб'єкти конституційно-правових відносин** — це учасники правовідносин, які не тільки наділені правами й обов'язками, але й реалізують свої права та виконують обов'язки в конституційно-правових відносинах.

Суб'єктів конституційно-правових відносин можна поділити на два види — індивідуальні та колективні.



#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке конституційно-правові відносини? 2. Які вам відомі особливості конституційно-правових від-

носин? 3. Назвіть види суб'єктів конституційно-правових відносин.

## § 61. Конституційно-правові норми та їх особливості

1. Що таке правова норма?
2. Назвіть види правових норм.

**Норма конституційного права** — формально визначене, встановлене чи санкціоноване українським народом або державою чи суб'єктами місцевого самоврядування правило поведінки, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права, і забезпечується всіма заходами впливу, передбаченими чинним законодавством.

Конституційно-правові норми вирізняються за такими ознаками:

- зміст, що залежить від тієї сфери суспільних відносин, на регулювання яких ці норми спрямовані;

- джерела, у яких вони виражені. Основні, найбільш важливі норми містяться в особливому акті, що має вищу юридичну силу в усій системі права, — у Конституції;
- своєрідність видів: серед розглянутих норм значно більше, ніж в інших галузях, загальнорегулятивних норм. Це принципи, норми-дефініції, норми-завдання. Вони розраховані на всіх суб'єктів застосування права незалежно від виду правовідносин, учасниками яких ці суб'єкти є;
- установчий характер приписів, що містяться в них. Саме конституційно-правові норми

первинні, установлюють обов'язковий для створення всіх інших правових норм порядок: визначають форми основних нормативно-правових актів, порядок їх прийняття й оприлюднення, компетенцію державних органів у сфері правотворчості, найменування прийнятих ними правових актів. Норми конституційного права визначають і саму систему органів публічної влади;

- особливий механізм реалізації, що для багатьох конституційно-правових норм пов'язано не з виникненням конкретних правовідносин, а з особливого виду відносинами загального характеру або правового стану;
- специфічний характер суб'єктів, на регулювання відносин між якими ці норми спрямовані. Такими особливими суб'єктами

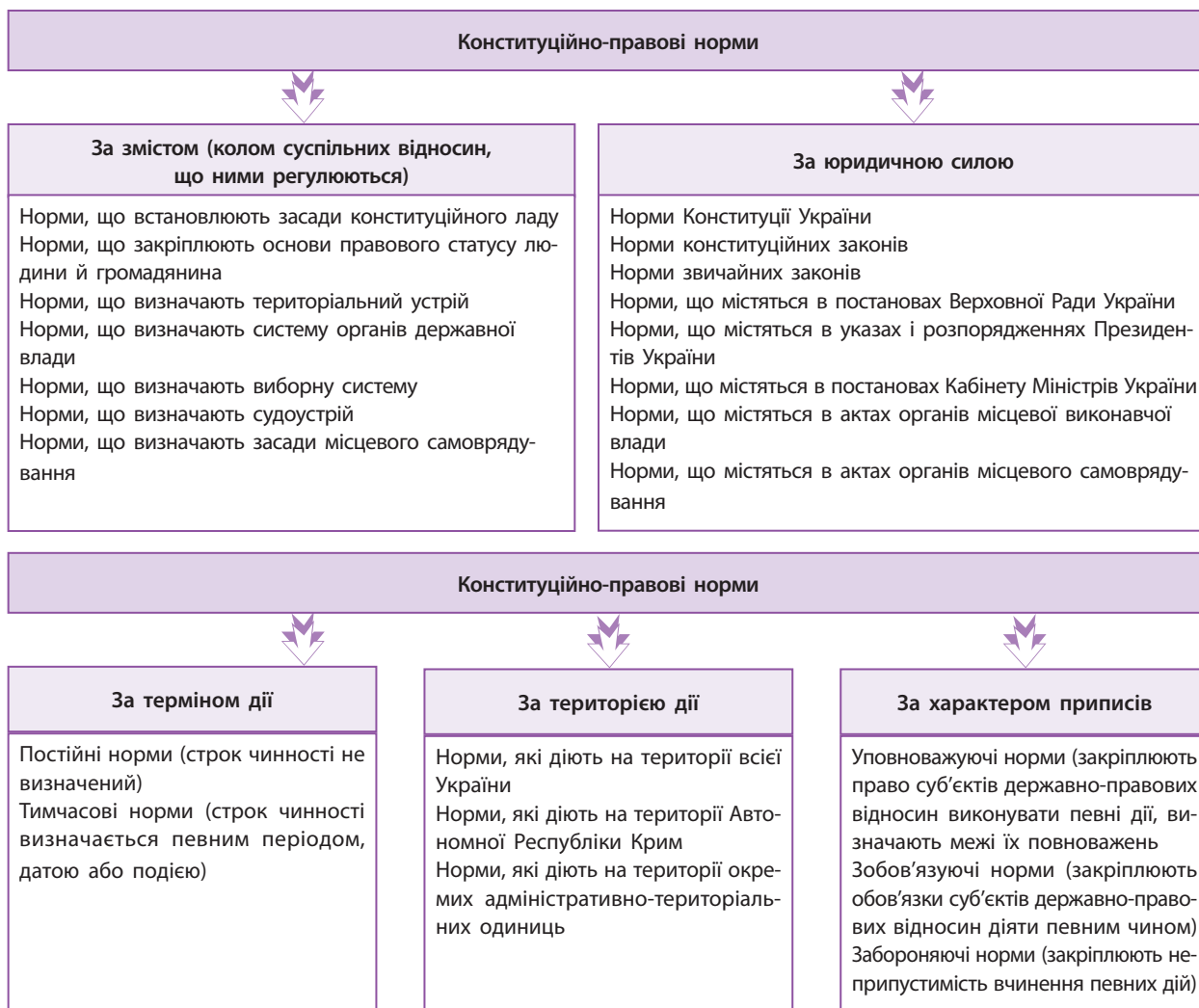
можна назвати народ, державу, нації та народності, представницькі (законодавчі) органи державної влади;

- особливості структури: для конституційно-правових норм не характерна традиційна тричленна структура, яку виділяють у складі правової норми, — гіпотеза, диспозиція й санкція. У розглянутих нормах звичайно є гіпотеза й диспозиція та лише в окремих випадках — санкція.

Конституційно-правові норми можна класифікувати за такими критеріями: за змістом, юридичною силою, призначенням у механізмі правового регулювання, терміном дії, територією дії, характером приписів.

Більшість норм конституційного права України є постійними.

#### КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ НОРМ



**ВАЖЛИВО!** *Тимчасові норми:* До прийняття законів, що визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до статті 118 цієї Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації (пункт 10 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України).

*Зобов'язуючі норми:* Обов'язок держави — захищати життя людини (частина 2 статті 27 Конституції України). Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття (частина 2 статті 51 Конституції України).

*Забороняючі норми:* Використання примусової праці забороняється (частина 3 статті 43 Конституції України). ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке норми конституційного права? 2. Чим норми конституційного права відрізняються від норм

інших галузей права? 3. Дайте класифікацію конституційно-правових норм.

## § 62. Загальна характеристика Конституції України

1. Визначте особливості Конституції України як Основного Закону нашої держави.
2. Які державні утворення існували на території сучасної України?

Конституція є основою правової системи будь-якої демократичної держави.

**Конституція України (як основне джерело конституційного права України)** — єдиний нормативно-правовий акт, який є Основним Законом України, має найвищу юридичну силу, є юридичною базою законодавства України, приймається та змінюється в особливому порядку, має специфічний зміст і структуру й прямо діє на всій території України.

**28 червня 1996 р.** Верховна Рада України прийняла **Конституцію України**. Конституція України має власну структуру, яка опосередковує та відображає наведені ознаки. Структура Конституції України побудована з урахуванням як власного, так і вітчизняного зарубіжного досвіду. Вона складається з преамбули, основної частини, що включає 13 розділів, «Прикінцеві положення» та «Перехідні положення». Кожна із цих складових має своє окреме призначення й несе своє функціональне навантаження.

#### СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Розділ	Зміст	Статті
Преамбула	Цілі прийняття Конституції України	—
Розділ I. Загальні засади	Основи суспільного ладу, державного ладу, громадянства, положення, які стосуються суверенітету України, соціального захисту її громадян, національної та екологічної безпеки, а також статті, що виражають державну символіку	1—20
Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	Норми, що визначають основні особисті, політичні, економічні, соціальні права та свободи людини і громадянина й гарантії їх реалізації, а також обов'язки людини і громадянина перед державою й суспільством	21—68
Розділ III. Вибори. Референдум	Порядок здійснення і впровадження таких основних форм народного волевиявлення, як вибори та референдум	69—74
Розділ IV. Верховна Рада України	Порядок утворення і діяльності єдиного органу законодавчої влади — Верховної Ради, її склад, компетенції, а також статус народного депутата України	75—101
Розділ V. Президент України	Норми, що регулюють правове становище Президента України, порядок його обрання, компетенцію, умови припинення його повноважень, а також норми, що визначають порядок формування та функції Ради національної безпеки і оборони України	102—112

Розділ VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади	Порядок утворення, діяльності та компетенції Уряду України, місцевих державних адміністрацій, а також порядок припинення повноважень цих органів	113—120
Розділ VIII. Правосуддя	Норми, що регулюють порядок утворення й функціонування органів правосуддя та визначають статус суддів	124—131 <sup>2</sup>
Розділ IX. Територіальний устрій України	Принципи та система адміністративно-територіального устрою України	132, 133
Розділ X. Автономна Республіка Крим	Норми, що визначають становище цієї республіки, її компетенцію, основи відносин між Україною та Автономною Республікою Крим, повноваження органів цієї республіки	134—139
Розділ XI. Місцеве самоврядування	Норми, що визначають систему органів місцевого самоврядування, їхній склад, статус депутатів, а також повноваження цих органів	140—146
Розділ XII. Конституційний Суд України	Склад і повноваження Конституційного Суду, гарантії незалежності та недоторканності суддів	147—153
Розділ XIII. Внесення змін до Конституції України	Порядок подання до Верховної Ради України законопроектів про внесення змін і доповнень до Конституції та порядок їх розгляду	154—159
Розділ XIV. Прикінцеві положення	Конституція України набирає чинності з дня прийняття. День прийняття Конституції України є державним святом — Днем Конституції України	160, 161
Розділ XV. Перехідні положення	Положення щодо юридичної сили чинного законодавства в частині, що не суперечить Конституції України, і порядок вирішення інших питань, що виникли у зв'язку з прийняттям нової Конституції України	—

**ВАЖЛИВО!** Конституція України як Основний Закон нашої держави визначає і встановлює гарантії конституційного ладу України. Саме в Конституції України були закріплені основні положення, на яких будується сучасна Україна:

людина — найвища соціальна цінність; держава Україна — суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова, унітарна держава; народ України — носій суверенітету та єдине джерело влади в Україні. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Із якою метою було укладено Конституційний договір між Президентом України та Верховною Радою України в червні 1995 р.? 2. Якими ознаками харак-

теризується Конституція України? 3. Якою є структура Конституції України?

## § 63. Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України. Правонаступництво України

Як характеризується наша держава в розділі I Конституції України? Поясніть свою відповідь.

Крім Конституції України, провідними та первинними джерелами конституційного права нашої держави є Декларація про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України.

**Декларація про державний суверенітет України** була прийнята **16 липня 1990 р.** Верховною Радою Української РСР, виходячи з кризової політичної та економічної ситуації у СРСР,

що склалась у часи так званої «перебудови». Із 385 депутатів, присутніх у цей день на засіданні, «за» проголосували 355, «проти» — чотири, не взяли участь у голосуванні — 26.

Декларація складалася зі вступу (преамбули) та десяти розділів: самовизначення української нації; народовладдя; державна влада; громадянство Української РСР; територіальне верховенство; економічна самостійність; екологічна



безпека; культурний розвиток; зовнішня і внутрішня безпека; міжнародні відносини.

Декларація проголосила державний суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах».

У Декларації визначалося, що Україна як суверенна держава розвиватиметься в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій чи окремих осіб переслідуються законом. Громадяни республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади.

**ВАЖЛИВО!** В останньому розділі Декларації підкреслювалося, що Україна є суб'єктом міжнародного права, здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій тощо. Вона виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно зміцнює загальний мир і міжнародну безпеку, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. ■

Отже, Декларація стала правовою основою процесу незалежного державотворення України, усього подальшого законодавства.

**24 серпня 1991 р.** Верховна Рада прийняла **Акт проголошення незалежності України.**

### **ВАЖЛИВО!** **Акт проголошення незалежності України**

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ  
24 серпня 1991 року ■

На Всеукраїнському референдумі, який відбувся **1 грудня 1991 р.**, **90,35 %** виборців підтвердили Акт проголошення незалежності України. Цей акт, день прийняття якого був незабаром проголошений національним святом, не був випадковим явищем. Український народ прийняв його, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення.

Із моменту прийняття Акта проголошення незалежності України на території республіки почали діяти тільки її власні (УРСР) Конституція, закони, інші нормативно-правові документи, тоді ще не пристосовані до потреб та умов власної самостійної державності. Для формування найбільш ефективного переходу від радянської системи до незалежного управління в основних державних сферах 12 вересня 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про правонаступництво України».

### **ВАЖЛИВО!** **Закон України «Про правонаступництво України»**

**Стаття 1.** З моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України є Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради Української РСР.

**Стаття 2.** До ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція (Основний Закон) Української РСР.

**Стаття 3.** Закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України.

**Стаття 4.** Органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють в Україні до створення органів державної влади і управління, органів прокуратури, судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України.

**Стаття 5.** Державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав,

та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України.

**Стаття 6.** Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України.

**Стаття 7.** Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки.

**Стаття 8.** Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу Союзу РСР за станом на 16 липня 1990 року в частині, яка визначається окремою міждержавною угодою. Україна не несе зобов'язань за кредитними договорами та уго-

дами Союзу РСР, укладеними після 1 липня 1991 року без згоди України.

**Стаття 9.** Всі громадяни Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України. Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної належності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини. Порядок збереження, набуття і втрати громадянства України регламентується Законом про громадянство України.

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук  
м. Київ, 12 вересня 1991 року  
№ 1543-XII

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть чинники, які спричинили прийняття Декларації про державний суверенітет України. 2. Назвіть основні положення Декларації про державний суверенітет України. 3. Назвіть чинники, які спри-

чинили проголошення Акта незалежності України. 4. Із чим була пов'язана необхідність прийняття Закону України «Про правонаступництво України»?

### Завдання для самоперевірки до теми 1 «Поняття конституційного права України»

1. Доведіть, що конституційне право є основною галуззю права України.
2. Проаналізуйте структурні зміни в Конституції України, які набули чинності в червні 2016 р. Спробуйте визначити, чи дають ці зміни можливість визначити, до якої саме гілки державної влади належить прокуратура України.
3. Спробуйте визначити причини відсутності санкцій у більшості конституційних норм.
4. Чи не вбачаєте ви суперечність між положеннями Декларації про державний суверенітет України та спробами укладання союзного договору в серпні 1991 р.?
5. Назвіть суттєвий юридичний недолік Акта проголошення незалежності України, який було виправлено прийняттям Закону «Про правонаступництво України».
6. Визначте, у який спосіб народ може виразити свою волю задля створення джерела конституційного права.
7. Висловіть свою думку з приводу того, чи можна вважати конституцію, прийняту на референдумі, Основним Законом, що має більш високий рівень легітимності, ніж конституція, яку прийнято парламентом.
8. Знайдіть у тексті Конституції України норми, які стосуються кожного з видів конституційно-правових відносин за цільовим призначенням.
9. Знайдіть у тексті Конституції України норми, які встановлюють засади конституційного ладу.
10. Поясніть, чому зміни, внесені парламентом до I, III та XIII розділів Конституції України, підлягають затвердженню на референдумі, а стосовно змін до інших розділів таке не вимагається.

## Тема 2. Загальні засади конституційного ладу України

### Опанування матеріалу дозволить:

- описувати форму правління, територіального устрою та політичного режиму України
- знати державні символи України
- визначати статус державної мови

**Основні поняття:** державні символи, державна мова, національні меншини.

### § 64. Конституційний лад України та його складові

Спираючись на текст Конституції України, визначте форму правління, державний устрій та політичний режим України.

Конституційний лад держави закріплює чітко визначену, основоположну частину соціальних відносин, що фіксують організаційну й функціональну єдність суспільства, та визначає сукупність принципів, без яких державний лад не є конституційним.

**Конституційний лад** — система правових принципів та гарантій, які дають можливість реально забезпечити дотримання прав і свобод людини, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її конституції.

*За формою правління* Україна є республікою. Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати та змінювати конституційний лад в Укра-

їні належить виключно народові й не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу (стаття 5 Конституції України).

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (стаття 6 Конституції України).

У результаті внесення змін і доповнень до Конституції України законом від 8 грудня 2004 р. Україна є **парламентсько-президентською республікою**.

*За формою територіального устрою* Україна є унітарною державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою (стаття 2 Конституції України).

Ознаки України як парламентської республіки	Ознаки України як президентської республіки
<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра України за поданням Президента України відповідно до пропозиції коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України;</li> <li>■ здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України з боку Верховної Ради України;</li> <li>■ можливість усунення Верховною Радою України Президента з поста в порядку особливої процедури (імпичменту)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ Вибори Президента населенням країни;</li> <li>■ можливість припинення Президентом повноважень Верховної Ради України;</li> <li>■ зупинення Президентом дії актів Кабінету Міністрів України;</li> <li>■ право вето Президента України щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України</li> </ul>

**ЦІКАВО!****Чому Крим — це Україна: до історії питання**

У 1802 р. в результаті адміністративного реформування в Російській імперії утворилася Таврійська губернія, куди, крім Криму, входили північні території Таврії. 18 жовтня 1921 р. декретом ВЦВК та РНК РСФРР була створена Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка із власною Конституцією та іншими атрибутами влади. Для Кримської АРСР характерним було право приймати не закони, а нормативно-правові акти місцевого значення, ураховуючи місцеві звичаї,

мову та інші особливості. Уперше правовий статус Криму як автономної республіки у складі України був визначений Законом України «Про відновлення Кримської АРСР», згідно з яким Кримській області було надано статус автономної республіки, а Кримська обласна Рада народних депутатів набула статусу Верховної Ради Кримської Автономної Республіки. На сьогодні правовий статус АРК визначається Конституцією України та Конституцією АРК.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** І. Франко писав: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів». Як ця думка узгоджується із закріпленням форми територіального устрою в Конституції України?

Систему адміністративно-територіального устрою України становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

Столицею України є місто Київ. Відповідно до Закону України «Про столицю України — місто-герой Київ» від 15 січня 1999 р. місто Київ як столиця України є: 1) політичним та адміністративним центром держави; 2) місцем розташування резиденції глави держави — Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного

Суду України, Верховного Суду України, центральних органів державної влади; 3) духовним, культурним, історичним, науково-освітнім центром України; 4) місцем розташування дипломатичних представництв іноземних держав та міжнародних організацій в Україні.

*За формою політичного режиму* Україна є демократичною державою. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією та законами України.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Як слід розуміти вислів автора Декларації незалежності США Т. Джефферсона: «Жоден уряд не може існувати без цензури: там, де друк вільний, ніхто не вільний»?

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке конституційний лад? 2. Як співвідносяться поняття «конституційний лад» і «державний лад»? 3. Як

Конституція України визначає нашу державу за формою правління, державним режимом та державним устроєм?

## § 65. Державна мова в Україні

Яким є значення мови в житті суспільства?

Мова є комунікативною складовою діяльності людини. Завдяки мові людина опановує середовище свого існування, отримує традиційні уявлення про суспільство та наявні в ньому знання. Мова об'єднує людей навколо спільної історії, культури, літератури.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Що означає українське прислів'я: «Рідна мова — не полова, її за вітром не розвієш»?

Мова є одним з основних компонентів державотворчих процесів. У мові виражені категорії, які важливі для всього державного механізму. Без мови неможлива правотворча та правозастосовна діяльність, не може бути укладений жодний нормативний або міжнародний договір. Мова, обрана суспільством як національний та державотворчий інструмент, має бути уніфікована на рівні держави. Так виникає державна мова.

**ЦІКАВО!****Що таке цензура та кому вона потрібна**

Цензура (від латин. *censura* — суворе судження, суворий розбір, вимоглива критика) являє собою контроль влади за змістом і поширенням інформації, друкованої продукції, музичних і сценічних творів, творів образотворчого мистецтва, кіно-, фотоматеріалів, пе-

редач радіо і телебачення, веб-ресурсів, а в деяких випадках — також приватного листування з метою обмеження або недопущення поширення ідей і відомостей, визнаних владою шкідливими, небажаними для неї або суспільства загалом.

**Державна мова** — офіційно визнана Конституцією та іншими нормативно-правовими актами мова здійснення правотворчої, правозастосовної та іншої публічної (освіта, наука, культура) діяльності.

**Національні меншини** — групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Згідно зі статтею 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Основними нормативно-правовими актами, що визначають статус мов в Україні, є: Конституція України, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р.

**ВАЖЛИВО!** Відповідно до статті 7 Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. ■

**ВАЖЛИВО!** Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (стаття 11 Конституції України). ■

Забезпечуючи права осіб, які належать до національних меншин, держава виходить із того, що вони є невід’ємною частиною загальноновизнаних прав людини.

Поряд із питанням національної єдності, вираженої у спільній українській мові, варто відзначити, що на території України проживає значна кількість національних меншин, для яких важливим є збереження власної мови, культурних традицій.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Швейцарія — багатомовна держава. У Швейцарії діє територіальний принцип мовного режиму, згідно з яким у багатомовних кантонах (суб’єктах федерації) визнається офіційною мовою, якою користується певна кількісна меншість. Чи доцільне запровадження такої системи в Україні?

**Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію:**

Користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства

Розвиток національних культурних традицій

Використання національної символіки

Відзначення національних свят

Сповідування своєї релігії

Задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації

Створення національних культурних і навчальних закладів

Будь-яка інша діяльність, що не суперечить чинному законодавству

**ЦІКАВО!****Позиція Конституційного Суду України щодо статусу державної мови**

Конституційний Суд роз'яснив, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України для здійснення повноважень органами державної влади та органами місцевого

самоврядування (мова актів, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом.

Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право відповідно обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законо-

давчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах та організаціях. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке державна мова?
2. Що таке національні меншини?

3. У чому полягає зміст права національних меншин на культурно-національну автономію?

## § 66. Державна символіка України

1. Навіщо держава обирає собі державні символи?
2. Що є державними символами України?

Державні символи України є її ідентифікаційними національними символами, пов'язаними з розвитком титульної нації та її роллю в становленні державності на певній території. Національні символи — це не випадкові знаки й барви, оскільки несуть у собі певний комплекс народних уявлень і позасвідомих уподобань, невід'ємних від розвитку тієї цивілізації, до якої належить та чи інша етнічна спільність. Вони постають унаслідок історичного та культурного розвитку народу й тісно пов'язані з його духовністю, прагненням єднання, готовністю до здійснення своїх національних завдань та забезпечення національних інтересів. Із виникненням держави національні символи стають державними символами.

**Державні символи** — закріплені в законодавстві офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які в лаконічній формі виражають одну або кілька ідей політичного характеру та символізують суверенітет держави.

Невід'ємними державними символами є прапор, герб і гімн.

Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України (стаття 20 Конституції України).

*Державний прапор* є одним із державних символів певної країни. Це стяг правильної геометричної (частіше прямокутної) форми із спеціальним забарвленням. Кольори прапора відбивають національні традиції, які ідентифікують певну територію протягом тривалого історичного періоду.

**ВАЖЛИВО!** Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього й жовтого кольорів (частина 2 статті 20 Конституції України). Опис Державного прапора України деталізовано в постанові Верховної Ради України «Про Державний Прапор України» від 28 січня 1992 р.

Згідно із зазначеною постановою, Державним прапором України є національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, зі співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3. ■

**ЦІКАВО!****Історія Державного прапора України**

Жовто-блакитні барви символізували Київську державу ще до християнізації Русі. Майже всі герби міст Київщини й українських земель загалом облямовувалися жовто-блакитними кольорами. Із XVIII ст. полкові й сотенні козацькі прапори Війська Запорозького виготовлялися з блакитного полотна, на якому жовтою фарбою наносилися хрест, зорі, зброя, постаті святих. Так, упродовж історичного розвитку жовто-блакитний прапор був символом боротьби за національні й соціальні права українського народу й за часів незалежності став Державним прапором України. У ньому втілені споконвічні прагнення миру, праця, краса та багатство рідної землі. Державний прапор як символ країни є втіленням національної єдності, честі та гідності, традицій державотворення, історії та сьогодення.

Великий *Державний герб України* встановлюється з урахуванням малого Державного герба України та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами голосів від конституційного складу Верховної Ради України (частина 3 статті 20 Конституції України).

Головним елементом великого Державного герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний герб України) (частина 4 статті 20 Конституції України). Слід зазначити, що Великий Державний герб України законом не встановлено. Проте постановою Верховної Ради України «Про Державний Герб України» від 19 люто-

го 1992 р. затверджено тризуб як малий Державний герб України.

*Державний гімн* є одним зі знаків державної символіки та ідентифікує державу на міжнародних зібраннях, форумах, спортивних змаганнях. Слово гімн у перекладі з грецької мови означає «святкова пісня».

Державний гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами голосів від конституційного складу Верховної Ради України (частина 5 статті 20 Конституції України). Законом України «Про Державний Гімн України» від 6 березня 2003 р. було визначено, що Державним гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,  
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.  
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.  
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,  
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

**ВАЖЛИВО!** Шанування державних символів України є обов'язком громадян України (стаття 65 Конституції України). У випадку публічної наруги над державними символами України (знищення чи пошкодження прапора (герба) шляхом його спалення, ламання, розмальовування, нанесення на прапор образливих написів, зле шаржування герба чи гімну тощо) особа підлягає кримінальній відповідальності. ■

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке державні символи? 2. Як описується Державний прапор України у відповідному нормативно-

правовому акті? 3. Що являє собою Державний герб України? 4. Що являє собою Державний гімн України?



Державний прапор України



Український прапор як символ пшениці в степах під блакиттю неба



Малий Державний герб України

**ЦІКАВО!****Історія Державного гімну України**

Створення українського гімну бере початок з осені 1862 р., коли на одній із вечірніх зустрічей у П. Чубинського, етнографа, фольклориста та поета, сербські студенти, що навчалися в Київському університеті, співали патріотичну пісню, у якій згадувався цар Душан і в приспіві були слова «срце бије и крв лије за своју слободу» (або «срб се бије и крв лије за своју слободу...»). П. Чубинському пісня дуже сподобалася. Раптом він подався в іншу кімнату, а через півгодини вийшов звідти з готовим текстом вірша «Ще не вмерла Україна». Вірш тут же поклали на музику та проспівали на сербський мотив.

**Історія малого Державного герба України**

Щодо походження тризуба тривають суперечки. Найбільш популярними теоріями походження тризуба є норманська та слов'янська. Норманісти запевняють, що цей символ є похідним від Сокола Рюрика — родового символу вікінгів-завойовників, які, відповідно до «Повісті минулих літ», об'єднали всі східнослов'янські племена в єдину Київську державу. На противагу їм прихильники слов'янського походження державності вважають, що цей символ бере початок від зброї язичницького бога Перуна. Перша відома нам писемна згадка про тризуб як князівський знак Русі містить-

Уперше текст вірша П. Чубинського було надруковано у львівському журналі «Мета» в 1863 р. У 1917—1920 рр. «Ще не вмерла Україна» став одним із державних гімнів УНР та ЗУНР. У СРСР цей гімн України було відкинуто. 15 січня 1992 р. музичну редакцію М. Скорика та Є. Станковича Державного гімну затвердила Верховна Рада України, що знайшло своє відображення в Конституції України. Усю оркестрову обробку здійснив О. Морозов. Згідно з пропозицією другого Президента України Л. Кучми, перша строфа гімну була змінена: «Ще не вмерла України і слава, і воля».

ся в болгарському літописі «Хроніка Манасії» (XIV статті), де зображені воїни князя Святослава (X статті), у руках яких прапори з тризубом. До наших часів дійшли монети князів Володимира Великого (князь київський у 978—1015 рр.) та Ярослава Мудрого (князь київський у 1016—1018, 1019—1054 рр.) із зображенням тризуба. Спочатку цей знак не був офіційним гербом, а виступав лише в ролі родового княжого знака. Тризуб був прийнятий як Великий і Малий державний герб УНР Малою Радою (12 лютого 1918 р. у Коростені) та Центральною Радою (22 березня 1918 р.).

**Завдання для самоперевірки до теми 2 «Загальні засади конституційного ладу України»**

1. Знайдіть у Конституції України норми, які чітко засвідчують, що Україна є саме парламентсько-президентською республікою.
2. Спробуйте встановити, до якого виду унітарних держав можна віднести Україну з урахуванням проведення об'єднання територіальних громад, що здійснюється останні два роки.
3. Знайдіть у Конституції України норми, на основі яких можна довести, що наша держава є унітарною за державним устроєм.
4. Доведіть або спростуйте доцільність запровадження юридичної відповідальності громадян України за неволодіння ними державною мовою.
5. Поясніть, чому відповідно до норм Конституції України опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не простою депутатською більшістю, а кваліфікованою.
6. Проаналізуйте норми Конституції України, на основі яких можна зробити висновок, що наша держава є парламентсько-президентською республікою. Порівняйте ці норми вітчизняної конституції з відповідними нормами Конституції Польщі. Визначте спільні й відмінні риси форми правління двох держав.



## Тема 3. Громадянство України

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати умови прийняття до громадянства України; органи, що вирішують питання громадянства
- описувати підстави набуття й припинення громадянства України
- порівнювати вихід із громадянства та втрату громадянства, прийняття до громадянства та поновлення в громадянстві
- оцінювати значення права на громадянство

**Основні поняття:** громадянство, громадянин, іноземець, особа без громадянства.

## § 67. Поняття громадянства

### Що таке громадянство?

**Громадянство** — це стійкий правовий зв'язок громадянина з державою, який виражається в системі взаємних прав і обов'язків.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Як слід розуміти вислів французького філософа та юриста Ш. Монтеск'є, що «для громадянина політична свобода є душевним спокоєм, заснованим на переконанні у своїй безпеці»?

**Громадянство України** — правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках.

Цей зв'язок, як правило, виникає внаслідок народження та припиняється внаслідок смерті особи. Громадянин має право вийти з громадянства України, проте сама держава не може позбавити громадянства.

**Громадянин України** — особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Громадянство юридично оформлюється документами, які виступають способом його підтвердження. Документами, що підтверджують громадянство України, є не тільки паспорт громадянина України, а ще й посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу та ін.

Належність до громадянства створює передумови для поширення на людину всіх встановлених законом прав і свобод, її захисту державою всередині й за межами країни.

Саме за колом взаємних прав і обов'язків із державою можна відокремити громадянина України від іноземця (або апатрида).

**ВАЖЛИВО!** Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами й свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (стаття 24 Конституції України). ■

У першу чергу обмеження прав іноземців та осіб без громадянства полягає в забороні їм брати участь в управлінні державою.

Оскільки носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є народ, то лише громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Так, Президентом України, народним депутатом України, суддею, державним службовцем може бути лише громадянин України.

Для іноземців та осіб без громадянства існують обмеження і в інших стратегічних сферах,

наприклад, лише громадяни України мають право на безоплатну професійну та вищу освіту.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі (іноземця або особу без громадянства може бути видворено за межі України або екстрадовано до іншої держави).

**ВАЖЛИВО!** Громадянство надає людині не лише права, а ще й покладає на неї обов'язки перед державою. Наприклад, захист Вітчизни, незалеж-

ності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України (стаття 65 Конституції України). Такий обов'язок не поширюється на іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні. ■

**Екстрадиція (видача затриманої особи)** — форма міжнародної співпраці держав у боротьбі зі злочинністю, що полягає в арешті й передачі однією державою іншій (за запитом) особи, що підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, або ж засудженого злочинця.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке громадянство? 2. Яких благ набуває особа, яка стає громадянином держави? 3. Які з прав, що належать громадянам держави, зазвичай не можуть

належати іноземцям? 4. Назвіть обов'язки громадян держави, які не можуть покладатися на іноземців.

## § 68. Підстави набуття громадянства України

1. Які існують підстави набуття громадянства України?
2. Який встановлено порядок набуття громадянства за різними підставами?

Згідно зі статтею 6 Закону України «Про громадянство України» громадянство України набувається: 1) за народженням; 2) за територіальним походженням; 3) унаслідок прийняття до громадянства; 4) унаслідок поновлення в громадянстві; 5) унаслідок усиновлення; 6) унаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, дитячий будинок сімейного типу чи прийомну; 7) унаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; 9) унаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства; 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про громадянство України» **іноземець** або **особа без громадянства** можуть бути за їхніми клопотаннями прийняті до громадянства України.

**Іноземець** — особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

**Особа без громадянства** — особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Для прийняття до громадянства України особа має виконати всі необхідні умови.

Зробимо деякі пояснення для умов *прийняття до громадянства України*.

1. Визнання й дотримання Конституції України та законів України означає, що особа, яка претендує на отримання громадянства нашої держави, у власній свідомості сформуvala позитивне ставлення до державного ладу та нормативно-правових актів України, а у своїй поведінці дотримуватиметься правопорядку, що ґрунтується на правах та обов'язках, закріплених у правових актах України.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Що означає прислів'я «У чужий монастир зі своїм статутом не ходять» у значенні вимог до отримання громадянства?

2. Подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців). Іноземці, які перебувають у громадянстві (підданстві) кількох

держав, подають зобов'язання припинити громадянство (підданство) цих держав. Іноземці, які подали зобов'язання припинити іноземне громадянство, мають подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до уповноваженого органу України протягом двох років із моменту прийняття їх до громадянства України. Якщо такий документ не було подано, то це є підставою для втрати громадянства.

3. Умова про безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки.
4. Іноземці також мають отримати дозвіл на імміграцію. Щоб отримати дозвіл на імміграцію, особа звертається до Державної міграційної служби України (якщо особа перебуває в Україні) або до закордонних дипломатичних установ України за місцем проживання (якщо особа постійно проживає за межами України).

**Імміграція** — прибуття в Україну іноземців чи осіб без громадянства на постійне проживання.

5. Наявність законних джерел існування: заробітна плата, прибуток від підприємницької діяльності або власності, пенсія, стипендія, аліменти, соціальні виплати та допомога, власні фінансові заощадження або фінансова допомога від членів сім'ї, інших фізичних та юридичних осіб, що мають законні доходи.
6. Іноземець може бути прийнятий до українського громадянства лише за умови воло-

#### До громадянства України не приймається особа, яка:

Вчинила злочин проти людства чи здійснила геноцид

Вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином

Засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави

діння ним українською мовою в обсязі, достатньому для розуміння та спілкування. Підставою для отримання довідки, яка підтверджує знання державної мови, можуть бути також: сертифікат, що засвідчує знання української мови; додаток до диплома вищого навчального закладу, де зазначена оцінка за екзамен з української мови; сертифікат ЗНО з української мови та літератури.

**ЗАВДАННЯ 2. Подискутуйте!** Французький письменник Ж. Ренар відзначав: «В очах відбивається душа, а в мові відбивається суспільство». Поясніть це твердження через вимогу володіння державною мовою для отримання громадянства.

Датою набуття громадянства України в разі прийняття в громадянство є дата видання відповідного Указу Президента України.

**ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте!** Що мав на увазі давньогрецький філософ Аристотель, коли казав: «Кожен громадянин має в міру можливостей спрямовувати свої прагнення того, щоб бути в змозі панувати над своєю власною державою?»

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть підстави для набуття громадянства. 2. Які вам відомі умови прийняття до громадянства Украї-

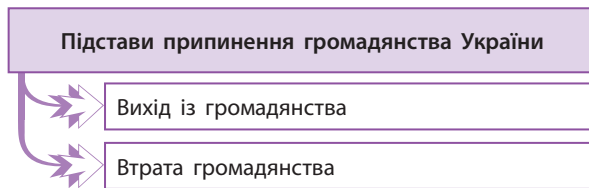
ни? 3. Які особи не приймаються до громадянства України?

## § 69. Поновлення, припинення та вихід із громадянства України

Назвіть умови прийняття до громадянства України.

Прийняття в громадянство слід відрізнити від поновлення в громадянстві. Приймаються в громадянство України ті особи, які раніше

не були громадянами України. Поновлюються лише ті особи, які були громадянами України.



Громадянин України може вийти з громадянства України за його клопотанням.

Вихід із громадянства України допускається, якщо особа набула громадянства іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянства, якщо вийде з громадянства України.

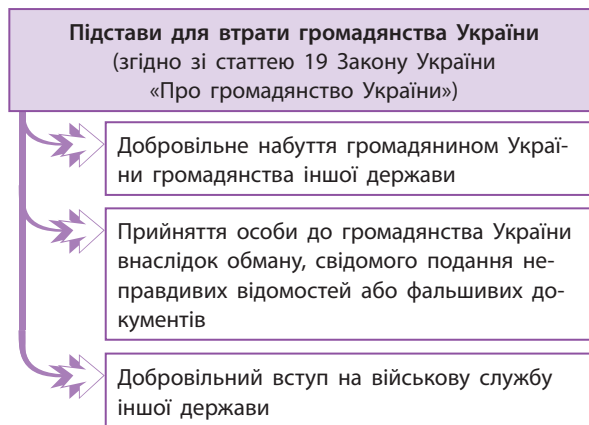
Датою припинення громадянства України є дата видання відповідного Указу Президента України.

Вихід із громадянства слід відрізнити від втрати громадянства. Вихід із громадянства України відбувається за ініціативою громадянина України. Втрата громадянства України відбувається за ініціативою державних органів, за наявності підстав, зазначених законом.

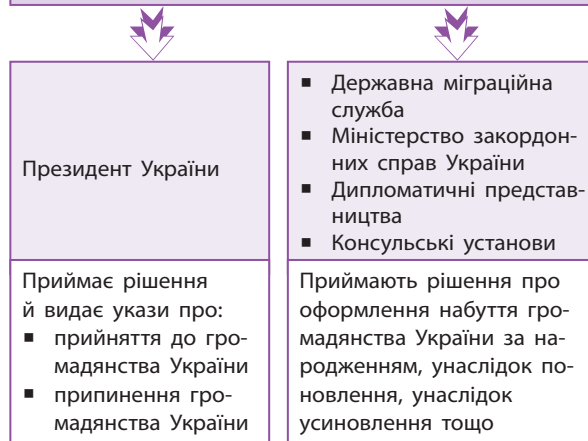
Для виходу з громадянства України необхідною умовою є волевиявлення особи: громадянин звертається до держави з клопотанням про вихід із громадянства. Без подання такого клопотання вихід із громадянства неможливий.

Втрата громадянства України відбувається не за клопотанням громадянина України, а на підставі подання органів міграційної служби, дипломатичних або консульських установ України. Зазначене подання спрямовується до Комісії при Президенті України з питань громадянства. За результатами розгляду ця Комісія приймає рішення про внесення пропозицій Президенту України щодо задоволення подання про втрату громадянства України.

Варто відзначити, що, як і будь-які інші державні питання, вирішення питань надання чи припинення громадянства покладається на спеціальні уповноважені органи.



**Органи, що вирішують питання громадянства**



Крім зазначених вище органів, суттєву роль у питаннях громадянства відіграє Комісія при Президенті України з питань громадянства. Комісія самостійно не приймає рішення щодо громадянства України, проте до її повноважень належать: розгляд заяв про прийняття до громадянства України; розгляд заяв про вихід із громадянства України; розгляд подання про втрату громадянства України; внесення пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань (остаточне рішення із цих питань приймає Президент України).

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. У яких випадках особа може бути поновлена в громадянстві? 2. За яких умов допускається вихід із громадянства? 3. Якими є підстави для втрати гро-

мадянства? 4. Назвіть органи держави, які вирішують питання щодо набуття та припинення громадянства.

### Завдання для самоперевірки до теми 3 «Громадянство України»

1. Спробуйте пояснити, чому іноземному громадянину, якого прийнято до українського громадянства, одразу не видають паспорт громадянина України?
2. На думку деяких юристів, втрата громадянства є особливим різновидом позбавлення громадянства. Спробуйте довести або спростувати це твердження.
3. Законом України «Про громадянство України» передбачено спрощений порядок прийняття до громадянства нашої держави певного кола осіб, зокрема тих, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України. Незважаючи на спрощений порядок прийняття до громадянства України, ці особи мають такі самі права та обов'язки, що й громадяни України, які були прийняті до громадянства України на загальних засадах. Визначте, який принцип законодавства України про громадянство знайшов своє втілення в цьому випадку.
4. Порівняйте: набуття громадянства та припинення громадянства; набуття громадянства за народженням та набуття громадянства за територіальним походженням; набуття громадянства у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини та набуття громадянства внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства.
5. У кожній із запропонованих ситуацій визначте можливий спосіб (способи) набуття громадянства України.

**Ситуація 1.** У 5-річного громадянина Франції Франсуа трагічно загинули батьки. В Україні проживає його родич — громадянин України 30-річний дядько Теодор.

**Ситуація 2.** У 35-річної Марії, яка раніше була громадянкою України, а зараз є громадянкою Німеччини, помер чоловік. Вона хоче повернутися на батьківщину та знову стати громадянкою України.

**Ситуація 3.** Сестра громадянина України Онуфрія Феодора є громадянкою Італії. Нещодавно її було визнано недієздатною. Онуфрій хоче забрати Феодору в Україну та бажає, щоб його сестра стала громадянкою України.

**Ситуація 4.** Громадянка Туреччини Баязида уклала шлюб із громадянином України Віталієм і переїхала в Україну на постійне проживання. Дружина хоче мати одне громадянство зі своїм чоловіком.

**Ситуація 5.** Громадянка Португалії Елізабет, не перебуваючи у шлюбі із громадянином України Степаном, народила від нього дочку Вероніку. За тиждень до народження дочки Степан трагічно загинув. Елізабет хоче, щоб Вероніка набула громадянства України.

6. Олена Губенко у 2000 р. вийшла заміж за громадянина Угорщини Нодя і у 2011 р. набула угорського громадянства. У 2014 р. вона розірвала шлюб із Нодем і повернулася в Україну на постійне проживання. Олена подала заяву про поновлення у громадянстві України і взяла на себе зобов'язання припинити іноземне громадянство. Однак у поновленні українського громадянства їй було відмовлено, оскільки вона на той час була громадянкою Угорщини. Їй роз'яснили, що для поновлення в українському громадянстві немає підстав, і вона має звернутися з клопотанням про прийняття до громадянства України. Чи правомірна відмова? Свою відповідь обґрунтуйте.

## Тема 4. Міжнародне право прав людини

### Опанування матеріалу дозволить:

- описувати історію розвитку міжнародного права прав людини, теорію поколінь прав людини, нормативні документи, що закріплюють права людини, міжнародний моніторинг здійснення та забезпечення прав людини, систему міжнародного захисту прав людини
- характеризувати міжнародні стандарти прав людини, міжамериканську та європейську системи захисту прав людини та наводити їх приклади
- оцінювати значення для особи існування системи міжнародного захисту прав людини

**Основні поняття:** права людини, міжнародні стандарти, міжнародний захист.

### § 70. Міжнародні стандарти в галузі прав людини: історія та сучасний стан

1. Для чого у світі були створені міжнародні організації?
2. Які міжнародні організації вам відомі?

Історія міжнародних стандартів прав людини розпочалася в XIX ст. з появою перших міжнародних організацій та міжнародних договорів у сфері захисту прав людини. Так, торгівля рабами була вперше засуджена на міжнародному рівні в додаткових статтях до Паризького договору між Францією та Британією від 1814 р. У 1885 р. був прийнятий акт Берлінської конференції щодо Центральної Африки, який проголосив, що «торгівля рабами заборонена відповідно до принципів міжнародного права». Після конференції проти рабства, що проходила в Лондоні в 1840 р., почалася міжнародна боротьба за права жінок, що привела до прийняття в 1848 р. Конвенції на захист прав жінок. Ще одна важлива подія: утворений Женевською конференцією Міжнародний комітет Червоного Хреста підготував первісний проект того акта, що згодом став першим багатостороннім договором, який захищає права жертв збройних конфліктів, — Женевську конвенцію 1864 р. «Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях». Надалі 13 Гаазьких конвенцій, прийнятих із 1899 по 1907 р., установили обмеження в методах і засобах ведення війни.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Давньоримський історик Тіт Лівій зазначав: «Чинити по праву, а не діяти силою». Як

узгоджується ця думка з причинами появи міжнародного права прав людини?

Однак дійсний початок співробітництва у сфері прав людини відбувся під впливом результатів Першої світової війни, що завершилася підписанням 28 червня 1919 р. Версальського мирного договору з Німеччиною. Версальським договором уперше в історії людства право держав використовувати збройну силу для вирішення міжнародних конфліктів було обмежене. Також були створені основи інституту міжнародної кримінальної відповідальності за найбільш грубі та масові порушення прав людини. Крім того, Версальським договором проголошувалася Міжнародна хартия праці та засновувалася Міжнародна організація праці. Тим самим був зроблений крок у бік кодифікації соціальних прав людини. Для забезпечення виконання положень Версальського договору була створена міжнародна організація — Ліга Націй.

Однак початок Другої світової війни поклав кінець діяльності Ліги Націй. У ході Другої світової війни відкрилися недоліки в міжнародному регулюванні прав і свобод людини. Підсумки цієї всесвітньої катастрофи, крім того, виявили нерозривний зв'язок між підтриманням міжнародного миру та безпеки, з одного боку,

**ЦІКАВО!****Авторка Загальної декларації прав людини — дружина Президента США**

Елеонора Рузвельт (1884—1962) — дружина 32-го Президента США Ф. Рузвельта. Після його смерті в 1945 р. новий Президент США Г. Трумен призначив Е. Рузвельт постійним представником США при ООН. Вона, як голова Комісії з прав людини, віді-

грала важливу роль у розробці та прийнятті Загальної декларації прав людини. Е. Рузвельт була переконана в тому, що недотримання прав людини в усьому світі — одна з головних причин міжнародних конфліктів.

і дотриманням основних прав людини — з іншого. Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) і прийняття її Статуту започаткували якісно новий етап міждержавних відносин у цій галузі. Статут ООН став першим в історії міжнародних відносин багатостороннім договором універсального характеру, що заклав основу широкого розвитку співробітництва держав із кодифікації гуманітарних стандартів і створення систем захисту прав людини.

**ВАЖЛИВО!** Прийняття ООН Міжнародного білля про права людини, що включає Загальну декларацію прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1976 р.), було наслідком переосмислення правового статусу людини, його переходом на новий рівень. Міжнародна спільнота впливала на приєднання держав до цих договорів та зобов'язувала держави, які приєднувалися, змінювати своє законодавство й приводити його у відповідність до зазначених вище договорів. ■

Сучасне міжнародне право характеризується існуванням системи актів у сфері прав людини. Воно включає п'ять різновидів документів: 1) Міжнародний білля про права людини, що містить перелік невід'ємних прав; 2) угоди, спрямовані на запобігання та покарання злочинів, що призводять до масових порушень прав людини (Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів проти

людства від 26 жовтня 1968 р.); 3) конвенції, спрямовані на захист груп населення, які потребують особливого піклування з боку держави (Конвенція про права дитини 1989 р.); 4) конвенції, спрямовані на захист індивіда від зловживань із боку органів держави та посадових осіб (Женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни); 5) міждержавні конференції з прав людини, що приймають заключні документи, обов'язкові для виконання державами-учасницями (Заключний документ Всесвітньої конференції з прав людини. — Відень, 1993 р.).

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Як можна розуміти слова римського філософа Сенеки, що «рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони всім надані»?

**Міжнародні стандарти у сфері прав людини** — це сукупність принципів та норм, що встановлюють:

- права та свободи людини;
- обов'язки держави із забезпечення та дотримання прав людини;
- загальні принципи природного права;
- напрямки розвитку та розширення сфери прав людини;
- відповідальність за порушення прав людини;
- напрямки посилення контролю за виконанням державами зобов'язань у сфері прав людини.

**ВАЖЛИВО!** Кожна держава зобов'язана включати міжнародні стандарти в національне законодавство та скасовувати ті його норми, що вступають у суперечність із нормами міжнародного права. ■

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Коли і за яких обставин розпочалася історія міжнародних стандартів прав людини? 2. Коли і за яких обставин було започатковане плідне співробітництво у сфері прав людини? 3. Назвіть

складові Міжнародного білля про права людини. 4. Назвіть складові системи актів у сфері прав людини. 5. Що таке міжнародні стандарти у сфері прав людини?

## § 71. Основоположні права та свободи людини. Покоління прав людини

Із курсу всесвітньої історії пригадайте, коли було прийнято Декларацію прав людини й громадянина. Які основні принципи вони містила?

**Основоположні права і свободи людини** — це певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичному середовищі, які об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства й мають бути загальними та рівними для всіх людей.

В основоположних правах та свободах:

- визначається міра свободи, яка пов'язана з певним етапом розвитку суспільства;
- забезпечується самовизначення особи;
- визначаються умови використання особою соціальних благ;
- визначаються можливості захисту та поновлення порушеного права.

У науці розроблена та набула поширення генераційна (від латин. *generatio* — покоління) концепція основоположних прав та свобод людини.

Прихильники зазначеної концепції започаткували таке поняття, як **покоління прав людини**. Під ним розуміють основні етапи їхнього розвитку, пов'язані з усвідомленням, визнанням, закріпленням і забезпеченням прав і свобод людини.

На сьогодні виділяють три покоління прав і свобод людини.

*Перше покоління прав людини* — це невідчужувані особисті (природні) і політичні права, які визначають межі втручання державної влади особи. Ці права є основою індивідуальної свободи людини. До прав першого покоління належать: право на свободу совісті, думки, релігії, право на життя, на безпеку, недоторканість, рівність перед законом та ін. Ці права

в першу чергу мають негативний характер — їх реалізація забезпечується невтручанням держави (відсутність примусу з боку держави тощо). Слід акцентувати увагу на тому, що міжнародними договорами права першого покоління визнано невідчужуваними й такими, що не можуть бути обмежені. Ці права закріплені в таких актах, як: Велика хартія вольностей (Англія, 1215 р.), Закон про недоторканність особи (Англія, 1679 р.), Декларація незалежності США (1776 р.), Конституція США (1787 р.), Білль про права (США, 1791 р.), Декларація прав людини й громадянина (Франція, 1789 р.).

*Друге покоління прав людини* пов'язане з боротьбою людей за поліпшення свого соціально-економічного становища та культурного рівня (право на медичну допомогу, право на працю, право на відпочинок, право на освіту тощо). На відміну від прав людини першого покоління, друге покоління — це позитивні права, оскільки їх реалізація залежить від цілеспрямованої діяльності держави (наприклад, право на пенсійне забезпечення складно буде реалізувати без адміністрування державою відповідної системи). Якщо права першого покоління перш за все пов'язані з ідеєю демократичної і правової держави, то права другого покоління — з ідеєю соціальної справедливості. Якщо права першого покоління є універсальними й поширюються на кожну людину, то права другого покоління — це права найменш захищених верств населення (безробітні, діти, люди похилого віку, особи з інвалідністю тощо). Права другого покоління спочатку знайшли відображення в Загальній

### ЦІКАВО!

#### Вперед, до четвертого покоління прав людини!

У наш час можна говорити про становлення четвертого покоління прав людини. Вважається, що четверте покоління — це правова відповідь викликам XXI ст., коли йдеться вже про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації, про подальшу космічну соціалізацію людства. Щодо зміс-

ту цього покоління прав і свобод людини одностайна думка поки що відсутня. Деякі вчені вважають, що до четвертого покоління належать лише інформаційні права й технології, а на думку інших, четверте покоління — це права людства (право на мир, ядерну безпеку, космос, екологічні, інформаційні права тощо).



декларації прав людини (1948 р.), а потім були закріплені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права (1966 р.).

*Третє покоління прав людини* — це колективні права, тобто права, що стосуються всього людства (а також права народів та націй). До цих прав належать: право на мир, безпеку, здорове навколишнє середовище, на політичне, економічне, соціальне й культурне самовизначення, на соціальний та економічний розвиток, право користуватися економічним і культурним потенціалом людства. Основи прав третього покоління закладені в міжнародних документах: Статуті ООН, За-

гальній декларації прав людини, Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., Міжнародних пактах 1966 р. тощо.

**ВАЖЛИВО!** Між двома першими та третім поколіннями прав людини існує взаємозалежність, що здійснюється через принцип: реалізація колективних прав не має обмежувати права і свободи особи. Однак розподіл усіх прав і свобод людини й громадянина на три покоління не є абсолютним, а значною мірою умовний. Разом із тим він показує послідовність еволюції в розвитку цього інституту, історичний зв'язок часу, загальний прогрес у цій галузі. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке основоположні права і свободи людини? 2. У чому полягає призначення основоположних прав і свобод? 3. Що таке покоління прав люди-

ни? 4. Назвіть характерні риси кожного із трьох поколінь прав людини.

## § 72. Міжамериканська та європейська системи захисту прав людини

1. Коли і з якою метою було створено ООН?
2. Які органи входять до складу ООН?

**Міжнародна система захисту прав людини** — це сукупність способів, за допомогою яких держави або інші суб'єкти міжнародних відносин визначають і забезпечують права людини. Ця система включає:

- норми, якими закріплено міжнародні стандарти в галузі прав людини. Ці норми містяться у всесвітніх та регіональних договорах (деклараціях, пактах, конвенціях);
- міжнародні контрольні й правозахисні органи.

Крім всесвітніх міжнародних організацій захисту прав людини, існують регіональні міжнародні організації. Міжнародна організація має статус регіональної, якщо її учасниками є держави, розташовані в межах певного регіону земної кулі, наприклад Європи, Африки, або Південної Америки.

На сьогоднішній день у світі існують три дієздатні регіональні системи захисту прав людини: міжамериканська, африканська та європейська.

**Міжамериканська система захисту прав людини** діє в межах Організації Американ-

#### Органи ООН із прав людини

Статутні органи	Договірні органи
<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Рада з прав людини</li> <li>▪ Універсальний періодичний огляд</li> <li>▪ Комісія з прав людини (тепер — Рада з прав людини)</li> <li>▪ Спеціальні процедури Ради з прав людини</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ Комітет із прав людини</li> <li>▪ Комітет з економічних, соціальних і культурних прав</li> <li>▪ Комітет із ліквідації расової дискримінації</li> <li>▪ Комітет із ліквідації дискримінації щодо жінок</li> <li>▪ Комітет проти тортур</li> <li>▪ Підкомітет із недопущення катувань</li> <li>▪ Комітет із прав дитини</li> <li>▪ Комітет із захисту прав трудових мігрантів</li> <li>▪ Комітет із прав інвалідів</li> <li>▪ Комітет із насильницьких зникнень</li> </ul>

ських Держав (держави Північної та Південної Америки) і налічує дві регіональні організації: Міжамериканська комісія з прав людини (заснована в 1959 р.) і Міжамериканський суд із прав людини (заснований у 1978 р.).

В основі функціонування міжамериканської системи захисту прав людини лежать три документи: Статут Організації Американських Держав, Американська декларація прав та обов'язків людини та Міжамериканська конвенція з прав людини.

Особливістю діяльності міжамериканської системи захисту прав людини є те, що в межах цієї системи діють одночасно дві підсистеми: у відносинах із державами, які ратифікували Міжамериканську конвенцію з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини застосовує зазначену конвенцію, а у відносинах із державами, які не ратифікували її, застосовується Американська декларація прав та обов'язків людини.

**Міжамериканський суд із прав людини** — автономний судовий орган, який має функції застосування та тлумачення Міждержавної конвенції. Право передачі справ до Суду мають тільки держави-учасниці Конвенції та Міжамериканська конвенція з прав людини.

**Африканська система захисту прав людини** складається з Африканської комісії прав людини і народів, що є органом Організації Африканської Єдності. Вона діє на підставі Африканської хартії прав людини і народів. Комісія кожні два роки заслуховує звіти держав про законодавчі й інші заходи для захисту прав людини. Також Комісія розглядає заяви громадян і недержавних організацій про масові й систематичні порушення прав людини. Комісія із цього приводу формулює судження й пропозиції.

Україна як європейська держава є членом Ради Європи, у межах якої діє **європейська система захисту прав людини**.

Нормативними складовими цієї системи є:

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.);
- Протоколи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р.

Організаційною складовою європейської системи захисту прав людини є:

- Європейський суд із прав людини;
- Комітет міністрів Ради Європи.

**Європейський суд із прав людини** — постійний самостійний орган, створений державами-учасниками Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у 1950 р.

**ВАЖЛИВО!** До Європейського суду з прав людини можуть звертатися держави, фізичні особи, неурядові організації або групи осіб.

Суд може розглядати лише ті заяви, у яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав — одного або кількох.

Рішення Європейського суду з прав людини обов'язкові для держав-учасниць Конвенції про захист прав людини, про що зазначено у статті 46 Конвенції.

Серед існуючих систем захисту прав людини найбільш ефективною виявилася європейська система.

**ВАЖЛИВО!** Відповідно до частини 4 статті 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися по захист своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Із цього конституційного положення випливає, що право звертатися зі скаргою до міжнародних організацій обумовлено наявністю відповідних міжнародних договорів України й може бути використане лише після того, як буде вичерпано всі національні засоби правового захисту. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке міжнародна система захисту прав людини? Які складові вона містить? 2. Назвіть органи ООН із прав людини. 3. Які ви знаєте регіональні системи захисту прав людини? 4. Назвіть складові європей-

ської системи захисту прав людини. 5. Хто може бути суб'єктом звернення до Європейського суду з прав людини?

Європейський суд із прав людини — міжнародна судова установа, заснована в 1959 р. Суд розміщується у Страсбурзі (Франція), у будинку Палацу прав людини, що був спроектований у 1994 р. британським архітектором Річардом Роджерсом



## § 73. Міжнародний моніторинг здійснення та забезпечення прав людини

1. Із якою метою була створена міжнародна система захисту прав людини?
2. Як ви розумієте поняття «моніторинг»?

Вивчення стану дотримання прав людини в державі здійснюється за допомогою міжнародного моніторингу (від латин. *monitor* — той, хто попереджає, застерігає, радник, консультант) здійснення та забезпечення прав людини. Предметом моніторингу в міжнародному праві є зобов'язання держав у сфері прав людини, узяті відповідно до норм міжнародних договорів та інших актів як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру, у тому числі рішень міжнародних організацій. Мета моніторингу — ідентифікація проблем, оцінювання наслідків певної діяльності та ефективності й результативності міжнародної угоди, а також запобігання спорам.

Загальний міжнародний моніторинг у сфері захисту прав людини здійснює ООН. Її основним органом, на який покладено здійснення моніторингу в галузі прав людини, є Рада з прав людини. У межах діяльності Ради з прав людини моніторинг передбачає вивчення, спостереження, консультування та інформування суспільства про ситуацію в галузі прав людини в окремих країнах або на окремих територіях або про масові порушен-

ня прав людини в усьому світі. Усі учасники моніторингу (ними можуть бути окремі особи — незалежні експерти та представники або спеціальні робочі групи) надають звіт про результати своєї діяльності та рекомендації. Іноді вони представляють собою єдиний механізм, який сповіщає міжнародне співтовариство про наявні проблеми в області прав людини, оскільки можуть розглядати ситуації в будь-яких частинах світу незалежно від того, чи ратифікувала держава той або інший документ у сфері прав людини.

**ВАЖЛИВО!** У березні 2014 р., на запрошення уряду України і у зв'язку з подіями в країні Генеральний секретар ООН сформував моніторингову місію з прав людини з метою спостереження та звітування про ситуацію щодо забезпечення прав людини в Україні. Особлива увага приділяється ситуації на сході України та в Криму. Моніторингова місія ООН із прав людини працює в Києві, Донецьку, Краматорську, Дніпрі, Харкові та Одесі. Робота місії в Криму здійснюється з офісу місії в Києві. До березня 2017 р. місія ООН із прав людини оприлюднила 18 звітів щодо ситуації з правами людини в Україні. ■

Регіональний моніторинг у сфері здійснення та забезпечення прав людини проводить Організація безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). ОБСЄ виконує такі завдання:

- здійснює моніторинг діяльності виконавчих, судових, законодавчих і правоохоронних органів та сприяє їх зміцненню в галузі захисту прав людини й моніторинг злочинів на ґрунті використання мови ворожнечі;
- проводить аналіз законодавства з метою забезпечити його відповідність до прийнятих у межах організації зобов'язань і міжнародних правозахисних норм;
- надає рекомендації щодо дотримання прав людини;
- здійснює обмін передовим досвідом і підтримує зусилля, спрямовані на перевірку забезпечення міжнародних правозахисних норм;
- надає підтримку організаціям громадянського суспільства, що опікуються правами людини;

- надає допомогу в реформуванні правової та виправної системи з урахуванням вимог, що стосуються дотримання прав людини;
- сприяє забезпеченню гендерної рівності тощо.

Крім того, для здійснення моніторингу у сфері захисту прав людини діють національні правозахисні установи, створені в більш ніж 110 країнах.

В Україні такою організацією є Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ) — найбільша асоціація правозахисних організацій України, що об'єднує 29 правозахисних недержавних організацій. УГСПЛ сприяє розвитку гуманного суспільства, що базується на повазі до людського життя, гідності та гармонійних відносинах між людиною, державою і природою через створення платформи для співпраці між своїми членами та іншими учасниками правозахисного руху. Одним з основних напрямків діяльності УГСПЛ є здійснення моніторингу дотримання прав людини та оприлюднення звітів із питань захисту прав людини, перший із яких вийшов у 2004 р.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що є предметом міжнародного моніторингу здійснення та забезпечення прав людини? 2. Які органи та в який спосіб здійснюють загальний міжнародний моніторинг у сфері захисту прав людини? 3. Які ор-

гани та в який спосіб провадять регіональний моніторинг у сфері захисту прав людини? 4. У чому полягає діяльність Української Гельсінської спілки з прав людини?

#### Завдання для самоперевірки до теми 4 «Міжнародне право прав людини»

1. Спробуйте навести аргументи «за» та «проти» щодо існування зараз четвертого покоління прав людини.
2. Доведіть або спростуйте твердження, згідно з яким дві світові війни відіграли ключову роль у міжнародному закріпленні прав другого та третього поколінь.
3. За допомогою ресурсів мережі Інтернет ознайомтеся з доповідями міжнародних організацій про дотримання прав людини в Україні. Складіть перелік заходів, яких, на вашу думку, мають вжити органи влади для підвищення рівня захисту прав людини в Україні.
4. Порівняйте: міжамериканську та європейську системи захисту прав людини; загальний міжнародний моніторинг та регіональний моніторинг у сфері захисту прав людини; декларації та конвенції з прав людини.

## Тема 5. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

### Опанування матеріалу дозволить:

- описувати види прав і свобод людини та громадянина, правовий статус іноземців, біженців, тимчасово переміщених осіб, порядок проходження військової служби
- аналізувати статті розділу II Конституції України
- визначати права і свободи людини й громадянина в умовах надзвичайного та воєнного станів
- характеризувати особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи людини й громадянина
- оцінювати права і свободи людини як загальнолюдську цінність

**Основні поняття:** основоположні права і свободи людини, обов'язки громадян України, правовий статус.

## § 74. Поняття конституційних прав і свобод людини й громадянина

1. Коли права людини здобули міжнародне визнання?
2. Як забезпечувалися права людини в різні періоди історії?

**Конституційні права і свободи** є основою правового статусу особи, саме на них базуються всі інші права і свободи. Наприклад, права наймодавця житла мають у своїй основі положення статті 41 Конституції України, які визначають основні права власника; права працівника, що закріплені в трудовому законодавстві, ґрунтуються на положеннях статті 43 Конституції України, які визначають основні права працівника. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (частина 3 статті 22 Конституції України).

**ВАЖЛИВО!** Конституційні права і свободи громадянина не набуваються й не відчужуються за його волевиявленням. Вони належать йому через громадянство, невіддільні від його правового статусу й можуть бути втрачені тільки разом із припиненням громадянства. ■

**Гарантії конституційних прав і свобод людини й громадянина** — умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною й громадянином.

Гарантії конституційних прав і свобод людини й громадянина сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їх охорону та захист. Наявність таких гарантій зобов'язує державу не лише проголошувати, декларувати в конституції права і свободи, але й дбати, піклуватися про можливість їх реалізації.

Виокремлюють такі види гарантій: соціально-економічні, політичні та юридичні.

Соціально-економічні гарантії передбачають створення в суспільстві умов, які забезпечили б реалізацію прав, свобод та обов'язків, наприклад відсутність соціальних заворушень, постійне зростання економіки, свобода підприємницької

Юридичні гарантії прав і свобод людини за Конституцією України	
Права і свободи людини й громадянина захищаються судом	Стаття 55
Право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень	Стаття 56
Право знати свої права й обов'язки	Стаття 57
Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи	Стаття 58
Право на правову допомогу	Стаття 59
Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази	Стаття 60
Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення	Стаття 61
Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду	Стаття 62
Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом	Стаття 63

діяльності, захист від недобросовісної конкуренції, наявність необхідної інфраструктури.

До політичних гарантій належать: розподіл влади, багатопартійність, народовладдя, стабільність політичних структур; високий рівень політичної культури в суспільстві.

Юридичні гарантії — наявність норм права, які забезпечують реалізацію прав і свобод особи.

Забезпеченням втілення юридичних гарантій прав і свобод в Україні займається Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, або **омбудсмен**.

**ВАЖЛИВО!** В Україні посада омбудсмена існує з 1998 р. Із 2018 р. її обіймає Людмила Денісова. ■

Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» метою пар-

ламентського контролю визначив такі пункти: захист прав і свобод людини й громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; дотримання та повага до прав і свобод людини й громадянина суб'єктами; запобігання порушенням прав і свобод людини й громадянина або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини й громадянина у відповідність до Конституції України, міжнародних стандартів у цій галузі; поліпшення й подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини й громадянина; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які права і свободи є основою правового статусу особи? 2. За ким закріплюються основні права і свободи? 3. Що таке гарантії конституційних прав і свобод

людини й громадянина? Які їх види вам відомі? 4. Назвіть юридичні гарантії прав людини, які закріплені в Конституції України. 5. Які функції виконує омбудсмен?

## § 75. Особисті (громадянські) права і свободи

Які права і свободи належать до особистих (громадянських)?

**Особисті (громадянські) права і свободи** характеризуються тим, що вони не пов'яза-

ні з будь-яким статусом особи (особа наділена ними навіть незалежно від громадянства).

Ці права є природними, тобто людина їх має за фактом народження. Держава не наділяє цими правами, а лише визнає людину носієм

таких прав. Особисті (громадянські) права і свободи надають особі вільно визначати свою долю. Ці права визнаються невід'ємними.

Особисті права людини за Конституцією України	
Право на вільний розвиток своєї особистості	Стаття 23
Невід'ємне право на життя	Стаття 27
Право на повагу до гідності	Стаття 28
Право на свободу та особисту недоторканність	Стаття 29
Право на недоторканність житла	Стаття 30
Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції	Стаття 31
Право на невтручання в особисте й сімейне життя	Стаття 32
Право на свободу пересування й вільний вибір місця проживання	Стаття 33
Право на свободу думки і слова	Стаття 34
Право на свободу світогляду і віросповідання	Стаття 35

Відповідно до статті 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Візантійський імператор та реформатор у сфері права Юстиніан стверджував: «Свобода є природна здатність кожного робити те, що йому заманеться, якщо це не заборонено силою або правом». Як слід розуміти таке висловлювання?

Відповідно до статті 27 Конституції України кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Відповідно до статті 28 Конституції України кожен має право на повагу до його гідності. Ця норма є логічним продовженням припису, зафіксованого у статті 3 Конституції України, згідно з яким, зокрема, честь і гідність людини поряд з іншими правами визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Відповідно до статті 29 Конституції України кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ця ж стаття встановлює гарантії реалізації зазначеного права: ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом; у разі нагальної необхідності запобіг-

ти злочину чи його зупинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати утримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом.

Відповідно до статей 31 та 32 Конституції України кожному гарантуються таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та невтручання в його особисте й сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Відповідно до статті 33 Конституції України кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантуються свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Згідно зі статтею 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а відповідно до статті 35 кожен має право на свободу світогляду й віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу та ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Що мав на увазі англійський юрист Н. Коллі, коли казав: «У вільних країнах кожна

людина має право висловлювати свою думку, і кожна людина має право її не слухати?»

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають особливості особистих прав людини? 2. Назвіть особисті права людини, які закріплені в Конституції України. 3. Стисло охарактеризуйте най-

більш важливі з особистих прав людини. 4. Визначте закони, у яких знайшло своє відображення кожне з особистих прав людини, закріплене в Конституції України.

## § 76. Політичні права і свободи

Які права і свободи належать до політичних?

На відміну від особистих (громадянських) прав і свобод, політичні права і свободи пов'язані з певним статусом особи (перш за все зі статусом громадянина). Оскільки держава є політичною організацією суспільства, вона наділяє членів цього суспільства певним колом прав, які необхідні для вирішення основних завдань спільноти. Ці права пов'язані передусім із формуванням органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Ще одна відмінність особистих прав від політичних полягає в тому, що більшістю політичних прав особа наділяється лише після досягнення 18 років. При цьому деяких прав особа набуває після досягнення 21 року (право бути обраним народним депутатом України), 35 років (право бути обраним Президентом України).

Політичні права людини за Конституцією України	
Право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації	Стаття 36
Право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах	Стаття 38
Право обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування	Стаття 38
Право збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації	Стаття 39
Право направляти індивідуальні або колективні письмові звернення	Стаття 40

Політичні права можуть реалізовуватися людиною та громадянином як індивідуально, так і колективно. Наприклад, тільки колективним є право на збори, мітинги, об'єднання

в політичні партії та громадські організації, яке одноосібно здійснити неможливо.

Об'єднання громадян сприяють розвитку громадянського суспільства. Створення, участь, діяльність громадських об'єднань відбувається на добровільних засадах. Примушування до вступу або виходу з громадських об'єднань заборонено законом. Незалежно від статусу громадські об'єднання рівні перед законом. Конституція України в статті 37 забороняє утворення й діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету й територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Політичним партіям та громадським організаціям забороняється мати воєнізовані формування. Заборона діяльності об'єднань громадян може відбуватися лише в судовому порядку.

Зазначені положення Конституції України відповідають міжнародним стандартам у сфері політичних свобод.

Кожний громадянин України має можливість індивідуально реалізувати принцип народовладдя не тільки через право обирати інших, а й через право бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Політичним правом є право громадян України доступу до державної служби громадян України. Під час здійснення своїх службових обов'язків громадянин бере участь в управлінні державними справами й частково виконує функції держави.



**ЦІКАВО!****Політичні права і свободи виникли в Україні**

Перше нормативно-правове закріплення політичних прав датується 1710 р., коли було ухвалено «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» гетьмана Пилипа Орлика. У цьому історичному документі вже був закладений фунда-

мент світових політичних свобод. Так, зокрема, у розділі X йшлося про те, що завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, мають обиратися вільним волевиявленням і голосуванням.

Наступним політичним правом є право громадян України на мирні збори, мітинги, походи й демонстрації. Про проведення таких заходів їх організатори мають завчасно повідомити органи виконавчої влади або місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону й лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Ще одним політичним правом є право на звернення. Воно полягає в можливості направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів

державної влади, органів місцевого самоврядування та службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (стаття 40 Конституції України).

**ВАЖЛИВО!** У Законі України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. детально регламентуються питання практичної реалізації конституційного права людини на звернення, під яким розуміють викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) або скарги. Звернення мають розглядатись і вирішуватись у місячний строк із дня їх надходження, а ті, що не потребують додаткового вивчення, — невідкладно, але не пізніше 15 днів від дня їх отримання. ■

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Хто може бути носієм політичних прав? 2. Назвіть політичні права, які закріплені в Конституції України.

3. Назвіть способи реалізації політичних прав. 4. Стисло охарактеризуйте кожне з політичних прав.

## § 77. Економічні, соціальні та культурні права і свободи

Які права і свободи належать до економічних, соціальних та культурних?

**Економічні, соціальні й культурні права і свободи** — це права, пов'язані з діяльністю людини в економічній сфері, її соціальними відносинами із суспільством, державою, колективами, іншими людьми, діяльністю у сфері культури та духовного життя.

**Економічні права людини за Конституцією України**

Право приватної власності	Стаття 41
Право на підприємницьку діяльність	Стаття 42

Вирішальне значення для стабільності економічних відносин у суспільстві має положен-

ня в частині 4 статті 41 Конституції України, відповідно до якого ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, а право приватної власності є непогнотним. Проте можливе примусове відчуження об'єктів права приватної власності. Воно може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності й тільки на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їхньої вартості.

Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Держава забезпечує захист конкуренції в підприємницькій

діяльності. Не допускаються зловживання монополією становленням на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види й межі монополії визначаються законом. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю й безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів (стаття 42 Конституції України).

Соціальні права людини за Конституцією України	
Право кожного на житло	Стаття 47
Право кожного на працю	Стаття 43
Право тих, хто працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів	Стаття 44
Право кожного, хто працює, на відпочинок	Стаття 45
Право на соціальний захист	Стаття 46
Право на достатній життєвий рівень	Стаття 48
Право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування	Стаття 49
Право кожного на безпечне для життя і здоров'я людини довкілля	Стаття 50

Право на працю включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку особа вільно обирає або на яку вільно погоджується. Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки й перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб (стаття 43 Конституції України).

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Античний філософ Антисфен зазначав, що «задоволеннями користуватися можна по праву тільки після праці, а не раніше за неї». Чи можна погодитися з позицією філософа?

Для реалізації права на житло держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну плату відповідно до закону. При цьому ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як на підставі закону за рішенням суду.

Культурні права людини за Конституцією України	
Право кожного на освіту	Стаття 53
Свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості громадян, право на захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності	Стаття 54

Держава встановлює не лише право на освіту, а ще й обов'язок кожного здобути повну загальну середню освіту. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

**ЗАВДАННЯ 2. Подискутуйте!** Доведіть важливість права на освіту, використовуючи тези з таких цитат: 1) «Коріння освіти гіркі, але плоди солодкі» (Аристотель); 2) «Освіта — ключ для відкриття золотих воріт свободи» (Дж. Вашингтон); 3) «Мета освіти має полягати в тому, щоб навчати нас, як думати, а не про що думати» (Ж.-Ж. Руссо).

Громадянам гарантуються свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які перебувають за її межами (стаття 54 Конституції України).

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. У чому полягають особливості соціальних, економічних та культурних прав людини? 2. Назвіть соціальні, економічні та культурні права людини, які закріпле-

ні в Конституції України. 3. Коротко охарактеризуйте найбільш важливі із соціальних, економічних та культурних прав.

## § 78. Конституційні обов'язки громадян України

Що таке обов'язок у вашому розумінні?

Держава не тільки визнає та закріплює права і свободи людини, вона ще й висуває до неї певні вимоги. Ці вимоги закріплюються на законодавчому рівні як обов'язки.

**Конституційний обов'язок** — міра обов'язкової поведінки, що визначена Конституцією.

Держава передбачає такі обов'язки з метою забезпечення нормального функціонування всіх членів громадянського суспільства.

**ЗАВДАННЯ. Подискутуйте!** Німецький філософ Г. Гегель писав: «Право залишає умонастрою повну свободу. Мораль же стосується умонастрою та вимагає, щоб вчинок відбувався з поваги до обов'язку. Отже, і відповідний праву образ дій моральний, якщо він визначається повагою до права». Яким чином філософ обґрунтував у цій позиції співвідношення права та обов'язку?

Коло конституційних обов'язків залежить від наявності в особи громадянства. За таким критерієм **конституційні обов'язки** поділяються на обов'язки **людини** та обов'язки **громадянина**.

Обов'язки людини за Конституцією України	
Обов'язок піклуватися про дітей та непрацездатних батьків	Стаття 51
Обов'язок набуття повної загальної середньої освіти	Стаття 53
Обов'язок не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині й відшкодувати завдані ним збитки	Стаття 66
Обов'язок сплати встановлених податків і зборів	Стаття 67
Обов'язок неухильно дотримуватися Конституції й законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей	Стаття 68

Обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття, а також обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків слід розглядати в їхній єдності як взаємну відповідальність батьків і дітей.

Держава покладає на особу й обов'язок здобуття повної загальної середньої освіти. При цьому держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах. Набуття повної загальної середньої освіти спрямоване на забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання та виховання, а також сприяє вільному розвитку людської особистості, формує цінності правового демократичного суспільства в Україні.

Обов'язок охороняти культурну спадщину спрямований на збереження матеріальних і духовних цінностей українського народу, його історичних надбань.

Обов'язок сплати податків і зборів зобов'язує кожного сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, встановлених законом. Платниками податків є юридичні та фізичні особи, на яких згідно із законами України покладено обов'язок сплачувати податки.

Обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей є принциповим, визначальним для окреслення меж дозволеної поведінки, меж свободи людини. Адже свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому (Франція, 1789 р.).

Конституційні обов'язки громадян закріплені в статті 65 Конституції України. До них належить обов'язок громадян шанувати державні символи та військовий обов'язок. Оскільки державні символи — це прояв суверенітету держави, тому вони підлягають особливій охороні з її боку. Обов'язок захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України

(військовий обов'язок) реалізується через військову службу.

Згідно зі статтею 65 Конституції України військова служба є почесним обов'язком кожного громадянина, і тому за ухилення громадян від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, а також за ухилення від призову за мобілізацією встановлена кримінальна відповідальність.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке конституційні обов'язки людини й громадянина? 2. Назвіть обов'язки людини та обов'язки громадянина за Конституцією України. 3. Коротко охарак-

**ВАЖЛИВО!** Військовий обов'язок включає підготовку громадян до військової служби, приписку до призовних дільниць; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку (частина 3 статті 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»).

теризуйте кожен із конституційних обов'язків людини й громадянина.

## § 79. Права і обов'язки громадян в умовах надзвичайного та воєнного стану

Як ви вважаєте, за яких подій може бути оголошено надзвичайний і воєнний стан?

Природні лиха та соціальні й міждержавні конфлікти можуть викликати потребу в екстремальному та миттєвому реагуванні, що потребуватиме мобілізації та концентрації зусиль усього суспільства. Так, за умов запровадження воєнного та надзвичайного станів через невідкладність та непересічну важливість для збереження існуючого суспільного та державного ладу в законодавстві передбачена можливість обмеження прав людини та покладення на громадян особливих обов'язків.

**ВАЖЛИВО!** Відповідно до статті 64 Конституції України в жодному випадку не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, тобто рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом; право на громадянство та на зміну громадянства; право на життя; право на повагу до гідності; право на свободу та особисту недоторканність; право надсилати індивідуальні чи колективні письмові звернення та на обґрунтовану відповідь на них; право на житло; право на рівні права й обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівність прав дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним; право на судовий захист прав і свобод людини й громадянина; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди; право знати свої права й обов'язки; гарантія,

що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи; право на правову допомогу; право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; неможливість бути двічі притягненим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; презумпція невинуватості; гарантія того, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

**Надзвичайний стан** — особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях через виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру. Він допускає тимчасове, обумовлене загрозою загибелі людей, значними матеріальними втратами, відверненням загрози та гарантуванням безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування державного ладу, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини й громадянина.

**ВАЖЛИВО!** Заходи, що можуть упроваджуватися для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану, встановлюються згідно з Указом Президента України про введення надзвичайного стану в інтересах національної безпеки та громадського порядку.

Заходи, що можуть упроваджуватися для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану (стаття 16 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р.):

- встановлення особливого режиму в'їзду й виїзду, а також обмеження свободи пересування територією;
- обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;
- заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом; заборона страйків;
- примусове відчуження або вилучення майна в юридичних і фізичних осіб;
- обмеження трудових прав громадян, що працюють на підприємствах, безперервна робота яких необхідна для проведення аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт.

**Воєнний стан** — особливий правовий режим, що вводиться в Україні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, та передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

Відповідно до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 24 лютого 2018 р. передбачено можливі обмеження: примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній власності; запроваджувати комендантську годину, встановлювати особливий режим в'їзду й виїзду; обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства; забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів; встановлювати заборону або

обмеження на вибір місця перебування чи міста проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан.

**ВАЖЛИВО!** На всій території України або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військово-командування може запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення й не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та системи забезпечення життєдіяльності населення, і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб. ■

Режим надзвичайного та воєнного стану не може бути використаний для встановлення в державі диктатури. Тому в умовах надзвичайного стану та воєнного стану забороняються: зміна Конституції України; зміна Конституції Автономної Республіки Крим; зміна виборчих законів; проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій. Будь-які спроби використати введення надзвичайного стану чи воєнного стану для захоплення влади або зловживання нею тягнуть за собою юридичну відповідальність.

Введення надзвичайного та воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого поводження або покарання, для будь-яких обмежень права на життя, на свободу думки, совісті, релігії.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке надзвичайний стан та воєнний стан? 2. Назвіть права людини, які не можуть бути обмежені в умовах надзвичайного стану. 3. Назвіть заходи, що можуть упроваджуватися для охорони здоров'я населення або

захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану. 4. Назвіть обмеження прав людини та заборони, які можуть запроваджуватися в умовах воєнного стану.

## § 80. Правовий статус іноземців, біженців і тимчасово переміщених осіб в Україні. Внутрішньо переміщені особи

1. Хто такі іноземці та біженці?
2. Як ви вважаєте, які права й обов'язки вони мають?

Права та свободи людини є універсальними та загальними. Водночас вони можуть звужуватися чи розширюватися залежно від наявності в особи статусу громадянина або інших обставин (наприклад причини перебування на території країни чи її окремих місцевостях). Відповідно, розглядаючи правовий статус людини, варто звернутися до особливих категорій осіб.

**Іноземець** — особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав (пункт 6 частина 1 статті 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»).

**Іноземці**, якщо вони законно перебувають на території України, користуються тими самими правами й свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Наприклад, іноземці позбавлені активного та пасивного виборчого права, не можуть обіймати посади на українській державній службі, бути нотаріусом, а працевлаштування іноземців може відбуватися тільки на підставі дозволу Державної служби зайнятості.

**Біженець** — особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань (стаття 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

За своїм змістом правовий статус **біженця** схожий із правовим статусом іноземця. Однак біженці, на відміну від іноземних громадян, не користуються дипломатичним захистом, а їхнє правове становище має певні особливості, які дозволяють виділити їх в окрему групу зі своїм спеціальним правовим статусом. Біженці мають права та обов'язки, що обумовлено причинами їх перебування на території держави, яка надала їм притулок (обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань на території держави свого громадянства). Біженці не можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де вони можуть зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання або з яких вони можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де їхньому життю або свободі загрожує небезпека за ознаками віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження.

**Тимчасово переміщені особи** — іноземці та особи без громадянства, які масово змушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження (стаття 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

**Тимчасово переміщені особи**, крім загальних прав людини, мають право на безоплатне проживання в придатних для тимчасового перебування місцях; забезпечення достатнім

харчуванням, ліками, одягом з урахуванням спеціальних потреб дітей, у тому числі новонароджених, осіб із захворюваннями, осіб похилого віку; отримання роботи в Україні на строк, на який надано тимчасовий захист; отримання грошової допомоги, якщо в них немає інших доходів в Україні; свободу пересування територією України на тих самих умовах, що визначаються законами України для іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах; безоплатну невідкладну медичну допомогу в державних закладах охорони здоров'я; добровільне повернення в країну походження; подання заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; отримання інформації про свої права та обов'язки рідною або зрозумілою їм мовою.

Проведення Антитерористичної операції в Україні викликало проблему **внутрішньо переміщених осіб**, тобто осіб, які є громадянами України, іноземцями або особами без громадянства, але змушені залишити своє місце проживання на території України.

**Внутрішньо переміщена особа** — громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (стаття 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 р.).

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають особливості правового статусу іноземців? 2. Назвіть ознаки правового статусу біженців. 3. Якими додатковими правами наділяє тимчасо-

Гарантії прав і свобод внутрішньо переміщеної особи згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»:

- єдність родини;
- сприяння органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права в пошуку та возз'єднанні членів сімей, які втратили зв'язок унаслідок внутрішнього переміщення;
- інформація про долю та місце перебування зниклих членів сім'ї та близьких родичів;
- безпечні умови життя і здоров'я; достовірна інформація про наявність загрози для життя та здоров'я на території залишеного місця проживання, а також місця її тимчасового поселення, стан інфраструктури, довілля, забезпечення її прав і свобод;
- створення належних умов для її постійного або тимчасового проживання; сприяння в переміщенні її рухомого майна;
- сприяння в поверненні на попереднє місце проживання; забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством;
- надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я;
- влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;
- надання соціальних та адміністративних послуг за місцем перебування;
- отримання гуманітарної та благодійної допомоги.

во переміщених осіб законодавство України? 4. Хто такі внутрішньо переміщені особи? 5. Назвіть гарантії прав і свобод внутрішньо переміщеної особи.

### Завдання для самоперевірки до теми 5 «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»

1. Визначте нормативно-правові акти України, які містять права та обов'язки, не передбачені Конституцією України.
2. Знайдіть у Конституції України ті права людини й громадянина, які відсутні в міжнародно-правових актах.

3. Останнім часом змінами до законодавства України дещо розширено права іноземців. Так, їм надається право займатися адвокатською діяльністю в Україні та проходити військову службу за контрактом у Збройних Силах України на рядових посадах. Спробуйте дати оцінку таким змінам до законодавства з позицій критичного мислення, урахувавши при цьому той факт, що розширення кола прав іноземців не змінило коло їхніх обов'язків.
4. Знайдіть у Конституції України ті права людини й громадянина, які одночасно є її обов'язками. Обговоріть доцільність або недоцільність розширення кола прав людини й громадянина, які мають стати одночасно їхніми обов'язками, зокрема запровадження обов'язку брати участь у виборах, що наявний у законодавстві деяких держав.
5. Порівняйте: права людини та права громадянина; обов'язки людини та обов'язки громадянина; особисті та політичні права; права й обов'язки громадян в умовах воєнного та надзвичайного станів; правовий статус біженців та внутрішньо переміщених осіб.
6. До Міністерства юстиції України звернулася із заявою про реєстрацію й видачу реєстраційного свідоцтва створена на установчому з'їзді політична партія «Нова генерація». У програмі цієї партії, зокрема, містилися положення про те, що Україна — для українців, що членам партії забороняється відвідувати молитовні будинки, що партія спирається на дружинників, які можуть мати на озброєнні холодну й пневматичну зброю, що партія прагне повернути прогресивну систему оподаткування (чим більша заробітна плата, тим більший відсоток податку має сплачуватися), що партія хоче заборонити навчання за контрактом у державних вищих навчальних закладах. На підтримку створення політичної партії було зібрано 12 тис. підписів; із них у восьми областях України — по 1000 (підписи були зібрані в кожній адміністративно-територіальній одиниці області), а у п'яťох областях України — по 800 підписів (підписи були зібрані тільки в обласних центрах). Міністерство юстиції в реєстрації політичної партії відмовило. Чи правомірною є ця відмова? Відповідь обґрунтуйте.



## Практичне заняття

### Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- визначати взаємодію норм різних міжнародно-правових актів із питань, що врегульовують право людини на свободу світогляду та віросповідання
- співвідносити універсально-міжнародні принципи правового регулювання у сфері свободи совісті з положеннями українського законодавства, які відповідають універсально-міжнародним принципам правового регулювання у сфері свободи совісті
- визначати та аналізувати норми кримінального законодавства України, які є одними із юридичних гарантій забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання
- аналізувати відповідність міжнародно-правовим нормам та нормам Конституції України окремих положень українського законодавства стосовно забезпечення права людини на свободу світогляду та віросповідання
- продовжити роботу над удосконаленням свої навичок ведення дискусії у групі



**ЗАВДАННЯ 1.** Робота у групах. До кожного універсально-міжнародного принципу правового регулювання у сфері свободи совісті, який наведено в таблиці, доберіть відповідні положення із чинного законодавства України.

Зробіть висновок про наявність або відсутність суперечностей між нормами вітчизняного законодавства із цього питання та положеннями відповідних міжнародно-правових актів.

№ з/п	Універсально-міжнародні принципи правового регулювання у сфері свободи совісті	Положення українського законодавства, які відповідають універсально-міжнародним принципам правового регулювання у сфері свободи совісті
1	Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на підставі релігії або переконань	
2	Право на свободу думки, совісті, віросповідання та переконань є абсолютним і невід'ємним правом людини, яке держава має поважати навіть за надзвичайних обставин	
3	Це абсолютне право полягає в свободі людини мати, приймати та змінювати релігію або переконання	
4	Кожен має право сповідувати свою релігію або переконання публічно або приватно, одноособово або колективно у вченні, богослужінні та здійсненні релігійних обрядів	
5	Це право підлягає обмеженням, що встановлюються законом і є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, прав та свобод інших осіб	
6	Батьки або законні опікуни мають право виховувати або забезпечувати виховання дітей відповідно до власних і релігійних переконань	
7	Однією із цілей освіти є виховання взаємної толерантності між представниками різних релігійних течій та переконань	
8	Діти, національні та релігійні меншини у сфері релігійної свободи мають право претендувати на особливий захист із боку держави	

**ЗАВДАННЯ 2.** Згідно зі статтею 64 Конституції України право на свободу світогляду і віросповідання входить до прав, які можуть зазнати окремих обмежень в умовах надзвичайного або воєнного стану. Проведіть дискусію та

спробуйте визначити, у який спосіб може відбутися обмеження цього права і чи не суперечитиме таке обмеження міжнародним гарантіям прав людини на свободу світогляду й віросповідання.

**ЗАВДАННЯ 3.** Однією з міжнародних гарантій прав людини на свободу світогляду та віросповідання є надання права на альтернативну службу тим громадянам, які не можуть виконувати військовий обов'язок через їхні релігійні переконання. Згідно із Законом України «Про альтернативну службу» (далі — Закон), в умовах воєнного або надзвичай-

ного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби. Однак про такі обмеження нічого не зазначено в Конституції України. У ході дискусії спробуйте з'ясувати, чи існує суперечність між Законом з одного боку та Конституцією України та міжнародно-правовими актами — із другого.

**ЗАВДАННЯ 4.** Згідно із чинним законодавством України, громадяни України, яким релігійні переконання не дозволяють мати картку платника податків, можуть відмовитися від неї та користуватися для відповідних потреб

паспортом громадянина України. Ознайомтесь із міжнародно-правовими актами, які стосуються права на свободу світогляду й віросповідання, і встановіть, чи передбачено їхніми нормами надання цього права людині.

**ЗАВДАННЯ 5.** Робота у групах. Згідно з частиною 4 статті 35 Конституції України, ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. Неможливість проходження військової служби за релігійними переконаннями передбачає заміну військового обов'язку іншим. Однак надання громадянам Укра-

їни права відмови від виконання обов'язку стосовно необхідності мати картку платника податків за релігійними переконаннями не передбачає заміну одного обов'язку іншим. Спробуйте визначити, чи не суперечить Конституції України звільнення громадян від виконання одного обов'язку без заміни його іншим обов'язком, як це наявне щодо проходження військової служби.

**ЗАВДАННЯ 6.** Робота у групах. Однією з юридичних гарантій прав людини на свободу світогляду та віросповідання є запровадження кримінальної відповідальності за посягання на цю свободу. Опрацюйте відповідні норми Кримінального кодексу України і визначте, на гарантуван-

ня яких саме складових права на свободу світогляду та віросповідання спрямована дія цих норм. Спробуйте визначити наявність або відсутність необхідності в доповненні Кримінального кодексу України новими нормами задля більш ефективного захисту цього права.

## Практичне заняття

### Міжнародні гарантії прав людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- визначати взаємодію норм різних міжнародно-правових актів із питань, що врегульовують право людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля
- співвідносити міжнародні принципи правового регулювання у сфері прав людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля з положеннями українського законодавства
- визначати й аналізувати норми кримінального законодавства України, які є одними з юридичних гарантій забезпечення права на мир, здоров'я та безпечне довкілля
- порівнювати гарантії екологічних прав громадян України з міжнародними гарантіями прав людини на безпечне довкілля
- продовжити роботу над удосконаленням своїх навичок ведення дискусії в групі

**ЗАВДАННЯ 1.** Робота у групах. Проведіть дискусію з таких питань.

1. Екологічні права не згадуються в Європейській конвенції з прав людини (далі — Конвенція), тому Європейський суд із прав людини не може розглядати справи щодо захисту порушених екологічних прав. Однак ряд прав, які закріплені в Конвенції, можуть порушуватися в результаті забруднення довкілля. Опрацюйте текст цього міжнародно-правового акта та складіть перелік прав, які можуть порушуватися в результаті забруднення довкілля і за захистом яких можна звернутися до Європейського суду з прав людини.
2. Чи може доступ до правосуддя з питань щодо навколишнього природного середовища вважатися гарантом інших екологічних прав?
3. Екологічні права людини є колективними чи індивідуальними?
4. Чи доцільним є прийняття спеціального закону про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю громадян несприятливим впливом навколишнього природного середовища? Ураховуйте те, що більшість законів, які закріплюють таке право, містять норми бланкетного характеру, а екологічна шкода здоров'ю людини часто характеризується масштабністю, прихованістю, невідтворюваністю та віддаленістю прояву.
5. Чи не порушують положення медичної реформи, яка з 2018 р. запроваджується в Україні, міжнародних гарантій прав людини на здоров'я?

**ЗАВДАННЯ 2.** За допомогою ресурсів мережі Інтернет ознайомтеся з положеннями Орхуської конвенції про доступ до інформації та участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що

стосуються довкілля. Установіть, у яких випадках вона допускає можливість відмови з боку державних органів у наданні екологічної інформації. Дайте оцінку цим випадкам із позицій критичного мислення.

**ЗАВДАННЯ 3.** Робота у групах. За поданою нижче схемою порівняйте гарантії екологічних прав громадян України

з міжнародними гарантіями прав людини на безпечне довкілля.

№ з/п	Гарантії екологічних прав України	Міжнародні гарантії прав людини на безпечне довкілля
1	Проведення державних заходів щодо підтримання, відновлення й поліпшення стану навколишнього природного середовища	

Закінчення таблиці

2	Обов'язок центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації об'єктів	
3	Участь громадських організацій та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища	
4	Здійснення державного та громадського контролю за дотриманням законодавства про охорону навколишнього природного середовища	
5	Компенсація в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю й майну громадян унаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища	
6	Невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища	
7	Створення та функціонування мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації	

**ЗАВДАННЯ 4.** Проаналізуйте міжнародні гарантії прав людини на безпечне довкілля та спробуйте визначити,

яким фундаментальним правам людини може суперечити охорона довкілля.

**ЗАВДАННЯ 5.** За допомогою ресурсів мережі Інтернет ознайомтеся з текстом Декларації про право на мир, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня

2016 р. Визначте, у чому полягає взаємозв'язок між міжнародними гарантіями права людини на мир та безпечне довкілля.

**ЗАВДАННЯ 6.** Знайдіть у цивільному та трудовому законодавстві України норми, які покликані сприяти практичній реалізації права громадян на здоров'я та без-

печне довкілля. Спробуйте оцінити відповідність змісту цих норм нормам міжнародного права.

**ЗАВДАННЯ 7.** Знайдіть у кримінальному законодавстві України норми, які виступають одним із різновидів юридичних гарантій прав людини на мир, здоров'я та без-

печне довкілля. Спробуйте оцінити відповідність змісту цих норм до норм міжнародного права.

## Практичне заняття

### Міжнародні гарантії прав дитини

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- визначити взаємодію норм різних міжнародно-правових актів із питань, що врегульовують права дитини
- співвідносити міжнародні принципи правового регулювання у сфері прав дитини із положеннями українського законодавства, які стосуються цього питання
- визначити й аналізувати норми кримінального та кримінального процесуального законодавства України, які є одними з юридичних гарантій забезпечення прав дитини
- порівнювати міжнародні гарантії прав дитини у сфері відповідальності дитини за вчинені нею кримінальні правопорушення з вітчизняними гарантіями прав дитини в цій сфері
- розмежовувати поняття дитини як об'єкта соціального захисту та дитини як суб'єкта права, якому наданий весь спектр прав людини

**ЗАВДАННЯ 1.** Робота у групах. За допомогою ресурсів мережі Інтернет ознайомтеся із текстом Конвенції про права дитини (далі — Конвенція), визначте ті її положен-

ня, у яких дитина розглядається як об'єкт, що вимагає соціального захисту, та в яких дитина розглядається як суб'єкт права, наділений усім спектром прав людини.

**ЗАВДАННЯ 2.** У преамбулі до Конвенції держави, які ратифікували цей міжнародно-правовий акт, визнали, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно

зростати в сімейному оточенні. Визначте, які зміни у 2005 р. було внесено до українського законодавства, спрямовані на практичну реалізацію цього положення.

**ЗАВДАННЯ 3.** Згідно зі статтею 6 Конвенції держави-учасниці забезпечують максимально можливою мірою виживання і здоровий розвиток дитини. Знайдіть у ві-

тчизняному законодавстві норми, які покликані забезпечити практичну реалізацію цього положення Конвенції.

**ЗАВДАННЯ 4.** Ознайомтеся зі змістом статей 8—11 Конвенції. Визначте галузі законодавства України, які містять норми, ідентичні положенням цих статей Конвенції. Спробуйте

визначити, чи повною мірою норми вітчизняного законодавства відповідають положенням Конвенції і чи не містять вони гарантій прав дитини, які не передбачені Конвенцією.

**ЗАВДАННЯ 5.** Норми Конвенції передбачають захист дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації з боку батьків. За порушення цих прав дитини до її

батьків можуть бути застосовані санкції. Опрацюйте відповідні джерела вітчизняного права і дайте вичерпний перелік цих санкцій. Спробуйте провести їх класифікацію і визначити, чи можуть ці санкції виступати надійними гарантіями відповідних прав дитини.

**ЗАВДАННЯ 6.** Нормами Конвенції про права дитини передбачено, що держава має забезпечити дитині з вадами здоров'я ефективний доступ до послуг у галузі освіти. Задля реалізації цього права освітнім законодавством

передбачено створення та функціонування навчальних закладів певних типів. Опрацюйте відповідні норми освітнього законодавства і надайте вичерпний перелік цих освітніх закладів.

**ЗАВДАННЯ 7.** Згідно з нормами Конвенції держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може

становити небезпеку для здоров'я. Знайдіть у вітчизняному законодавстві норми, які виступають юридичними гарантіями в реалізації цих прав дитини.

**ЗАВДАННЯ 8.** Згідно з нормами Конвенції дитина має право на набуття громадянства з моменту народження. Задля забезпечення реалізації цього права дитини, яка народилася на території України від осіб, які не мають

громадянства, вітчизняним законодавством встановлено відповідні гарантії. Опрацюйте відповідні норми Закону України «Про громадянство України» і знайдіть у тексті Закону ці гарантії.

**ЗАВДАННЯ 9.** Згідно з нормами Конвенції у деяких випадках допускається розлучення дитини з батьками. Опрацюйте відповідні норми сімейного законодавства і визначте

форму влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, яка може бути використана в цій ситуації, якщо таке розлучення є короткочасним.

## Практичне заняття

### Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обов'язковість практики Європейського суду з прав людини в Україні

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- удосконалити раніше вироблені уміння і навички проведення групової дискусії
- відстежувати взаємодію норм міжнародного та вітчизняного права
- співвідносити судову практику Європейського суду з прав людини із судовою практикою вітчизняних судів
- засвоїти особливості виконання рішення Європейського суду з прав людини
- порівнювати: заходи загального характеру та додаткові заходи індивідуального характеру; рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України із примиренням сторін під час підготовчого провадження до розгляду адміністративного спору

**ЗАВДАННЯ 1.** Опрацюйте текст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) і знайдіть у ньому право людини, наявність якого має підтвердити, що всі держави, які ратифікува-

ли Конвенцію, засвідчили, що для кожної з них притаманною є така ознака правової держави, як взаємна відповідальність особи і держави.

**ЗАВДАННЯ 2.** Проведіть дискусію, у ході якої спробуйте визначити, чи обмежують рішення Європейського

суду з прав людини (далі — ЄСПЛ) суверенітет тих держав, які мають ці рішення виконувати.

**ЗАВДАННЯ 3.** В Україні запроваджено кримінальну відповідальність за умисне невиконання службовою особою рішення ЄСПЛ. Проведіть дискусію, у ході якої спробуй-

те з'ясувати, чи є можливим притягнення до кримінальної відповідальності певних осіб у випадку, якщо виконання рішення ЄСПЛ залежить від колегіального органу.

**ЗАВДАННЯ 4.** Ознайомтесь із текстом Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі — Закон) і знайдіть у ньому норму, яка покликана сприяти узгоджен-

ню судової практики вітчизняних судів із практикою ЄСПЛ, що має значно зменшити кількість звернень за захистом своїх прав до ЄСПЛ громадян України та неурядових організацій.

**ЗАВДАННЯ 5.** ЄСПЛ не має право скасовувати і переглядати рішення національних судів. Однак рішення ЄСПЛ можуть передбачати не тільки стягнення на користь заявника певної суми з державного бюджету тієї держави, проти якої виступає заявник, а й відновлення попереднього юридичного стану заявника. Опрацюйте текст Закону і знайдіть у ньому норми,

у яких урегульовано питання про можливі шляхи виконання цього завдання. Проведіть дискусію, у ході якої спробуйте з'ясувати, чи можна вважати повторний розгляд справи вітчизняним судом унаслідок набуття чинності рішення ЄСПЛ своєрідним провадженням за нововиявленими обставинами.

**ЗАВДАННЯ 6.** Проведіть дискусію, у ході якої спробуйте з'ясувати, чи може вплинути запровадження інституту конституційної скарги на зменшення гостроти

системних проблем, які зазначаються у рішеннях ЄСПЛ, та їх першопричин.

**ЗАВДАННЯ 7.** Проведіть дискусію, у ході якої спробуйте з'ясувати, яким чином проведення судової реформи в Україні має вплинути на скорочення звернень гро-

мадян України до ЄСПЛ з приводу захисту порушених прав, відповідачем за якими є держава Україна.

## Практичне заняття

### Запобігання та протидія корупції у сфері прав людини

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- порівнювати корупційне правопорушення та правопорушення, пов'язане з корупцією у сфері посягання на права людини
- давати оцінку деяким новелам законодавства з точки зору їхнього впливу на результативність запобігання та протидії корупції у сфері прав людини
- визначати відповідність окремих норм вітчизняного законодавства у сфері запобігання та протидії корупції до норм міжнародного права
- визначати наявність або відсутності порушення принципу рівності прав громадян щодо деяких норм вітчизняного законодавства у сфері запобігання та протидії корупції
- удосконалити свої навички ведення групової дискусії

**ЗАВДАННЯ 1.** Порівняйте корупційне правопорушення та правопорушення, пов'язане з корупцією у сфері посягання на

права людини, визначивши при цьому спільні та відмінні ознаки в запобіганні та протидії цим протиправним діям.

**ЗАВДАННЯ 2.** Згідно із Законом України «Про освіту», який набув чинності 5 вересня 2017 р., місцеві органи управління освітою втратили право проводити атестацію освітніх закладів, поруч з атестацією працівників запроваджується їх сертифікація, замість Державної інспекції навчальних закладів створюється Державне агентство із забезпечення якості освіти, яке буде проводити інституційний аудит освітніх закладів, вводиться поняття ака-

демічної доброчесності й відповідальності за її порушення. Ознайомтеся із цими новаціями освітнього законодавства та зробіть висновок про те, наскільки вони можуть стати дієвими в запобіганні та протидії корупції у сфері реалізації права на якісну освіту. Знайдіть у Законі України «Про освіту» інші новели, які мають сприяти запобіганню та протидії корупції у сфері реалізації цього культурного права.

**ЗАВДАННЯ 3.** Ознайомтеся з новелами медичної реформи. Спробуйте визначити, які з них покликані найбільшою мірою сприяти запобіганню та протидії ко-

рупції у сфері охорони здоров'я, одним із наслідків чого має стати суттєве зростання якості медичних послуг.

**ЗАВДАННЯ 4.** Ознайомтеся зі змінами до Закону України «Про запобігання корупції», які передбачають наділення Національного агентства з питань запобігання корупції правом контролю за фінансовою діяльністю політичних партій. Спробуйте визначити, яким чином ці зміни можуть позначитися на запобіганні й протидії корупції у сфері реалізації громадянами України права

на об'єднання в політичні партії. Висловіть свою думку щодо доцільності наділення Національного агентства з питань запобігання корупції правом контролю за фінансовою діяльністю громадських організацій із метою запобігання та протидії корупції у сфері реалізації громадянами України права на об'єднання в громадські організації.

**ЗАВДАННЯ 5.** Знайдіть у Законі України «Про зайнятість населення» норми, які мають сприяти запобіганню та протидії корупції у сфері реалізації права людини на

працю. Із позицій критичного мислення спробуйте визначити шляхи вдосконалення цих норм.

**ЗАВДАННЯ 6.** Робота у групах. Деякі юристи вважають, що запровадження електронного декларування осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яке передбачає вільний цілодобовий доступ усіх охочих до електронних декларацій цих осіб, є дискримінаційною щодо них нормою. Юристи обґрунтовують своє твердження тим, що таке декларування позбавляє державних службовців і службовців

органів місцевого самоврядування права на особисте життя й права на захист персональних та конфіденційних даних, а також опосередковано впливає на рівність прав усіх громадян України, яка закріплена в статті 21 Конституції України та статтях 1 і 7 Загальної декларації прав людини. Проведіть дискусію, у ході якої спробуйте спростувати або підтвердити істинність такого твердження.

**ЗАВДАННЯ 7.** На думку деяких юристів, електронне декларування порушує права третіх осіб, тобто тих осіб, які не є уповноваженими на виконання функцій держа-

ви або місцевого самоврядування. Опрацюйте відповідну норму Закону України «Про запобігання корупції» і дайте вичерпний перелік таких осіб.

**ЗАВДАННЯ 8.** Ознайомтеся зі статтею 16 Конвенції про права дитини. Зробіть висновок про те, чи порушуються права дитини, визначені цією нормою Конвенції, обов'язковістю електронного декларування, яке перед-

бачає розміщення для вільного доступу інформації про належність на праві власності певного майна дітям осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

**ЗАВДАННЯ 9.** Робота у групах. Законодавством України встановлено значні обмеження для осіб, які вчинили корупційні злочини. Незалежно від ступеня тяжкості цих злочинів та інших фактичних обставин цих осіб позбавлено цілого ряду процесуальних прав, які мають особи, що вчинили інші злочини. Проведіть дискусію,

у ході якої спробуйте визначити: 1) чи зможуть вплинути такі обмеження на результативність боротьби з корупцією у сфері прав людини; 2) чи не є запровадження таких обмежень порушенням принципу рівності прав громадян, який закріплено в статті 21 Конституції України.

## Тема 6. Народовладдя в Україні

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати види референдумів, види виборчих систем, види виборів, суб'єктів виборчого процесу
- застосовувати поняття та терміни: *референдум, вибори*
- описувати процедуру призначення/проголошення референдуму, виборчий процес
- порівнювати види виборчих систем
- аналізувати статті розділу III Конституції України, положення виборчого законодавства
- оцінювати вибори як форму прямої демократії

**Основні поняття:** народне волевиявлення, референдум, виборча система України.

## § 81. Народне волевиявлення

Як у законодавстві України закріплено право громадян брати безпосередню участь в управлінні державою?

Чинна Конституція України визначає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є **народ**. Здійснення влади народом відбувається, за Конституцією, як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Визнання народу верховним носієм державної влади є вираженням народного суверенітету. Це означає, що народ, не поділяючи ні з ким своєї влади, здійснює її самостійно й незалежно виключно у своїх інтересах. Іншими словами, як проголошено в статті 5 Конституції України, ніхто не може узурпувати державну владу. Право визначати й змінювати конституційний лад в Україні належить тільки народу й не може бути узурповане державою, її органами чи посадовими особами.

Стаття 5 Конституції України визначає дві форми народовладдя залежно від форми волевиявлення народу — **безпосередня (пряма) і представницька демократія**. Безпосередня демократія пов'язана з прямим волевиявленням народу України, територіальної громади чи іншої визначеної законом спільноти громадян України, яке здійснюється у визначених Конституцією та законами України формах.

Проголошуючи народ носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні (стаття 5

Конституції), Конституція України надала безпосередньому волевиявленню пріоритетного значення.

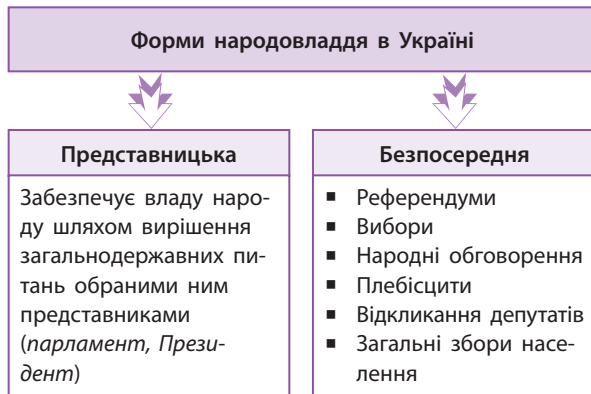
Таким чином, **влада народу** може розглядатися як провідна правова категорія, ключове поняття сучасного конституціоналізму.

**Представницька демократія** забезпечує владу народу шляхом вирішення загальнодержавних питань його представниками, обраними у встановленому законом порядку й наділеними владними повноваженнями. Цими представниками народу є колегіальні органи (Парламент, ради різних рівнів) чи одноособові (Президент), які уповноважені приймати рішення, що мають загальнообов'язковий характер на відповідній території, та здійснювати поточне управління справами держави й суспільства.

Вищими формами безпосереднього здійснення народом влади визначено **вибори й референдуми**, на основі яких забезпечується формування інтересів у суспільстві, узгодження цих інтересів, вияв волі народу.

**ВАЖЛИВО!** Конституційне регулювання прямого народовладдя міститься у спеціальному, окремо виділеному розділі III Конституції України «Вибори. Референдум». Крім провідних форм реалізації

безпосереднього народовладдя — виборів і референдумів, Конституцією України надається можливість здійснення народного волевиявлення й через інші форми безпосередньої демократії, зокрема до ради опитування, народні обговорення тощо. ■



Характерними рисами безпосередньої демократії є:

- *пряме волевиявлення народу*, тобто безпосередня участь громадян у прийнятті рішень, здійсненні влади від його імені;
- *прийняття рішення обов'язкового характеру*.

**Пряме народовладдя** — це система форм безпосереднього вільного волевиявлення на-

роду як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні шляхом прямої його участі в установленні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування й безпосередньому прийнятті владних рішень із передбачених Конституцією та законами України питань.

До системи прямого народовладдя належать:

- референдуми й вибори як основні форми;
- народні обговорення;
- плебісцити;
- відкликання депутатів;
- загальні збори населення.

Виділення цих форм прямого народовладдя має досить об'єктивний характер. Вони можуть застосовуватися в різних правових системах, різних сферах суспільного життя.

Форми безпосередньої демократії класифікують за:

1) **результатами діяльності** (або способом впливу на суспільні відносини) — на імперативні, консультативні, комплексні, правотворчі й ті, що не створюють норм права;

1) **територіальною ознакою** — на національні (загальнодержавні) і місцеві;

2) **суб'єктами** — на всенародні та групові; індивідуальні.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке народовладдя з правової точки зору?
2. Які форми народовладдя визначає стаття 5 Конституції України?
3. Назвіть вищі форми безпосереднього здійснення народом влади.
4. Що належить до системи прямого народовладдя?
5. Свого

часу відомий політичний діяч Великої Британії В. Черчилль сказав: «Демократія — це жадлива річ, але нічого кращого ще не придумали». Спробуйте визначити, у чому полягають недоліки народовладдя, які мав на увазі В. Черчилль.

## § 82. Референдум: види, порядок призначення (проголошення) та проведення

До якої форми волевиявлення народу належить референдум?

**Референдум** — спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень із важливих питань загальнодержавного й місцевого значення.

Проведення всеукраїнських та місцевих референдумів регламентується Конституцією

і Законом «Про місцеве самоврядування в Україні». За **територіальною ознакою** референдум може бути:

- 1) всеукраїнський;
- 2) місцевий.

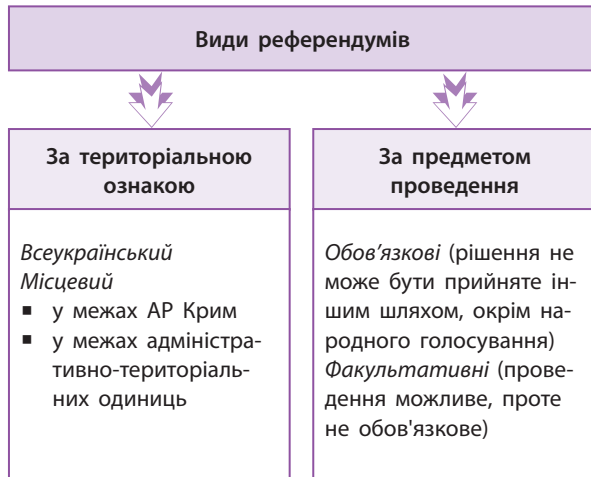
Предмет референдуму — це питання, вирішення якого відбувається шляхом народного



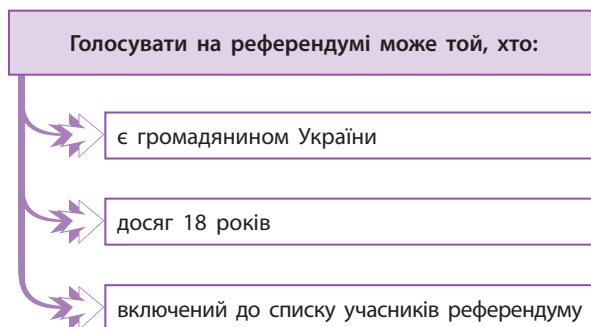
голосування. Так, залежно від предмета розрізняють такі референдуми:

1) обов'язкові (проводяться у випадках, коли з певних питань рішення не може бути прийняте іншим шляхом, окрім народного голосування, причому законом завжди чітко окреслено коло цих питань);

2) факультативні (проведення яких можливе, проте не обов'язкове).



У всеукраїнському та місцевому референдумах мають право брати участь громадяни України, які на день проведення референдуму досягли 18 років і постійно проживають відповідно на території України або області, району, міста, району в місті, селища, села. Не мають права голосу громадяни, яких судом визнано недієздатними. Громадяни беруть участь у референдумі на рівних засадах. Кожен громадянин має один голос.



Референдум є *прямим*: громадяни беруть участь у референдумі безпосередньо. Голосування під час референдуму є *таємним*: конт-



Голосування на виборчій дільниці

роль за волевиявленням громадян не допускається.

Підготовка й проведення всеукраїнського референдуму здійснюється за рахунок Державного бюджету, а місцевих референдумів — за рахунок відповідних місцевих бюджетів.

Із точки зору порядку проведення референдум можна розглядати як *референдний процес* (іноді його називають референдарним процесом), який складається з відносно самостійних процедур, що здійснюються в певній послідовності.

Першою стадією проведення референдуму є його призначення. При цьому зазначимо, що розрізняють **ініціативу про проведення референдуму і прийняття відповідного рішення про призначення референдуму**. Зокрема, громадяни України реалізують своє право на ініціативу всеукраїнського референдуму шляхом збору підписів. Нагадаємо, що їх має бути *щонайменше 3 млн*, і підписи щодо призначення референдуму мусять бути зібрані не менш ніж у двох третинах областей і не менш ніж по 100 тис. підписів у кожній області.

Після отримання належним чином оформленої пропозиції органи державної влади, до повноважень яких входить призначення референдуму в місячний термін, приймають одне з таких рішень:



- 1) про призначення референдуму;
- 2) про відхилення пропозиції щодо проведення референдуму в разі наявності серйозних порушень законодавства про референдуми;
- 3) про прийняття рішення, запропонованого у вимозі про призначення референдуму.

**ВАЖЛИВО!** У рішенні про призначення референдуму вказуються дата проведення референдуму, назва проекту закону, рішення, зміст питання, що виноситься на референдум. ■

Дата проведення всеукраїнського референдуму призначається не раніше ніж за три й не пізніше ніж за чотири місяці, а місцевого референдуму — не раніше ніж за місяць і не пізніше ніж за два місяці від дня прийняття рішення про проведення референдуму.

Повідомлення про призначення референдуму та зміст проекту закону, рішення іншого питання, що виноситься на референдум, оголошуються відповідно в республіканських та місцевих засобах масової інформації в десятиденний строк після прийняття рішення про його призначення.

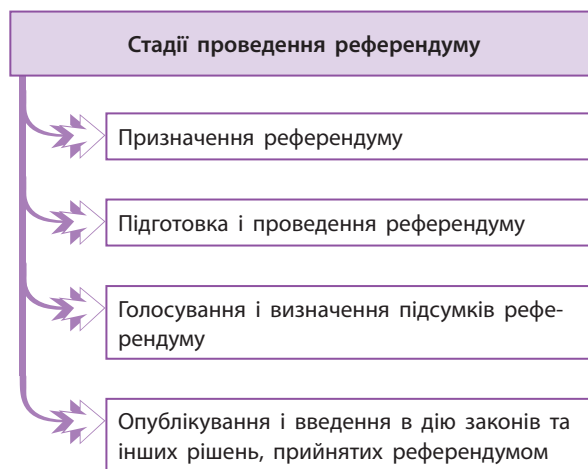
Після прийняття рішення про призначення настає друга стадія референдного процесу — **підготовка проведення референдуму**.

**ВАЖЛИВО!** Керівництво всеукраїнським референдумом покладається на **Центральну виборчу**

**комісію**, а також спеціально утворені для цього громадські органи — комісії з проведення референдуму: дільничні, територіальні, що створюються в селах, селищах, районах, містах та областях, комісія Автономної Республіки Крим із всеукраїнського референдуму. ■

Найбільш відповідальну стадію референдуму становить **голосування та визначення підсумків референдуму**. Саме на цій стадії виявляється воля народу й відбувається ухвалення закону або іншого рішення. У загальному порядку голосування проводиться в день референдуму із 8 до 20 години. Голосування відбувається у спеціально відведених й обладнаних за законом належним чином приміщеннях. Кожний громадянин голосує особисто. Бюлетені для голосування заповнюються в кабіні або кімнаті для таємного голосування.

Третя стадія референдного процесу завершується підбиттям підсумків голосування на референдумі. Проект закону, рішення вважається ухваленим громадянами, якщо за нього було подано більшість голосів громадян від числа тих, хто взяв участь у референдумі.



Датою прийняття закону чи рішення вважається день проведення референдуму.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке референдум? 2. У яких випадках і ким може бути призначено референдум? 3. Укажіть класифікацію референдумів за різними ознаками. 4. Хто

може брати участь у референдумі? 5. Назвіть стадії проведення референдуму.

## § 83. Загальна характеристика виборчої системи України. Види виборчих систем

Проаналізуйте позитивні й негативні риси референдуму.

Як ви вже знаєте, у практиці виборчого права наявні три найбільш відомі виборчі системи, що зумовлено порядком визначення результатів виборів: 1) мажоритарна; 2) пропорційна; 3) змішана.

**Мажоритарна виборча система** наявна лише тоді, коли підрахунок голосів здійснюється за одномандатними виборчими округами, а обраним вважається той кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів порівняно з іншими кандидатами. Розрізняють три види мажоритарної виборчої системи:

- 1) мажоритарна виборча система абсолютної більшості;
- 2) мажоритарна виборча система відносної більшості;
- 3) мажоритарна виборча система кваліфікованої більшості.

*Мажоритарна виборча система абсолютної більшості* полягає в тому, що для обрання кандидата необхідно набрати більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, тобто 50 %, плюс 1 голос. Мажоритарна система абсолютної більшості збережена в Україні в першому турі на виборах Президента України. *Мажоритарна виборча система відносної більшості* (або простої більшості) полягає в тому, що обраним вважається той кандидат, який отримав більшу кількість голосів виборців (хоча б на один голос) порівняно з іншими кандидатами. Мажоритарна виборча система відносної більшості голосів діє в Україні під час другого туру виборів Президента України, тобто під час повторного голосування. *Мажоритарна виборча система кваліфікованої більшості* — порядок визначення результатів голосування, за якого переможцем вважається той кандидат, який отримав кваліфіковану більшість голосів виборців. Вона встановлюється законодавством

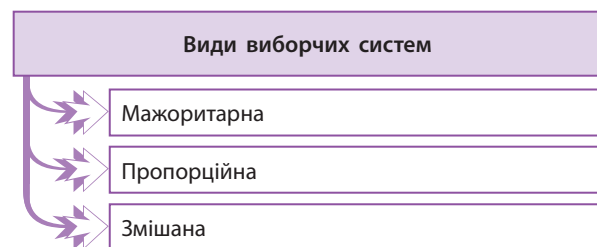
і, як правило, перевищує абсолютну більшість, наприклад, це може бути 70 % голосів виборців. В Україні не застосовується.

**Пропорційна виборча система**, як ми вивчали, являє собою порядок визначення результатів голосування, за якого мандати розподіляються чітко пропорційно до кількості поданих голосів. Ця система дуже поширена в сучасному світі. У країнах Латинської Америки, наприклад, вибори проводяться тільки за пропорційною системою.

Види пропорційної виборчої системи:

- 1) *із жорсткими списками* (виборець голосує за список партії, яку він обирає, загалом);
- 2) *із преференціями* (виборцю надається право під час голосування за ту чи іншу партію робити позначки в партійному списку проти прізвища того кандидата, якому він найбільше довіряє, а тому віддає за нього свій голос);
- 3) *із напівжорсткими списками* (виборець може не лише голосувати за партію, але й вписати в бюлетень нове прізвище представника цієї політичної сили).

У межах **змішаної виборчої системи** певна частина мандатів розподіляється за мажоритарним принципом. Інша частина розподіляється пропорційно. Типовим прикладом застосування змішаної виборчої системи є Німеччина, у якій 50 % депутатів обираються за партійними списками, а інші 50 % — на основі мажоритарної системи відносної більшості.



### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що являє собою виборча система? 2. Які існують види виборчих систем? 3. Назвіть особливості видів

виборчих систем. 4. Яка виборча система застосовується в Україні?

## § 84. Види виборів в Україні та особливості їх проведення

1. Висловіть свою думку про переваги й недоліки різних виборчих систем.
2. Що являє собою виборчий процес?

Вибори — одна з найдавніших форм прямого народовладдя, відома ще з часів так званої «вічової демократії». Під **виборами** слід розуміти форму безпосередньої демократії, зміст якої полягає у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування громадян України.

**ВАЖЛИВО!** Вибори є не тільки найбільш поширеною формою безпосередньої реалізації народного суверенітету, але й показником рівня розвитку громадянського суспільства, правової держави, прав і свобод людини й громадянина тощо. В Україні вибори на демократичних засадах почали проводитися одночасно з проголошенням незалежності нашої держави. ■

### КЛАСИФІКАЦІЯ ВИБОРІВ

За суб'єктами	Залежно від підстав проведення
<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ парламентські</li> <li>▪ президентські</li> <li>▪ місцеві</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ чергові</li> <li>▪ позачергові (дострокові)</li> <li>▪ повторні</li> </ul>

**Виборчий процес в Україні** — система врегульованих Конституцією та законами України основних послідовних процесуальних стадій (етапів) організації та проведення виборів в Україні.

#### Етапи виборчого процесу в Україні:

1. Висування кандидатів.
2. Утворення виборчих комісій.
3. Реєстрація кандидатів.
4. Проведення передвиборчої агітації.
5. Утворення спеціальних виборчих дільниць.
6. Складання списків виборців, їх перевірка.
7. Голосування.
8. Підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування.
9. Встановлення результатів виборів та їх офіційне оприлюднення.
10. Припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій.

У разі необхідності виборчий процес може включати також такі етапи: 1) повторне голосування; 2) підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків повторного голосування і результатів виборів та їх офіційне оголошення.

**Виборчі округи** — це територіальні одиниці, що об'єднують громадян для обрання Президента України або депутатів. Їх можуть утворити спеціально, але нерідко виборчими округами виступають території адміністративно-територіальних одиниць. У тих випадках, коли виборчі округи не утворюються, уся країна є єдиним виборчим округом.

Залежно від кількості депутатів, яких обирають в окрузі, виборчі округи поділяються на одномандатні (вибирають одного депутата) та багатомандатні (обирають декількох депутатів).

**Виборчі дільниці** — це територіальні одиниці, що об'єднують виборців спільним місцем голосування. Вони мають суто технічне значення, тому часто регулювання їх організації здійснюється не законом, а підзаконним актом.

**Виборчі комісії** здійснюють організаційне керівництво виборчим процесом. Серед них розрізняють:

- територіальні, охоплюючи центральні, система яких базується на системі політико-територіального устрою держави;
- окружні, що діють у виборчих округах у випадку, коли виборчі округи не збігаються з адміністративно-територіальними одиницями;
- дільничні, що діють у виборчих дільницях.

**Реєстрація виборців** — необхідна умова здійснення виборцем свого права голосу, що означає внесення особи у список виборців, за допомогою якого він може бути допущеним до голосування.

Залежно від того, хто виконує реєстрацію, вона вважається публічною (обов'язковою) та особистою (добровільною).

Ключовою стадією виборчого процесу є *висунення кандидатів у депутати*. При цьому для реєстрації кандидатів потрібно, щоб відповідні документи були підписані певною кількістю виборців за кожним округом.

*Передвиборча агітація* — це діяльність громадян, політичних партій, інших об'єднань громадян, колективів підприємств, установ та організацій, спрямована на формування громадської думки й поведінки виборців в інтересах конкретних кандидатів або політичних партій. Передвиборча агітація може здійснюватися у будь-яких формах (через засоби масової інформації, шляхом проведення передвиборчих заходів, у тому числі зустрічей із виборцями, публічних передвиборчих дебатів, мітингів, випуску та поширення матеріалів передвиборчої агітації тощо) і будь-якими засобами, що не суперечать Конституції та законам України.

*Голосування* проводиться в день виборів із 8 до 20 години без перерви. Голосування виборців на виборах депутатів здійснюється за допомогою виборчого бюлетеня з виборів народних депутатів України. Виборчі бюлетені мають бути однаковими за розміром, кольором та змістом. Голосування проводиться в спеціально відведених та облаштованих приміщеннях, у яких обладнуються кабінети для таємного голосування та визначаються місця видачі виборчих бюлетенів і встановлення виборчих скриньок.

*Підрахунок голосів* здійснюється виключно членами дільничної виборчої комісії на її засіданні. Під час підрахунку голосів ніхто не має права робити будь-які позначки, записи на бюлетенях для голосування.

*Встановлюють результати виборів* Центральна виборча комісія (під час виборів Президента України та в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі під час виборів народних депутатів), територіальні та окружні виборчі комісії.

*Повторні вибори* проводяться тоді, коли в якомусь виборчому окрузі балотувалися не більше двох кандидатів у депутати й жодний із них не був обраний або коли основні вибори визнані такими, що не відбулися, або недійсними.

Чергові вибори народних депутатів України проводяться із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України та не потребують окремого рішення про їх призначення.

Строки проведення виборів у Конституції та новому виборчому законодавстві України визначено так.

### 1. Вибори Президента України:

- чергові проводяться із закінченням конституційного строку повноважень Президента

України (в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України);

- позачергові проводяться з достроковим припиненням повноважень Президента України).

### 2. Вибори народних депутатів України:

- чергові відбуваються в останню неділю жовтня останнього року повноважень Верховної Ради України, а виборчий процес розпочинається за 90 днів до дня виборів. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу не пізніше ніж за 91 день до дня виборів;
- позачергові відбуваються в останню неділю 60-денного строку з дня опублікування указу Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

### 3. Місцеві вибори:

- чергові призначаються не пізніше ніж за 90 днів до дня виборів, а їх виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня виборів;
- позачергові призначаються не пізніше ніж за 60 днів до дня виборів, а їх виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня виборів;
- повторні проводяться в останню неділю 60-денного строку з дня оприлюднення територіальною виборчою комісією рішення про їх призначення;
- проміжні проводяться в останню неділю 60-денного строку з дня опублікування рішення про призначення виборів;

(вид, назва місцевих виборів та дата їх проведення)

**ВИБОРЧИЙ БЮЛЕТЕНЬ**

Багатомандатний виборчий округ з виборів депутатів обласної ради	Територіальний виборчий округ № _____
_____	Виборча дільниця № _____
<i>МП</i>	

Зробіть лише одну позначку «+» або іншу, що засвідчує Ваше волевиявлення, у квадраті проти назви місцевої організації політичної партії, кандидата в депутати, закріпленого нею в цьому територіальному виборчому окрузі (у разі закріплення)

1	<input type="checkbox"/>	МІСЦЕВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІА [ІБ першого кандидата у списку кандидатів] - ПІС КАНДИДАТ У ДЕПУТАТИ ЗАКРІПЛЕНОГО ЗА ВІДПОВІДНИМ ТЕРИТОРИАЛЬНИМ ВИБОРЧИМ ОКРУТОМ
2	<input type="checkbox"/>	МІСЦЕВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІА Б [ІБ першого кандидата у списку кандидатів] - ПІС КАНДИДАТ У ДЕПУТАТИ ЗАКРІПЛЕНОГО ЗА ВІДПОВІДНИМ ТЕРИТОРИАЛЬНИМ ВИБОРЧИМ ОКРУТОМ

Форма виборчого бюлетеня

- перші призначаються не пізніше ніж за 70 днів до дня виборів, а початок їх виборчого процесу оголошується не пізніше ніж за 50 днів;
- додаткові призначаються не пізніше ніж за 70 днів до дня виборів, а виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня додаткових виборів.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке вибори? 2. Якими можуть бути вибори за суб'єктами та залежно від підстав проведення? 3. Охарактеризуйте стадії виборчого процесу в Україні. 4. Що називають виборчими округами? 5. За яких умов мо-

жуть бути призначені повторні вибори? 6. Як у Конституції України закріплено строки проведення виборів: Президента України; народних депутатів; місцевих виборів?

### Завдання для самоконтролю до теми 6 «Народовладдя в Україні»

1. Спробуйте з'ясувати, чи можна вважати визнання виборів недійсними одним із різновидів санкцій конституційно-правової відповідальності.
2. Поясніть, чому саме I, III та XIII розділи Конституції України є розділами, внесення змін до яких потребує затвердження на всеукраїнському референдумі.
3. Згідно з однією із норм Конституції України, територія нашої держави є цілісною і недоторканною, а згідно з іншою нормою Основного Закону допускається зміна території України за рішенням Всеукраїнського референдуму. Спробуйте довести наявність або відсутності правової колізії.
4. Вибори Президента України призначаються Верховною Радою України, у той час як чергові вибори до єдиного законодавчого органу України, на відміну від позачергових, проводяться без їх призначення. Спробуйте пояснити, із чим це пов'язано.
5. Виборчим законодавством в Україні передбачено право виборців на таємницю голосування. Частина юристів вважає, що це є одним із принципів виборчого права. Деякі юристи вважають, що право на таємницю голосування насправді є гарантією одного з принципів виборчого права. Із ким із юристів ви погоджуєтесь і чому?
6. В Україні обговорюється питання про необхідність кодифікації виборчого законодавства. Назвіть аргументи «за» і «проти» прийняття Виборчого кодексу.
7. Згідно з нормами Конституції України, не допускається референдум щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії. Спробуйте пояснити, чому саме ці питання не можуть бути предметом всеукраїнського референдуму.
8. Проведіть міні-дослідження у вашій територіальній громаді з приводу того, із яких питань було б доречно провести місцевий референдум.
9. За роки незалежності України вибори до Верховної Ради проводилися в різний час за різними виборчими системами. Деякі юристи вважають, що вид виборчої системи доцільно закріпити в Конституції України. Наведіть аргументи «за» і «проти» такої пропозиції.

## Тема 7. Законодавча влада України

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати повноваження Верховної Ради України
- застосовувати поняття та терміни: *законодавчий процес, парламентський контроль*
- описувати статус, структуру, порядок роботи Верховної Ради України, стадії законодавчого процесу, процедуру виборів народних депутатів України
- аналізувати статті розділу IV Конституції України
- характеризувати правовий статус народного депутата України

**Основні поняття:** Верховна Рада України, народний депутат України, законодавчий процес, парламентський контроль.

### § 85. Верховна Рада України: правовий статус, повноваження та структура

За Конституцією України (стаття 75) єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — **Верховна Рада України**.

До повноважень Верховної Ради України (стаття 85 Конституції України) належать:

- 1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;
- 2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 Конституції;
- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

- 9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- 10) усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції;
- 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- 12) призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- 12<sup>1</sup>) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;

- 13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;
- 14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- 15) прийняття Регламенту Верховної Ради України;
- 16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- 17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- 18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
- 19) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;
- 20) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- 21) призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
- 22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- 23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- 24) встановлення державних символів України;
- 25) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокурору, що має наслідком його відставку з посади;
- 26) призначення на посади третини складу Конституційного Суду України; <...>
- 28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
- 30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- 31) затвердження протягом двох днів із моменту звернення Президента України указів про введення воєнного або надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- 32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- 33) здійснення парламентського контролю в межах, визначених Конституцією та законом;
- 34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України або комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;
- 35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;



Будівля Верховної Ради України  
(місто Київ, вул. Грушевського, 5)



- 36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;
- 37) затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Верховна Рада України в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки й попереднього розгляду питань.

Повноваження Верховної Ради України припиняються в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 Конституції;

- протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій із Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть повноваження Верховної Ради України. 2. Які функції виконують комітети Верховної Ради та тимчасові слідчі та тимчасові спеціальні комісії? 3. Назвіть підстави для дострокового припинення повноважень

Верховної Ради. 4. Які акти приймає Верховна Рада України? 5. Назвіть питання, які встановлюються законами України, та питання, які визначаються законами України.

## § 86. Порядок роботи Верховної Ради України. Регламент Верховної Ради України

Порядок роботи Верховної Ради України, її органів та посадових осіб, засади формування, організації діяльності та припинення діяльності депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді встановлюються Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та Законами України «Про комітети Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України.

Регламент встановлює порядок підготовки й проведення сесій Верховної Ради, її засідань, формування державних органів, визначає за-

конодавчу процедуру, процедуру розгляду інших питань, віднесених до її повноважень, та порядок здійснення контрольних функцій Верховної Ради.

Верховна Рада проводить засідання в будинку Верховної Ради. Засідання Верховної Ради є відкритими і гласними, крім випадків, установлених Конституцією України та Регламентом.

Відкритість засідань Верховної Ради забезпечується шляхом доступу до них будь-яких осіб, крім випадків, передбачених законодавством. Порядок доступу до відкритих засідань визначається розпорядженням Голови Верховної Ради України.

Виключно законами України встановлюються:	Виключно законами України визначаються:
<ol style="list-style-type: none"> <li>1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього й зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;</li> <li>2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;</li> <li>3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;</li> <li>4) порядок використання і захисту державних символів;</li> <li>5) державні нагороди;</li> <li>6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;</li> <li>7) державні свята;</li> <li>8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1) права і свободи людини й громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;</li> <li>2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;</li> <li>3) права корінних народів і національних меншин;</li> <li>4) порядок застосування мов;</li> <li>5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;</li> <li>6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;</li> <li>7) правовий режим власності;</li> <li>8) правові засади й гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;</li> <li>9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;</li> <li>10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;</li> <li>11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;</li> <li>12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;</li> <li>13) територіальний устрій України;</li> <li>14) судоустрій, судочинство, статус суддів; засади судової експертизи; організація і діяльність прокуратури, нотаріату, органів досудового розслідування, органів і установ виконання покарань; порядок виконання судових рішень; засади організації та діяльності адвокатури;</li> <li>15) засади місцевого самоврядування;</li> <li>16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;</li> <li>17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;</li> <li>18) правовий режим державного кордону;</li> <li>19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;</li> <li>20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;</li> <li>21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;</li> <li>22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них</li> </ol>

Верховна Рада надає інформацію за запитами відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Розгляд та надання відповіді на запити на інформацію забезпечуються Апаратом Верховної Ради.

За рішенням Верховної Ради, прийнятим більшістю народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради, її засідання можуть проводитися в іншому місці. У випадках, передбачених частиною 3 статті 83 Конституції України, Верховна Рада збирається для проведення позачергової сесії в місці, визначеному відповідно до частини 4 статті 11 Регламенту. Мова ведення засідань Верховної Ради України визначається статтею 9 Закону України «Про засади державної мовної політики».

Народні депутати на першому пленарному засіданні Верховної Ради нового скликання розміщуються в залі засідань Верховної Ради в порядку, рекомендованому Підготовчою депутатською групою. У подальшому порядок розміщення народних депутатів визначається комітетом, до предмета відання якого належать питання Регламенту, за пропозиціями депутатських фракцій (депутатських груп).

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть нормативно-правові акти, якими встановлюється порядок роботи Верховної Ради України та її органів. 2. Які питання діяльності Верховної Ради регулює її регламент? 3. У який спосіб забезпечується

На пленарному засіданні Верховної Ради без запрошення мають право бути присутніми Президент України, Прем'єр-міністр України.

На пленарне засідання Верховної Ради можуть бути запрошені особи, присутність яких необхідна під час розгляду питань порядку денного, а також особи, запрошені народними депутатами. Заяви для оформлення дозволу на присутність осіб, запрошених народним депутатом, подаються ним до Апарату Верховної Ради не пізніше ніж за день до пленарного засідання Верховної Ради. У день пленарного засідання дозвіл на присутність осіб, запрошених народним депутатом, надається Головою Верховної Ради України або Першим заступником чи заступником Голови Верховної Ради України.

Верховна Рада проводить свою роботу сесійно. Сесії є чергові та позачергові. Відкриття сесії Верховної Ради оголошується головуючим на пленарному засіданні на початку її першого пленарного засідання, закриття — після завершення останнього пленарного засідання. Кожна сесія Верховної Ради починається й завершується виконанням у залі засідань Верховної Ради Державного гімну України.

гласність засідань Верховної Ради України? 4. Хто має право бути присутнім на засіданнях Верховної Ради без запрошення? 5. Назвіть форми роботи Верховної Ради України.

## § 87. Правовий статус народних депутатів

Статус (права, обов'язки й відповідальність) народного депутата України у Верховній Раді України та за її межами, визначається Законом України «Про статус народного депутата України».

**Народний депутат України** — обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» представник українського народу у Верховній Раді України й уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

Народний депутат здійснює свої повноваження на постійній основі. У виконанні своїх повноважень народний депутат керується Конституцією України, законами України та загальновизнаними нормами моралі.

Держава гарантує народному депутату забезпечення необхідними умовами для здійснення ним депутатських повноважень. Звання народного депутата із зазначенням порядкового номера скликання Верховної Ради України зберігається за ним довічно, за винятком дострокового припинення повноважень народного депутата відповідно до пунктів 1—4, 6

статті 4 Закону України «Про вибори народних депутатів України».

### Строк повноважень народного депутата України

Повноваження народного депутата починаються після складення ним присяги на вірність Україні перед Верховною Радою України з моменту скріплення присяги особистим підписом під її текстом. Народний депутат не може брати участі в засіданнях Верховної Ради України та її органів, а також здійснювати інші депутатські повноваження до того часу, поки він не скріпить присягу особистим підписом під її текстом. Відмова скласти та підписати присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Повноваження народного депутата припиняються з моменту відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

### Діяльність народного депутата України у Верховній Раді України

Народний депутат у порядку, встановлено- му законом:

- 1) бере участь у засіданнях Верховної Ради України;
- 2) бере участь у роботі депутатських фракцій (груп);
- 3) бере участь у роботі комітетів, тимчасових спеціальних комісій, тимчасових слідчих комісій, утворених Верховною Радою України;
- 4) виконує доручення Верховної Ради України та її органів;
- 5) бере участь у роботі над законопроектами, іншими актами Верховної Ради України;



Сесійна зала Верховної Ради України, де відбуваються засідання народних депутатів

- 6) бере участь у парламентських слуханнях;
- 7) звертається з депутатським запитом або депутатським зверненням до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

### Взаємовідносини народного депутата України з виборцями

Народний депутат постійно підтримує зв'язки з виборцями в порядку, встановленому законом.

Народні депутати, обрані в одномандатних виборчих округах, зобов'язані підтримувати зв'язок із виборцями своїх округів. Народні депутати, обрані в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі, здійснюють зв'язок із виборцями, які проживають на території України, у порядку персонального представництва, визначеному депутатськими фракціями (групами) Верховної Ради України відповідно до закону.

Народний депутат відповідно до закону розглядає звернення виборців, а також від підприємств, установ, організацій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян вживає заходів для реалізації їхніх пропозицій і законних вимог, інформує виборців про свою депутатську діяльність під час особистих зустрічей із ними та через засоби масової інформації.

Народний депутат відповідальний за свою депутатську діяльність перед українським народом як уповноважений ним представник у Верховній Раді України.

### Права народного депутата

Народний депутат має право ухвального голосу щодо всіх питань, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано.

Кожний народний депутат у Верховній Раді України та її органах, до складу яких його обрано, має один голос. Народний депутат може брати участь у роботі будь-якого органу Верховної Ради України з правом дорадчого голосу, якщо інше не передбачено законом.

Народний депутат реалізує на засіданнях Верховної Ради України та в роботі її органів надані йому права відповідно до Конституції України, цього та інших законів України.

Народний депутат бере особисту участь у засіданнях Верховної Ради України чи її органів, до складу яких його обрано.

У ході опрацювання й прийняття законопроектів, постанов та інших актів Верховної Ради України поправки, пропозиції та зауваження, внесені народним депутатом, розглядаються й за ними приймаються рішення щодо їх урахування чи відхилення.

Народні депутати не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Верховній Раді України та її органах, за винятком відповідальності за образи чи наклеп.

Голосування та позиція, висловлена народним депутатом у роботі Верховної Ради України та її органів, не може бути предметом розгляду у Верховній Раді України та її органах.

### Право законодавчої ініціативи народного депутата України

Народний депутат має право законодавчої ініціативи, яке реалізується у формі внесення до Верховної Ради України:

- 1) законопроекту;
- 2) проекту постанови;
- 3) іншої законодавчої пропозиції.

Порядок внесення законопроекту, проекту постанови чи іншої законодавчої пропозиції на розгляд Верховної Ради України та порядок їх розгляду визначаються законом про регламент Верховної Ради України.

### Право народного депутата України на депутатський запит

Народний депутат має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України незалежно від їх підпорядкування й форм власності.

**Депутатський запит** — вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування й форм власності, дати офіційну відповідь щодо питань, віднесених до їхньої компетенції.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть нормативно-правові акти, у яких урегульовано правовий статус народного депутата України.
2. За умови виконання якої вимоги, що містить Конституція України, народний депутат може стати до ви-

- конання своїх обов'язків? 3. Із якого моменту припиняються повноваження народного депутата? 4. Якими є права та обов'язки народного депутата? 5. Що таке депутатський запит?

## § 88. Законодавчий процес та його стадії

### Право законодавчої ініціативи

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президенту України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Кабінет Міністрів України має виключне право на внесення проекту закону про Державний бюджет України.

Проект закону про надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України вносить Президент України або Кабінет Міністрів України.

Проекти резолюцій, декларацій, звернень, заяв вносять народні депутати.

Право законодавчої ініціативи здійснюється шляхом внесення до Верховної Ради:

- 1) проектів законів, постанов;
- 2) проектів інших актів Верховної Ради;
- 3) пропозицій до законопроектів;
- 4) поправок до законопроектів.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** У який спосіб громадянин може долучитися до законодавчої ініціативи? Який механізм існує в Україні?

Пропозиції вносяться письмово до законопроекту, який готується до другого читання, у редакції, яка передбачає конкретну зміну, доповнення або виключення певних положень із тексту законопроекту.

Пропозиція щодо структурних частин законопроекту має містити послідовно викладені назви розділів, глав, а в разі необхідності — статей, частин чи пунктів законопроекту.

Поправка може бути внесена письмово до законопроекту, який готується до другого й третього читань, а також усно під час розгляду законопроекту в другому читанні на пленарному засіданні Верховної Ради.

### Оформлення законопроектів, проектів інших актів

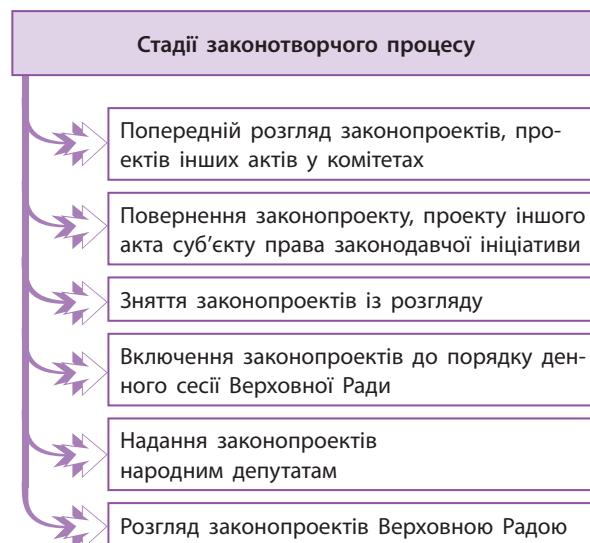
Законопроект, проект іншого акта має бути оформлений відповідно до вимог закону, Регламенту Верховної Ради та інших прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів.

Законопроект, проект іншого акта подається до Верховної Ради за підписом особи, яка має право законодавчої ініціативи або представляє орган, наділений таким правом.

Законопроект, у якому пропонується внести зміни до закону (законів), не може поєднуватися зі змінами до Конституції України. Законопроект може передбачати внесення змін лише до тексту первинного законодавчого акта (закону, кодексу, основ законодавства тощо), а не до закону про внесення змін до цього законодавчого акта. Кожен законопроект має містити положення щодо порядку набрання ним чинності.

Якщо для реалізації положень поданого законопроекту після його прийняття необхідні зміни до інших законів, такі зміни мають викладатися в розділі «Перехідні положення» цього законопроекту або в одночасно внесеному його ініціатором окремому законопроекті. До законопроекту додається перелік законів та інших нормативних актів, прийняття або перегляд яких необхідно здійснити для реалізації положень законопроекту в разі його прийняття.

До проектів інших актів, зазначених у пункті 2 частини 6 статті 89 Регламенту, альтернативні проекти відповідних актів не вносяться.



### Розгляд законопроектів Верховною Радою

Законопроекти розглядаються Верховною Радою, як правило, за процедурою трьох читань. Розгляд і прийняття законопроекту за процедурою трьох читань включає:

- **перше читання** — обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу;
- **друге читання** — постатейне обговорення й прийняття законопроекту в другому читанні;
- **третє читання** — прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження в цілому.

Рішення про проведення повторних перших, других читань законопроектів Верховна Рада може приймати не більше двох разів.

Під час другого й третього читань розглядаються порівняльні таблиці законопроектів, а щодо законопроектів про внесення змін до законів порівняльні таблиці розглядаються і в першому читанні.

### Розгляд законопроектів про внесення змін до Конституції України

Внесення змін до Конституції України має дещо іншу процедуру порівняно зі звичайною законодавчою процедурою.

Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятним, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від кон-

ституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту таким вимогам:

1. Зміни не передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини й громадянина та вони не спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.
2. Законопроект подано не в умовах воєнного або надзвичайного стану.
3. Законопроект про внесення змін до Конституції України вже розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, а з моменту прийняття рішення щодо цього законопроекту минуло не менше одного року.
4. Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не змінювала ті самі положення Конституції України, зміни до яких запропоновані в законопроекті.

Подання до Верховної Ради законопроекту про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України супроводжується одночасним поданням і законопроекту, яким передбачається виділення коштів із Державного бюджету України на проведення всеукраїнського референдуму щодо внесення змін до Конституції України.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть суб'єктів права законодавчої ініціативи.
2. У чому полягають правила оформлення законопроектів та проектів інших актів?
3. Назвіть стадії законодавчого процесу.
4. Як відбувається розгляд

- законопроектів Верховною Радою?
5. У чому полягають особливості розгляду законопроекту про внесення змін до Конституції України?

## § 89. Поняття парламентського контролю: види та суб'єкти здійснення

Парламентський контроль як особлива форма державного контролю полягає в перевірці

відповідності правовим приписам діяльності державних органів та посадових осіб.

Суб'єктом парламентського контролю в Україні є Верховна Рада України.

*Метою парламентського контролю є:*

- встановлення відповідності діяльності суб'єктів державного управління на території України та за кордоном державним інтересам України, Конституції і законам України;
- встановлення доцільності, соціально-економічної та політичної обґрунтованості діяльності суб'єктів державного управління на території України та за кордоном державним інтересам України, Конституції і законам України;
- виявлення відхилень від конституційних вимог, державних програм;
- визначення причин незаконної або недоцільної діяльності та засобів, спрямованих на вдосконалення, раціоналізацію, розвиток об'єкта контролю;
- виявлення передумов притягнення винних до відповідальності.

Розглянемо *види парламентського контролю*.

За суб'єктами:

- 1) безпосередній (здійснюється Верховною Радою України);
- 2) опосередкований (здійснюється спеціалізованими суб'єктами парламентського контролю — комітети Верховної Ради України, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії, Рахункова палата, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, які діють на підставі Конституції України та спеціальних законів. Елементом парламентського контролю є і контрольна діяльність народних депутатів України).

За сферою діяльності:

- 1) у сфері дотримання прав людини (здійснюється безпосередньо та через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини);
- 2) у фінансовій сфері (здійснюється безпосередньо та через Рахункову палату);
- 3) у сфері оборони й державної безпеки;
- 4) в інформаційній сфері (інформаційний парламентський контроль);
- 5) у сфері охорони навколишнього середовища тощо.

Парламентський контроль у сфері дотримання прав людини й громадянина здійснюється Верховною Радою України безпосередньо та

через Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, через деякі інші державні органи, у формуванні складу яких Верховна Рада бере безпосередню участь (наприклад Конституційний Суд України, Вища рада правосуддя тощо).

Парламентський контроль у фінансовій сфері здійснюється:

- під час обговорень на всіх етапах бюджетного процесу;
- шляхом затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визнання правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;
- через Рахункову палату;
- шляхом призначення половини складу Ради Національного банку України.

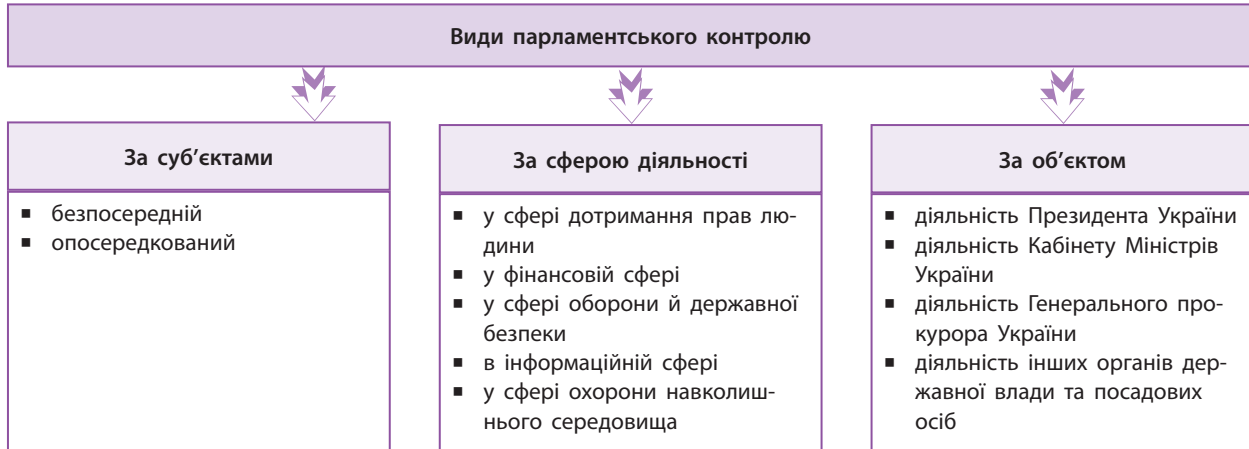
За об'єктом:

- 1) діяльність Президента України;
- 2) діяльність Кабінету Міністрів України;
- 3) діяльність Генерального прокурора України;
- 4) діяльність інших органів державної влади та посадових осіб.

Парламентський контроль за діяльністю Президента України здійснюється шляхом:

- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента про внутрішнє й зовнішнє становище України і затвердження рішень про надання Україною позик та економічної допомоги іноземним і міжнародним організаціям, про отримання Україною від іноземних держав, банків та міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;
- схвалення рішень про згоду щодо надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України в іншу державу або допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- затвердження указів Президента України про введення воєнного або надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- обговорення подання Президента України про стан війни й укладення миру, рішення Президента України про використання





Збройних Сил України та інших військових формувань;

- надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсації міжнародних договорів України;
  - прийняття рішення про направлення до Президента України запиту на вимогу народного депутата, групи народних депутатів, комітету Верховної Ради України;
  - здійснення процедури усунення Президента України з посади в порядку імпичменту.
- Парламентський контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України здійснюється шляхом:
- розгляду та прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
  - затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
  - щорічних та позачергових обговорень звіту Кабінету Міністрів України;
  - звіту членів Кабінету Міністрів України на вимогу комітету Верховної Ради України, але не менш однієї п'ятої від її конституційного складу;

- розгляду питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів України;
  - обговорення проекту Закону про Державний бюджет України і доповіді про хід виконання Державного бюджету України;
  - затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки, інших військових формувань, Міністерства внутрішніх справ.
- Щодо діяльності Генерального прокурора України, інших державних органів та посадових осіб, які обираються (призначаються, затверджуються) Верховною Радою України або на призначення яких потрібна її згода, парламентський контроль здійснюється шляхом:
- виконання Верховною Радою України номінаційної функції (наприклад: призначення Прем'єр-міністра України, призначення шести суддів Конституційного Суду України; обрання двох членів Вищої ради правосуддя);
  - обговорення звітів та інформації посадових осіб;
  - висловлення довіри (недовіри) Генеральному прокурору України.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають особливості парламентського контролю? 2. Якою є мета парламентського контролю? 3. Назвіть види парламентського контролю. 4. У який спосіб здійснюється парламентський контроль у сфері дотримання прав людини і громадянина та у фінансовій сфері? 5. У який спосіб здійснюється парламентський контроль за діяльністю Президента

України? 6. У який спосіб здійснюється парламентський контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України? 7. Назвіть форми парламентського контролю за діяльністю державних органів та посадових осіб, які обираються (призначаються, затверджуються) Верховною Радою України або на призначення яких потрібна її згода.

### **Завдання для самоперевірки до теми 7 «Законодавча влада України»**

- 1.** Складіть класифікацію повноважень Верховної Ради України за критеріями, обраними вами самостійно.
- 2.** Спробуйте визначити, за яким критерієм законодавець здійснив розмежування питань на ті, які визначаються виключно законами України, і ті, які встановлюються виключно законами України.
- 3.** Як ви вважаєте, чи має право Президент України достроково припинити повноваження Верховної Ради України протягом року з моменту її обрання, якщо ця Рада обрана на позачергових виборах у тому випадку, якщо протягом одного місяця з моменту початку її роботи не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій?
- 4.** Як ви вважаєте, чи існує підстава для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України Президентом України, якщо уряд України повністю не сформований протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів у зв'язку з тим, що глава держави не вніс до парламенту кандидатури Міністра оборони та Міністра закордонних справ?
- 5.** Спробуйте пояснити, чому правом законодавчої ініціативи стосовно проекту закону про державний бюджет України не наділені Президент України та народні депутати України.
- 6.** Спробуйте пояснити, для чого в системі парламентського контролю виділені спеціалізовані суб'єкти парламентського контролю.
- 7.** Порівняйте: чергову та позачергову сесію парламенту; депутатський запит та депутатське звернення; розгляд законопроектів про внесення змін до законів і про внесення змін до конституції; парламентський контроль за діяльністю Президента України й парламентський контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України; парламентський контроль, який здійснює Рахункова палата України, та парламентський контроль, який здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

## Тема 8. Президент України

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати вимоги до кандидата на посаду Президента України; підстави дострокового припинення повноважень Президента України; нормативно-правові акти Президента України
- застосовувати поняття: *Президент України*
- описувати правовий статус Президента України, повноваження Президента України, процедуру імпічменту
- аналізувати статті розділу V Конституції України

**Основні поняття:** Президент України, Рада національної безпеки і оборони України, імпічмент, Указ Президента, розпорядження Президента.

## § 90. Президент України: правовий статус і повноваження

У 1991 р. напередодні проголошення Україною незалежності в країні було запроваджено посаду президента. Відповідно до Конституції України, Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. Президент України

не входить до жодної з гілок влади, він має особливі повноваження в державі завдяки системі противаг і стримувальних механізмів.

Правовий статус Президента України закріплений у розділі V Конституції України. Обирається Президент України шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Чергові вибори Президента України проводяться останньої неділі березня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період 90 днів із дня припинення повноважень. Порядок виборів Президента України визначений Законом України «Про вибори Президента України».

Вибори Президента України є рівними: громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Кожний громадянин України на виборах Президента України має один голос. Виборець може використати право голосу тільки на одній виборчій дільниці, де він включений до списку виборців. Виборець реалізує своє право голосу під час виборів у порядку, встановленому Законом.

### ЦІКАВО!

#### Різні президенти

Правовий статус президента в різних країнах світу відрізняється один від одного. Так, у Сполучених Штатах Америки виконавча влада належить лише президенту, він є головнокомандувачем збройних сил, самостійно веде переговори з іноземними державами, призначає міністрів та очолює кабінет міністрів США. Президент Франції має право розпуску парламенту. У Німеччині та Ізраїлі президент хоч і є главою держави, але влада його обмежена. Він здебільшого має представницькі функції — приймає послів, здійснює нагородження, підписує міжнародні угоди.

**ЦІКАВО!**

**Символи Президента України**

Офіційні символи глави держави є атрибутами української державності. Вони запроваджені Указом Президента України від 29 листопада 1999 р. До них належать: Прапор (штанدارт) Президента України, Знак Президента України, Гербова печатка Президента України, Булава Президента України.



Рівність прав та умов участі у виборчому процесі Президента України забезпечується:

- заборобою привілеїв чи обмежень кандидатів на посаду Президента України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;
- заборобою втручання органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у виборчий процес, за винятком випадків, передбачених цим Законом;
- заборобою використання для фінансування передвиборної агітації інших коштів, крім коштів Державного бюджету України та коштів виборчих фондів кандидатів на посаду Президента України;
- рівним та неупередженим ставленням органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, їхніх службових та посадових осіб до кандидатів на посаду Президента України;
- рівним та неупередженим ставленням засобів масової інформації до кандидатів на посаду Президента України.

**ВАЖЛИВО!** Вимоги до кандидатів на посаду Президента України:

- громадянин України;
- вік від 35 років;
- має право голосу;
- проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років;
- володіє державною мовою. ■

Президент України, відповідно до статті 106 Конституції України, має такі повноваження:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

- 2) звертається з посланнями до народу та зі щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- 4) приймає рішення про визнання іноземних держав;
- 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- 6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- 7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;
- 8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;
- 9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на 15-й день після одержання такої пропозиції;
- 10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- 11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
- 12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;

- 13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
  - 14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
  - 15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
  - 16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
  - 17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
  - 18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;
  - 19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
  - 20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
  - 21) приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — із наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;
  - 22) призначає на посади третину складу Конституційного Суду України; <...>
  - 24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
  - 25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
  - 26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;
  - 27) здійснює помилування;
  - 28) створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;
  - 29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
  - 30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) із подальшим поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
  - 31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.
- Статус Президента як гаранта Конституції й державного службовця вищої категорії, закріплений у Конституції України, покладає на нього обов'язок припиняти антиконституційні дії законодавчої, виконавчої та судової влади, які прямо чи опосередковано порушують Основний Закон України. Для виконання цього обов'язку Президент наділений відповідними повноваженнями: він може призупинити рішення органів влади, застосувати право вето до законів, за які проголосувала Верховна Рада.
- Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.
- Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України згідно зі статтею 106 Конституції України. У разі збройної агресії проти України Президент приймає рішення щодо застосування Збройних Сил України з метою оборони держави. Як гарант державного суверенітету та територіальної незалежності України, Президент очолює Раду національної безпеки та оборони України.

**ВАЖЛИВО!** Президент здійснює свої конституційні повноваження через вертикаль влади, до складу якої входять: Адміністрація Президента, Консультативна рада, Рада національної безпеки і оборони та місцеві адміністрації. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яким є місце Президента України в системі органів державної влади? 2. Якими є вимоги до кандидата на посаду Президента України? 3. Яким є строк повно-

важень Президента України? 4. Назвіть основні повноваження Президента України.

## § 91. Нормативно-правові акти Президента України

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Проекти актів Президента України вносять: Кабінет Міністрів України; Рада міністрів АР Крим; Глава Адміністрації Президента України; Секретар Ради національної безпеки і оборони України; радники Президента України; консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, утворені Президентом України. На підпис Президенту України укази та розпорядження подає Глава Адміністрації Президента України.

Правові акти Президента України можуть бути визнані Конституційним Судом України неконституційними, що має своїм наслідком втрату ними чинності з моменту прийняття такого рішення.

Правові акти Президента України є підзаконними, оскільки приймаються на основі та в межах Конституції і законів України.

**Укази** — нормативно-правові чи індивідуально-владні акти, які приймаються Президентом України на виконання Конституції та законів України з найважливіших питань державного й суспільного життя.

**ВАЖЛИВО!** Нормативні акти Президента України поширюються на невизначене коло суб'єктів правовідносин, а індивідуально-владні акти мають індивідуальне, тобто персоналізоване спрямування. ■

Указами Президента України оформлюються:

- нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань;
- присвоєння вищих дипломатичних рангів, вищих військових звань, інших спеціальних звань і класних чинів;
- прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку;
- рішення Президента України щодо призначення та звільнення з посад керівників відповідних державних органів, установ та організацій;

- встановлення президентських відзнак та нагородження ними;
- помилування.

**Розпорядження** — індивідуально-владні внутрішньоорганізаційні акти Президента України, що приймаються з питань кадрового та іншого забезпечення.

Розпорядженнями Президента України оформляються:

- оперативні, організаційні й кадрові питання;
- призначення на посади та звільнення з посад помічників, референтів Президента України;
- винесення на обговорення громадськості проектів законів, які передбачаються для внесення Президентом України на розгляд Верховної Ради України, проектів актів Президента України;
- проведення переговорів, підписання міжнародних договорів.

Правові акти Президента України не пізніше ніж у 15-денний строк після їх підписання оприлюднюються в офіційних друкованих виданнях: «Урядовий кур'єр», «Офіційний вісник України». Оприлюднені правові акти набирають чинності через десять днів або в інший визначений самим правовим актом строк, але не раніше дня опублікування в зазначених офіційних виданнях.

**ВАЖЛИВО!** Ненормативні правові акти Президента України оприлюднюються: шляхом надсилання певним державним органам, органам місцевого самоврядування, які у свою чергу зобов'язані повідомити ті підприємства, установи чи організації, на які поширюється владно-регулюючий вплив правових актів глави держави. Набирають чинність ненормативні правові акти Президента України з моменту їх отримання адресатами або у визначений актом строк. Індивідуально-правові акти про призначення, звільнення з посад набирають чинності із моменту їх підписання Президентом України. ■

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає

укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21

статті 106, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України та міністр, відповідальний за акт та його виконання.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть види правових актів Президента України. 2. Яким є порядок оприлюднення правових актів Президента України та набуття ними чинності? 3. Які

рішення глави держави оформляються Указами, а які — розпорядженнями?

## § 92. Припинення повноважень Президента України. Рада національної безпеки і оборони України

Президент України виконує свої повноваження до вступу на посаду новообраного Президента України. Строк повноважень Президента складає п'ять років. Однак можливі випадки, коли повноваження Президента можуть бути припинені достроково. Перелік підстав, за яких повноваження Президента можуть бути припинені достроково, визначені в статті 108 Конституції України.

**ВАЖЛИВО!** Повноваження Президента України припиняються достроково в разі:

- 1) відставки;
- 2) неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто

заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Президент України може бути усунений із посади Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з посади в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку щодо

#### ЦІКАВО!

##### Про імпічмент

Імпічмент (англ. *impeachment*) — у конституціях деяких держав процедура притягнення до суду парламенту вищих посадових осіб держави. Результатом імпічменту, як правило, є дострокове припинення повноважень президента або іншого посадовця й усунення його з посади. У разі імпічменту голови держави таке рішення приймається конституційною більшістю

парламенту. Різні країни окремо визначають процедуру імпічменту відповідно до власного законодавства. У демократичних державах імпічмент є одним з елементів контролю над владою країни та необхідний для збереження стабільності суспільного й конституційного ладу. Імпічмент є також засобом недопущення авторитаризму й механізмом гарантування національної безпеки.



Емблема РНБО України

дотримання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, у яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 Конституції України виконання обов'язків Президента України на період до обрання та вступу на посаду нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в пе-

ріод виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6—8, 10—13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України.

**Рада національної безпеки і оборони України (РНБО України)** — координаційний орган із питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції визначено в Законі України «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Відповідно до статті 107 Конституції України РНБО України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони. Рішення РНБО України вводяться в дію указами Президента України. Компетенція та функції РНБО України визначаються законом.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

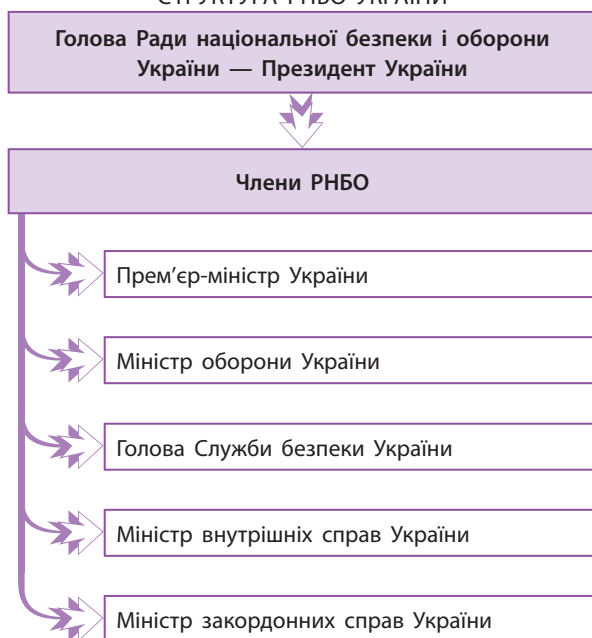
У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України». Так, *функціями* цього органу є:

- внесення пропозицій Президенту України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;
  - координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в мирний час.
  - координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та в разі виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.
- Відповідно до функцій, визначених Законом, РНБОУ має такі **компетенції**:
- розробляє та розглядає питання, які належать до сфери національної безпеки та оборони, і подає пропозиції Президенту України відповідно до своїх досліджень;

## СТРУКТУРА РНБО УКРАЇНИ





- здійснює поточний контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони, подає Президенту України відповідні висновки та пропозиції;
- залучає до аналізу інформації посадових осіб і фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності;
- ініціює розроблення нормативних актів і документів із питань національної безпеки й оборони, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;
- координує й контролює переведення центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також економіки країни на роботу в умовах воєнного або надзвичайного стану;
- координує й контролює діяльність органів виконавчої влади з відбиття збройної агресії, організації захисту населення та забезпечення його життєдіяльності, охорони життя, здоров'я, конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтримання громадського порядку в умовах воєнного або надзвичайного стану та в разі виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Які саме питання розглядає Рада національної безпеки і оборони України? Чого вони стосуються? Якого кола осіб вони стосуються? Наведіть приклади можливих рішень.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть підстави для дострокового припинення повноважень Президента України. 2. Визначте етапи процедури імпічменту глави держави. 3. Назвіть державні органи, які залучаються до участі в проведенні процедури імпічменту та їхні повноваження в цій сфері.

4. Визначте роль і місце Ради національної безпеки і оборони України в системі органів державної влади. 5. Які посадові особи входять до складу Ради національної безпеки і оборони України? 6. Назвіть функції і компетенцію Ради національної безпеки і оборони України.

### Завдання для самоперевірки до теми 8 «Президент України»

1. Спробуйте скласти класифікацію повноважень Президента України за критеріями, обраними вами самостійно.
2. Визначте, чи виникає у Президента України право дострокового припинення повноважень Верховної Ради України у випадку, якщо протягом 60 днів після відставки уряду не сформовано в повному складі персональний склад Кабінету Міністрів через те, що глава держави не подає кандидатури на посади Міністрів оборони та закордонних справ.
3. Спробуйте визначити, що саме не врегульовано в Конституції України в питанні дострокового припинення повноважень Президента України у зв'язку з неможливістю виконувати повноваження за станом здоров'я.
4. Порівняйте: правовий статус Президента України та Верховної Ради України; укази Президента України та розпорядження Президента України; припинення повноважень Президента України у зв'язку із застосуванням до нього процедури імпічменту та у зв'язку з неможливістю виконувати повноваження за станом здоров'я.
5. Спробуйте визначити, які юридичні складнощі можуть виникнути у Верховного Суду України в разі надання висновку про те, що діяння, у яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.
6. Як ви вважаєте, чи має право особа, яку було усунуто з посади Президента України в порядку імпічменту, повернутися до виконання обов'язків глави держави, якщо після розгляду справи судом стосовно звинувачення її у вчиненні злочину суд винесе виправдовувальний вирок.

## Тема 9. Виконавча влада України

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати склад Кабінету Міністрів України; центральні й місцеві органи виконавчої влади
- застосовувати поняття та терміни: *Кабінет міністрів України, Прем'єр-міністр України, міністерство, місцеві державні адміністрації*
- описувати правовий статус Кабінету Міністрів України; процедуру призначення Прем'єр-міністра України; підстави припинення повноважень Кабінету Міністрів України
- аналізувати статті розділу VI Конституції України
- характеризувати повноваження Кабінету Міністрів України; повноваження місцевих органів виконавчої влади

**Основні поняття:** Кабінет Міністрів України, Прем'єр-міністр, центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади.

### § 93. Кабінет Міністрів України: склад, порядок призначення, повноваження. Повноваження Прем'єр-міністра України

Головне завдання виконавчої влади — організація державного управління, виконання законів, забезпечення соціально-економічного життя держави.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

**ВАЖЛИВО!** Інформація щодо діяльності кабінету міністрів розміщується в публічному просторі та доступна за посиланням <http://www.kmu.gov.ua/>. ■

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією України та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України.

**ВАЖЛИВО!** До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віцепрем'єр-міністр, віцепрем'єр-міністри, міністри. ■

#### Порядок призначення Кабінету Міністрів України

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України

призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені Конституцією України.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новоформованого Кабінету Міністрів України.

### Повноваження Кабінету Міністрів України

Повний перелік повноважень Кабінету Міністрів України визначений у статті 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України».

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права поєднувати свою службу діяльністю з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи в позаробочий час), входить до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті отримання прибутку.

Організація, повноваження й порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої



Будівля Кабінету Міністрів України

влади визначаються Конституцією і законами України, зокрема Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

Роботою Кабінету Міністрів України керує *Прем'єр-міністр України*.

### Повноваження Прем'єр-міністра України

Повний перелік повноважень Прем'єр-міністра України визначений у статті 42 Закону «Про Кабінет Міністрів України». Відповідно до неї Прем'єр-міністр України:

- 1) керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує діяльність Кабінету Міністрів України на забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України, та здійснення інших повноважень, покладених на Кабінет Міністрів України;
- 2) спрямовує, координує та контролює діяльність членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, дає із цією метою доручення, обов'язкові до виконання зазначеними органами та посадовими особами;
- 3) вносить на розгляд Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України (крім Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України), а також Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України та ін.



Зала засідань уряду України

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яке місце посідає Кабінет Міністрів України в системі органів виконавчої влади? 2. У який спосіб формується склад уряду України? 3. Назвіть повноважен-

ня Кабінету Міністрів України. 4. Які функції виконує Прем'єр-міністр? 5. Якими є способи припинення повноважень Кабінету Міністрів України?

Прем'єр-міністр України може здійснювати інші повноваження, передбачені Конституцією та законами України.

Для здійснення Прем'єр-міністром України своїх повноважень у складі Секретаріату Кабінету Міністрів України утворюється патронатна служба — апарат Прем'єр-міністра України, керівник якого призначається на посаду та звільняється з посади Прем'єр-міністром України.

У разі відсутності Прем'єр-міністра України повноваження Прем'єр-міністра України за його дорученням виконує Перший віце-прем'єр-міністр України або віце-прем'єр-міністр України згідно з визначеним Кабінетом Міністрів України розподілом повноважень.

## § 94. Центральні та місцеві органи виконавчої влади

Організацію, повноваження та порядок діяльності **центральных органів виконавчої влади** України визначає Закон України «Про центральні органи виконавчої влади».

Систему центральных органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади.

Система центральных органів виконавчої влади є складовою системи органів виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів України.

Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики. Повноваження міністерств, інших центральных органів виконавчої влади поширюються на всю територію держави.

Принципи діяльності міністерств та інших центральных органів виконавчої влади:

- Діяльність міністерств та інших центральных органів виконавчої влади ґрунтується

на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини й громадянина, безперервності, законності, забезпечення єдності державної політики, відкритості та прозорості, відповідальності.

- Міністерства діють за принципом єдиноначальності. Інші центральні органи виконавчої влади діють за принципом єдиноначальності, якщо інше не передбачено законом.
- Підприємства, установи та організації, що належать до сфери управління міністерств, інших центральных органів виконавчої влади, не можуть здійснювати владні повноваження, крім випадків, визначених законом.

#### Статус та атрибути міністерств, інших центральных органів виконавчої влади

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади є юридичними особами публічного права.

Міністерство, інший центральний орган виконавчої влади має печатку із зображенням

Державного герба України та своїм найменуванням, власні бланки, рахунки в органах Державної казначейської служби України.

На будинках, де розміщуються міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, вивішуються таблички (вивіски) із зображенням Державного герба України та найменуванням розташованих органів і піднімається Державний прапор України.

Зразки печаток, бланків і табличок (вивісок) міністерств, інших центральних органів виконавчої влади затверджуються Кабінетом Міністрів України.

## Міністерство

**Міністерство** є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України.

Міністерство очолює міністр України, який є членом Кабінету Міністрів України.

Порядок призначення на посаду та звільнення з посади, припинення повноважень на посаді міністра, а також статус міністра як члена Кабінету Міністрів України, визначаються Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

Основними завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох сферах, є:

- забезпечення нормативно-правового регулювання;
- визначення пріоритетних напрямків розвитку;
- інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики;
- узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президенту України та Кабінету Міністрів України;
- забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні;
- здійснення інших завдань, визначених законами України.

**Міністр** як член Кабінету Міністрів України здійснює повноваження, визначені Законом

України «Про Кабінет Міністрів України», у тому числі щодо спрямування та координації діяльності центральних органів виконавчої влади.

Міністр як керівник міністерства:

- очолює міністерство, здійснює керівництво його діяльністю;
- визначає пріоритети роботи міністерства та шляхи виконання покладених на нього завдань, затверджує плани роботи міністерства, звіти про їх виконання;
- у межах компетенції організовує та контролює виконання міністерством Конституції України, законів України, актів Кабінету Міністрів України;
- забезпечує виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України;
- вносить Прем'єр-міністру пропозиції щодо призначення на посади першого заступника міністра, заступника міністра;
- затверджує положення про самостійні структурні підрозділи апарату міністерства;
- вносить Кабінету Міністрів України подання про утворення в межах граничної чисельності державних службовців і працівників апарату міністерства й коштів, передбачених на утримання міністерства, ліквідацію, реорганізацію територіальних органів міністерства та юридичних осіб публічного права, затверджує положення про них;
- затверджує структуру апарату міністерства та його територіальних органів;
- утворює, ліквідує, реорганізовує за погодженням із Кабінетом Міністрів територіальні органи міністерства як структурні підрозділи апарату міністерства, що не мають статусу юридичної особи;
- утворює, ліквідує, реорганізовує підприємства, установи, організації, що належать до сфери управління цього міністерства, затверджує їхні положення (статути), здійснює в межах своїх повноважень інші функції з управління об'єктами державної власності;
- скасовує повністю або в окремій частині акти територіальних органів міністерства;
- приймає рішення щодо розподілу бюджетних коштів, головним розпорядником яких є міністерство;
- здійснює інші повноваження відповідно до Конституції та законів України.

## Інші центральні органи виконавчої влади

Центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій із реалізації державної політики як *служби, агентства, інспекції*.

Діяльність центральних органів виконавчої влади спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством.

Основними завданнями центральних органів виконавчої влади є:

- надання адміністративних послуг;
- здійснення державного нагляду (контролю);
- управління об'єктами державної власності;
- внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність;
- здійснення інших завдань, визначених законами України.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як агентство.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як інспекція.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють **місцеві державні адміністрації**. Особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду й звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій у здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні й підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Місцеві державні адміністрації підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення та дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок;
- дотримання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їхнього національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

**1.** Назвіть складові системи центральних органів виконавчої влади. **2.** Назвіть принципи діяльності центральних органів виконавчої влади. **3.** Назвіть основні завдання міністерств як різновиду центральних органів виконавчої влади. **4.** Якими є повноваження міністрів як керівників міністерства? **5.** Що таке державні служби, агентства та інспекції? **6.** Назвіть місцеві органи

виконавчої влади. **7.** У який спосіб відбувається призначення на посади голів місцевих державних адміністрацій? **8.** У який спосіб здійснюється парламентський контроль за діяльністю місцевих державних адміністрацій? **9.** Кому підзвітні й підконтрольні місцеві державні адміністрації? **10.** Які функції виконують місцеві державні адміністрації?

**Завдання для самоперевірки до теми 9 «Виконавча влада України»**

- 1.** Складіть схему «Органи виконавчої влади».
- 2.** Спробуйте пояснити, чому керівники центральних органів виконавчої влади (за винятком міністрів) не входять до складу Кабінету Міністрів України.
- 3.** Доведіть, що виконавча влада в містах Києві та Севастополі має регулюватися окремим законодавством.
- 4.** Доведіть або спростуйте твердження про те, що Прем'єр-міністр, так само як і Президент України, є органом державної влади.
- 5.** Спробуйте довести, що наділення обласних та районних рад правом висловлювати недовіру головам відповідних державних адміністрацій є однією з ознак, які характеризують нашу державу як демократичну.
- 6.** Порівняйте: місцеві державні адміністрації та центральні органи виконавчої влади; міністерства та державні служби; державні агентства та державні інспекції; статус міністра як керівника міністерства й статус міністра як члена уряду.
- 7.** Відповідно до Конституції України Прем'єр-міністра призначає Верховна Рада України. Кандидатуру на цю посаду вносить глава держави за пропозицією коаліції депутатських фракцій. Спираючись на норми Конституції України, спробуйте визначити, чи можливим є призначення особи на посаду глави уряду, якщо Президент України відмовиться внести до парламенту кандидатуру, запропоновану коаліцією депутатських фракцій.
- 8.** Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України. Спираючись на норми Конституції України, визначте, чи може глава держави достроково припинити повноваження парламенту, якщо протягом 60 днів після складання повноважень уряду перед новообраною Верховною Радою не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України.
- 9.** Як ви вважаєте, чи можуть зберегтися районні адміністрації в тих районах, у яких усі місцеві громади району об'єдналися в єдину (об'єднану) територіальну громаду?

## Тема 10. Місцеве самоврядування України

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати органи місцевого самоврядування в Україні
- застосовувати поняття та терміни: *місцеве самоврядування, територіальна громада, сільська, селищна, міська рада, сільський, селищний, міський голова, староста, органи самоорганізації населення*
- описувати повноваження органів місцевого самоврядування, процедуру виборів органів місцевого самоврядування
- характеризувати правовий статус депутатів місцевих рад, сільського, селищного, міського голови та старости
- оцінювати значення місцевого самоврядування в Україні

**Основні поняття:** система місцевого самоврядування, органи місцевого самоврядування, об'єднана територіальна громада, правовий статус депутатів місцевих рад, сільський, селищний, міський голова, староста села, селища, акти органів місцевого самоврядування.

### § 95. Поняття, принципи, система місцевого самоврядування. Об'єднана територіальна громада

За своєю природою місцеве самоврядування здатне бути дієвою формою поєднання безпосередньої та представницької демократії, інструментом задоволення потреб громадян шляхом створення необхідних умов для надання громадських послуг (право жителів відповідної територіальної одиниці/територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення зазначене в статті 140 Конституції України). Місцеве самоврядування, як демократичний інститут суспільства, має світову тенденцію все вагомніше впливати на соціально-економічні й політичні процеси в державі.

**Місцеве самоврядування в Україні** — право територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

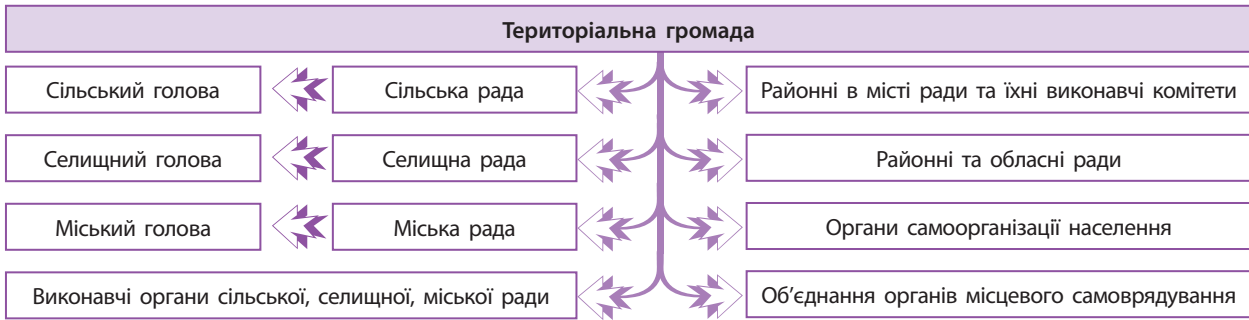
Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

**Територіальна громада** — жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Адміністративно-територіальна одиниця — область, район, місто, район у місті, селище, село.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Представницькими органами місцевого



СИСТЕМА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ



самоврядування є ради. Система місцевого самоврядування включає:

- територіальну громаду;
- сільську, селищну, міську раду;
- сільського, селищного, міського голову;
- старосту;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської рад;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією України, законами.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними й підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади — також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади.

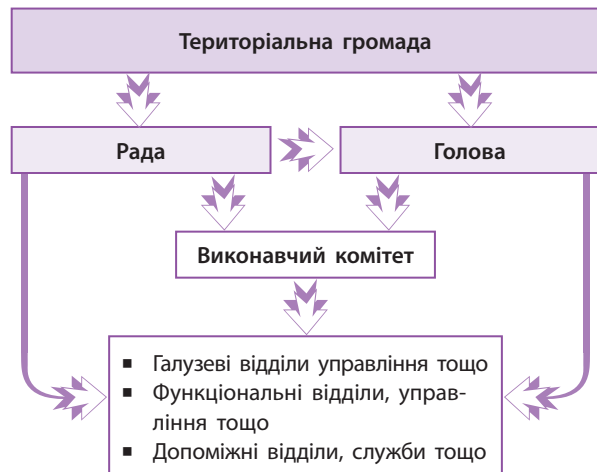
Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста, обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років у порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі. Сільський, селищний, міський голова очолює ви-

конавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської рад, головує на її засіданнях.

Відносини, що виникають у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, а також добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад, регулюються Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

**Об'єднана територіальна громада (ОТГ, об'єднана громада)** — адміністративно-територіальна одиниця в Україні, утворена відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Об'єднані громади утворюються внаслідок добровільного об'єднання суміжних територіальних громад сіл, селищ, міст. Об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою; якщо центром визначено селище міського типу, — селищною; центром якої визначено село, — сільською.

Суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад є суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст.



**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке місцеве самоврядування? 2. Назвіть складові системи місцевого самоврядування. Що є первинним елементом системи місцевого самоврядування? 3. Визначте місце сільського, селищного чи

міського голови в системі місцевого самоврядування. 4. Кому підконтрольні й підзвітні виконавчі органи місцевих рад? 5. Що таке об'єднана територіальна громада?

## § 96. Правовий статус депутатів місцевих рад. Сільський, селищний, міський голова. Староста села, селища

Повноваження депутата місцевої ради починаються з моменту офіційного оголошення на сесії відповідною територіальною виборчою комісією рішення про підсумки виборів та про визнання повноважень депутатів. Строк повноважень депутата — п'ять років.

### Правовий статус депутатів місцевих рад

1. Депутат є виборною особою, яка набуває свого статусу за результатами виборів у конкретному виборчому окрузі. Таким чином, він обирається частиною виборців територіальної громади.
2. Депутат представляє інтереси всієї територіальної громади у виборному органі влади, а не інтереси виборчого округу. Депутат місцевої ради зобов'язаний підтримувати зв'язки з виборцями, колективами й об'єднаннями громадян, які висунули його кандидатом у депутати, а також колективами інших підприємств, установ, організацій, державними органами, органами місцевого самоврядування та об'єднань громадян, розташованими на території виборчого округу.
3. Депутат представляє відповідну місцеву раду перед своїми виборцями. Він підтримує постійний зв'язок зі своїми виборцями, регулярно інформує їх про роботу ради, виконання планів і програм економічного і соціального розвитку, місцевих екологічних програм, рішень ради, бере участь в організації виконання рішень ради та її органів, у масових заходах, що проводяться на території виборчого округу, вивчає громадську думку, потреби населення, інформує про них раду, вживає інших заходів щодо задоволення колективних потреб

та законних вимог громадян (стаття 13 Закону «Про статус депутатів місцевих рад»). Також депутат розглядає пропозиції, заяви і скарги громадян, звітує перед виборцями не менше одного разу на рік або в будь-який час на вимогу виборців (статті 16, 17 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад»).

### Виникнення і строк повноважень депутата місцевої ради

Депутат місцевої ради набуває своїх повноважень у результаті обрання його до ради відповідно до Закону «Про місцеві вибори».

Повноваження депутата місцевої ради починаються з дня відкриття першої сесії відповідної ради з моменту офіційного оголошення підсумків виборів відповідною територіальною виборчою комісією та закінчуються в день відкриття першої сесії цієї ради нового скликання, крім передбачених законом випадків дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради або ради, до складу якої його обрано.

Повноваження депутата місцевої ради, обраного замість того депутата, який вибув, або на повторних виборах, починаються з дня заслуховування на черговому після виборів депутата місцевої ради пленарному засіданні відповідної місцевої ради повідомлення територіальної виборчої комісії про підсумки виборів. Спори щодо набуття повноважень депутатів місцевої ради вирішуються судом.

Депутат, який не виправдав довіри виборців, може бути в будь-який час відкликаний ними в порядку, встановленому Законом України «Про статус депутатів місцевих рад».

Повноваження депутата місцевої ради можна умовно поділити на дві групи: повноваження в раді й повноваження у виборчому окрузі.

Депутат місцевої ради має право голосу з усіх питань, що розглядаються на засіданнях ради та її органів, до складу яких він входить. Кожний депутат у раді та її органах, до складу яких він входить, має один голос. Депутат, який не входить до складу будь-якого органу ради, може брати участь у його роботі з правом дорадчого голосу.

Крім того, депутат місцевої ради має право:

- обирати й бути обраним до органів відповідної ради;
- пропонувати питання для розгляду радою та її органами;
- вносити пропозиції та зауваження щодо порядку денного засідання ради та її органів, порядку розгляду питань та їх суті;
- вносити на розгляд проекти рішень, інших документів, що приймаються радою або її органами, поправки до них;
- висловлювати думку щодо персонального складу утворених радою органів і кандидатур посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються нею;
- порушувати питання про недовіру органам, утвореним радою, особам, які входять до їх складу, а також особам, які обрані, призначені або затверджені радою;
- брати участь у дебатах, звертатися із запитаннями, ставити запитання доповідачам, співдоповідачам, головуючому на засіданні;
- вносити пропозиції про заслуховування на пленарному засіданні ради звіту чи інформації будь-якого органу або посадової особи, підзвітних чи підконтрольних їй, а також стосовно питань, що входять до компетенції відповідної ради, інших органів і посадових осіб, які діють на її території;
- виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій та мотивів голосування, давати довідки;
- оголошувати на засіданнях ради та її органів тексти звернень, заяв, резолюцій, петицій громадян або їх об'єднань, якщо вони мають суспільне значення.

### Сільський, селищний, міський голова

Сільський, селищний, міський голова, згідно зі статтею 12 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», є головною посадовою

особою територіальної громади відповідного села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста.

Відповідно до частини 3 статті 141 Конституції України статус і повноваження голів визначаються законом.

Як і депутати представницьких органів місцевого самоврядування, голова обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, прямого виборчого права шляхом таємного голосування (частина 2 статті 141 Конституції України).

Відповідно до статті 2 Закону «Про місцеві вибори» вибори міського голови (міст, кількість виборців у яких дорівнює або є більшою за 90 тис. осіб) проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, а вибори сільського, селищного, міського голови (міст, кількість виборців у яких є меншою від 90 тис. осіб) проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі. При цьому кандидат на посаду голови не може одночасно балотуватися кандидатом у депутати відповідної ради. На нього, як і на депутатів представницьких органів місцевого самоврядування, поширюється принцип несумісництва посад.

Обраним на посаду сільського, селищного, міського голови вважається кандидат, який отримав більшість голосів виборців, що брали участь у голосуванні, відносно інших кандидатів, які балотувалися у відповідному окрузі, та за умови, що кількість голосів, поданих за нього, перевищує кількість голосів виборців, які не підтримали жодного з кандидатів в окрузі. Якщо після закінчення строку реєстрації кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови залишився один кандидат, голосування проводиться по одному кандидату.

Строк повноважень голови — п'ять років. Повноваження сільського, селищного, міського голови починаються з моменту оголошення відповідною сільською, селищною, міською виборчою комісією на пленарному засіданні ради рішення про його обрання й закінчуються в момент вступу на цю посаду іншої, обраної відповідно до закону особи, крім випадків дострокового припинення його повноважень.

Сільський, селищний, міський голова не може бути депутатом будь-якої ради, поєднувати свою службову діяльність з іншою

посадою, у тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої в позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, отримувати від цього прибутки.

На сільських, селищних, міських голів поширюються повноваження та гарантії депутатів рад, передбачені законом про статус депутатів рад, якщо інше не встановлено законом.

**Отже, сільський, селищний, міський голова виступає одноосібним представником територіальної громади та її виконавчих органів, головує на засіданнях ради.**

Повноваження сільського, селищного, міського голови визначені в статті 42 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» згідно з таким принципом: голова здійснює інші повноваження місцевого самоврядування, визначені Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» та іншими законами України, якщо вони не віднесені до виключних повноважень ради або не віднесені радою до відання її виконавчого комітету. У межах своїх повноважень голова видає розпорядження.

Повноваження сільського, селищного, міського голови можна поділити на такі групи.

*1. Повноваження з організації роботи сільської, селищної, міської ради та органів, які вони утворюють.*

Сільський, селищний, міський голова, очолюючи відповідну раду базового рівня, організовує роботу ради в межах, визначених законом. Зокрема, він на підставі статті 42 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» скликає сесії ради, вносить пропозиції та формує порядок денний сесій ради й головує на пленарних засіданнях ради.

Голова вносить на розгляд ради пропозицію щодо кандидатури на посаду секретаря ради.

На пленарному засіданні ради голова вносить на розгляд ради пропозиції про кількісний і персональний склад виконавчого комітету та структуру й штати виконавчих органів ради, апарату ради та її виконавчого комітету. Він також здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчого комітету.

Сільський, селищний, міський голова укладає від імені територіальної громади, ради та її виконавчого комітету договори відповідно до законодавства, а з питань, віднесених до виключної компетенції ради, подає їх на затвердження ради. Він також підписує рішення ради та її виконавчого комітету.

*2. Повноваження, пов'язані з реалізацією територіальною громадою форм волевиявлення населення сіл, селищ і міст.*

У межах цих повноважень сільський, селищний, міський голова забезпечує виконання рішень місцевого референдуму, відповідної ради, її виконавчого комітету, а також скликає загальні збори громадян за місцем їх проживання.

*3. Повноваження сільського, селищного, міського голови в галузі програмування розвитку територій місцевого самоврядування базового рівня, бюджету та фінансування.*

Сільський, селищний, міський голова забезпечує підготовку на розгляд ради проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку, цільових програм з інших питань самоврядування, місцевого бюджету та звіту про його виконання, рішень ради з інших питань, що належать до її відання; оприлюднює затверджені радою програми, бюджет і звіти про їх виконання.

Він також є розпорядником бюджетних, позабюджетних цільових (у тому числі валютних) коштів, але використовує їх тільки за призначенням, визначеним радою.

*4. Розпорядчі та представницькі повноваження сільських, селищних, міських голів.*

Сільський, селищний, міський голова має право призначати на посади та звільняти з посад керівників відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради, підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад.

Він також представляє територіальну громаду, раду та її виконавчий комітет у відносинах із державними органами, іншими органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадянами, а також у міжнародних відносинах.

*5. Повноваження в галузі забезпечення законності, охорони прав і свобод людини й громадянина на території відповідної ради.*

Сільський, селищний, міський голова забезпечує в межах наданих законом повноважень органів виконавчої влади на відповідній території дотримання Конституції та законів України, виконання актів Президента України та відповідних органів виконавчої влади.

Він також має право звертатися до суду стосовно визнання незаконними актів інших органів місцевого самоврядування, місцевих

органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права й інтереси територіальної громади, а також повноваження ради та її органів.

Голова забезпечує на відповідній території дотримання законодавства щодо розгляду звернень громадян та їх об'єднань.

6. Повноваження щодо здійснення контролю з боку відповідних рад за діяльністю голів.

Сільський, селищний голова є підзвітною, підконтрольною та відповідальною особою. Насамперед він несе персональну відповідальність за здійснення наданих йому законом повноважень перед державою (стаття 76 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»), перед територіальною громадою (стаття 75 цього За-

кону), перед радою, юридичними та фізичними особами (стаття 77 Закону).

### Староста

**Староста** є посадовою особою місцевого самоврядування в селі або селищі, які разом з іншими населеними пунктами добровільно об'єднуються в одну територіальну громаду. Староста обирається жителями села або селища на строк повноважень місцевої ради об'єднаної територіальної громади. Староста входить до складу виконавчого комітету об'єднаної територіальної громади. Повноваження старости визначаються Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» та Положенням про старосту.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Охарактеризуйте правовий статус депутата місцевої ради. 2. Охарактеризуйте правовий статус міського,

сільського, селищного голови. 3. У чому полягають особливості правового статусу старости села чи селища?

## § 97. Акти органів місцевого самоврядування

Органи самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, обов'язкові до виконання на відповідній території. До таких рішень відносять:

- статuti громад, рішення, прийняті на місцевих референдумах;
- регламенти місцевих рад;
- рішення рад;
- розпорядження сільських, селищних, міських голів;
- рішення виконавчих комітетів рад;
- договори про розмежування предметів відання місцевих рад та органів місцевої виконавчої влади тощо.

Реалізація права їх видавати є засобом саморегуляції життєдіяльності громади, системи місцевого самоврядування.

Рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень. Загалом рішення приймається на пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від її загального складу. Якщо жоден депутат не заперечує, то воно може прийнятися й без обговорення.

Рішення ради приймається відкритим (у тому числі поіменним) або таємним голосуванням. *Таємне голосування* проводиться у випадках: 1) обрання за пропозицією сільського, селищного, міського голови на посаду секретаря ради; 2) прийняття рішення про дострокове припинення повноважень місцевого голови; 3) обрання голови ради, заступника голови ради, звільнення їх із посади тощо.

### Форми рішень органів місцевого самоврядування

Місцеві ради в межах своїх повноважень приймають нормативні акти у формі рішень. Місцева рада може приймати рішення в таких формах:

- *ухвала* — рішення ради, прийняте в межах її компетенції для досягнення певної цілі, що спричинює певні юридичні наслідки. Ці рішення є обов'язковими для виконання на території, підвідомчій раді;
- *доручення* — рішення ради щодо органу чи посадової особи ради, які містять зобов'язання або повноваження одноразової дії;

- *звернення* — рішення ради, звернене до непідпорядкованих їй суб'єктів із закликом до певних дій або ініціатив;
- *заява* — рішення ради, що містить у собі позиції ради з певних питань;
- *процедурне рішення* — рішення, прийняте радою з процедурних питань (про перерву в засіданні, проведення додаткової реєстрації, перерахунок голосів).

Сільський, селищний, міський голова наділений своєрідним «правом вето» стосовно рішень відповідної ради.

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради в межах своїх повноважень також приймає рішення виконавчого комітету. Рішення приймаються на його засіданні більшістю голосів від загального складу виконавчого комітету й підписуються сільським, селищним, міським головою, головою районної в місті ради.

У випадку незгоди сільського, селищного, міського голови (голови районної в місті ради) із рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням та внести це питання на розгляд відповідної ради. Рішення виконавчого комітету ради з питань, віднесених до власної ком-

петенції виконавчих органів ради, можуть бути скасовані відповідною радою.

Сільський, селищний, міський голова, голова районної в місті, районної, обласної ради в межах своїх повноважень видає розпорядження.

Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. На вимогу громадян їм може бути видано копію відповідних актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування. При цьому слід відзначити, що згідно з положенням частини 1 статті 21 Закону «Про інформацію» акти органів місцевого самоврядування є основним джерелом інформації цих органів.

**ВАЖЛИВО!** Акти ради, сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті ради, виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради, прийняті в межах наданих їм повноважень, є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, а також громадянами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території. ■

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть види рішень, які приймаються органами місцевого самоврядування. 2. У яких випадках рішення місцевих рад приймаються відкритим голосуванням, а в яких — таємним? 3. Назвіть форми рішень, які приймаються

органами місцевого самоврядування. 4. Якими є права міського, сільського чи селищного голови щодо призупинення рішень відповідних рад? 5. Які правові акти видають міські, сільські, селищні голови?

### Завдання для самоперевірки до теми 10 «Міське самоврядування України»

1. Спробуйте визначити, із якою метою запроваджено взаємне делегування повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями.
2. Доведіть, що запровадження посади старости села (селища) у разі утворення об'єднаних територіальних громад спрямоване на практичну реалізацію однієї із засад місцевого самоврядування.
3. На думку деяких юристів, наділення місцевої ради правом висловлення недовіри міському (сільському, селищному) голові суперечить принципам демократії, оскільки статус ради, яка обрана виборцями, не може бути вищим за статус міського (сільського, селищного) голови, якого також обрали виборці. Спробуйте спростувати або довести істинність цього твердження.

4. Обласні та районні ради представляють спільні інтереси територіальних громад. Однак у законодавстві відсутній перелік цих інтересів. Спробуйте його скласти.
5. Порівняйте: міські, селищні та сільські ради з обласними та районними радами, які представляють спільні інтереси територіальних громад; правовий статус депутатів місцевих рад та народних депутатів України; акти органів місцевого самоврядування та акти місцевих державних адміністрацій; право міської (сільської, селищної) ради щодо висловлення недовіри міському (сільському, селищному) голові та право районної (обласної) ради щодо висловлення недовіри голові місцевої державної адміністрації; об'єднану територіальну громаду та територіальну громаду міста (села, селища).
6. Однією з особливостей виборчої системи, за якою обираються міські, районні та обласні ради, є те, що за певних обставин може скластися така ситуація, коли в цих радах від деяких виборчих округів не буде представника виборців, а від окремих округів таких представників виявиться двоє. Як ви вважаєте, чи має законодавство містити окремі норми щодо особливостей правового статусу таких депутатів?

## Практичне заняття

### Вибори органів місцевого самоврядування

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- характеризувати засади місцевих виборів
- характеризувати засади виборчого процесу
- засвоїти правила формування списків кандидатів від місцевих організацій політичних партій та формування депутатського корпусу за підсумками голосування
- правильно заповнювати виборчі бюлетені
- засвоїти основні положення процесу голосування й підбиття підсумків голосування на виборчій дільниці
- визначати підстави для визнання голосування на виборчій дільниці недійсним
- давати юридичну оцінку деяким порушенням під час процесу голосування

**ЗАВДАННЯ 1.** Знайдіть у Конституції норму, у якій визначаються засади виборів. Опрацюйте відповідні норми Закону України «Про місцеві вибори» (далі — Закон) і знайдіть у цьому нормативно-правовому акті ті засади

виборів, про які не йдеться в Основному Законі України. Спробуйте визначити, у чому полягає необхідність існування цих додаткових засад виборів.

**ЗАВДАННЯ 2.** Визначте, яка засада місцевих виборів була порушена в кожній із наведених ситуацій.

**Ситуація 1.** Дільнична виборча комісія дала можливість виборцю Саенку проголосувати за його дружину, оскільки остання дорогою на виборчу дільницю зламала ногу й сама не змогла прийти на голосування. У неї не було можливості проголосувати вдома чи в лікарні.

**Ситуація 2.** Виборцю Хоменку дали можливість проголосувати на двох виборчих дільни-

цях — як за місцем його фактичного проживання, так і за місцем реєстрації.

**Ситуація 3.** Керівник одного з підприємств пригрозив своїм підлеглим покаранням за неучасть у місцевих виборах.

**Ситуація 4.** На одній із виборчих дільниць у кабіні для голосування була ручка із вмонтованою відеокамерою.

**ЗАВДАННЯ 3.** Проведіть рольову гру «Голосування на виборчій дільниці».

**ЗАВДАННЯ 4. Розв'язування завдань.**

1. На виборчу дільницю для участі в голосуванні прийшов виборець — представник ромської громади, який повідомив голову дільничної виборчої комісії (ДВК) про те, що він неписьменний і тому просить дати можливість своєму сусіду допомогти в заповненні виборчого бюлетеня. Голова ДВК відмовив у задоволенні прохання, пославшись при цьому на норму Закону, відповідно до якої така допомога може надаватися тільки тим виборцям, які внаслідок фізичних вад не можуть самостійно заповнити виборчий бюлетень, а неписьменність не може вважатися фізичною вадою. Чи є відмова голови ДВК правомірною? Обґрунтуйте свою відповідь.

2. Під час проведення місцевих виборів у жовтні 2015 р. член ДВК Хрустальов почав здійснювати відеозапис процесу голосування. Голова ДВК Мандрик зробив йому зауваження про неправомірність його дій. На це Хрустальов відповів Мандрику, що Закон не містить заборону таких дій для члена комісії та надає це право офіційним спостерігачам. Оскільки член ДВК за статусом стоїть значно вище, ніж офіційний спостерігач, то те, що дозволяється офіційному спостерігачу, тим більше дозволено члену ДВК. Хто має рацію в цій ситуації? Обґрунтуйте свою відповідь.

3. Визначте в кожній із запропонованих ситуацій наявність або відсутність підстав для визнання голосування на виборчій дільниці недійсним.

**Ситуація 1.** На виборчій дільниці для голосування виборцям було видано 1902 бюлетені. Після відкриття скриньок для голосування в них було виявлено 1926 бюлетенів.

**Ситуація 2.** На виборчій дільниці виборці, які проголосували, вкидали бюлетені в чотири скриньки. Після відкриття процесу голосування один із виборців, який не вийшов із приміщення для голосування, встиг підпалити виборчу скриньку, у якій було

258 бюлетенів із 834, виданих виборцям. Бюлетені в підпаленій скриньці були знищені.

**Ситуація 3.** На виборчій дільниці для голосування виборцям було видано 568 бюлетенів. До завершення процесу голосування було встановлено, що 12 бюлетенів було видано особам, які не мають права голосу.

**Ситуація 4.** На виборчій дільниці для голосування виборцям було видано 698 бюлетенів. Із них 26 бюлетенів отримали виборці, які не були включені до списку виборців і 22 бюлетені отримали виборці, які були включені до списку виборців безпідставно.

4. Визначте в кожній із запропонованих ситуацій наявність або відсутність порушень виборчого законодавства.

**Ситуація 1.** До кабінки для таємного голосування спробували зайти разом чоловік і дружина. Член ДВК повідомив їх про те, що це є порушенням виборчого законодавства. Чоловік на це відповів, що згідно з нормами Сімейного кодексу України чоловік і дружина всі питання життєдіяльності, сім'ї вирішують спільно, а кодекс має більш високу юридичну силу, ніж Закон України «Про місцеві вибори».

**Ситуація 2.** На виборчу дільницю прийшли разом проголосувати дві подруги Аліна та Катерина. На дільниці була велика черга. Однак Аліна проголосувала на 10 хвилин раніше за Катерину і весь час після того, як вкинула бюлетені до скриньки, очікувала на подругу в приміщенні для голосування.

**Ситуація 3.** Під час підрахунку голосів на виборчій дільниці офіційний спостерігач від місцевої організації політичної партії стояв на відстані одного метра за спиною члена ДВК, який вів підрахунок бюлетенів, знімаючи цей процес на відеокамеру.

**Ситуація 4.** Громадянка Курченко після отримання бюлетенів не виявила наміру піти в кабінку для голосування, а заповнила їх прямо на столі, де відбувалася їх видача.

**ЗАВДАННЯ 5.** Порівняйте вибори до міських та сільських рад.



## Тема 11. Судова влада в Україні

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати принципи судоустрою в Україні
- застосовувати поняття та терміни: *правосуддя, судоустрій, судочинство*
- описувати систему судів загальної юрисдикції, повноваження Конституційного Суду України
- аналізувати статті розділів VIII, XII Конституції України
- розрізняти правосуддя й судочинство; конституційне подання, конституційне звернення і конституційну скаргу
- характеризувати статус суддів, засади судочинства
- оцінювати роль судової влади в демократичній державі

**Основні поняття:** правосуддя, Конституційний Суд України, конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга, місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд, Вища рада правосуддя.

## § 98. Правосуддя. Принципи судоустрою в Україні

Які гілки влади існують в Україні?

*Основні засади судочинства в Україні* — це сукупність принципів, що нормативно визначають сутність і зміст судочинства загалом та встановлюють особливості здійснення цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства в Україні.

**ВАЖЛИВО!** Принципи здійснення правосуддя в Україні отримали нормативне закріплення в статті 129 Конституції України, розділі I «Засади організації судової влади» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та інших нормативно-правових актах. ■

У найбільш загальному вигляді систему принципів здійснення судочинства визначає стаття 129 Конституції України. Так, основними засадами судочинства в Україні є:

- рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості;
- підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;

- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- розумні строки розгляду справи судом;
- забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках — на касаційне оскарження сурового рішення суду;
- обов'язковість рішень суду.

Усі принципи судочинства України умовно можна поділити на три групи:

- 1) загальні конституційні принципи правосуддя;
- 2) спеціальні міжгалузеві принципи, що визначають загальні засади судоустрою та правового статусу суддів судів загальної юрисдикції;
- 3) галузеві принципи цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства.

*Перша група принципів судочинства* визначає загальні засади здійснення правосуддя в Україні та реалізації права людини й громадянина на судовий захист своїх прав, свобод і законних інтересів.

Провідним принципом національного судочинства є принцип верховенства права. Цей принцип означає, що жодна людина не є вище закону, що ніхто не може бути покараним

державою, крім як за порушення закону, і що ніхто не може бути засудженим за порушення закону іншим чином, ніж у порядку, встановленому законом. Верховенство права різко контрастує з ідеєю, що правитель, законодавець може бути вище закону, що було особливістю римського, радянського, нацистського права та деяких інших правових систем. Значним принципом національного судочинства є принцип законності судочинства, зміст якого передбачає неухильне дотримання судами загальної юрисдикції Конституції та законів України під час здійснення ними цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства. На відміну від країн з англосаксонською правовою системою, судові прецеденти не можуть бути джерелом судочинства в Україні, за винятком рішень Європейського суду з прав людини.

Важливим принципом судочинства, що розвиває положення статей 5 і 38 Конституції України про народний суверенітет і право громадян України на участь в управлінні державними справами, є принцип безпосередньої участі народу в здійсненні правосуддя. Цей принцип реалізується шляхом участі народних засідателів і присяжних у діяльності судів загальної юрисдикції. Щоправда, стаття 5 Закону визначає це право як «громадянський обов'язок».

Одним із ключових принципів судочинства в Україні є принцип гарантованості права на судовий захист. Він належить до загальних принципів конституційного права. Так, стаття 8 Конституції України декларує: «Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується», — а стаття 55 гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Принципом вітчизняного судочинства є принцип рівності перед законом і судом, який є похідним від загального конституційного принципу рівності громадян перед законом і рівності їх конституційних прав і свобод (стаття 24 Конституції України). Сутність цього принципу полягає в тому, що правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом неза-

лежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Закон України «Про судоустрій і статус судів» у статті 10 закріплює право кожного на професійну правничу допомогу, у тому числі безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу.

Принцип гласності й відкритості передбачає, що судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими, крім випадків, установлених законом. Особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис із використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, установлених законом.

Принцип обов'язковості судових рішень передбачає, що судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається законом. Невиконання судових рішень має наслідком юридичну відповідальність, установлену законом. Висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках Верховного Суду, ураховуються іншими судами в разі застосування таких норм права.

*Друга група принципів судочинства* стосується засад вітчизняного судоустрою й судочинства та правового статусу суддів судів загальної юрисдикції.

Важливим міжгалузевим принципом судочинства в Україні є принцип незалежності судів, який передбачає, що, здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання й поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб із метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання

судових рішень забороняються та мають наслідком відповідальність, установлену законом.

В основу правового статусу судів загальної юрисдикції, поряд із принципом самостійності судів, покладено принцип територіальності й спеціалізації судів, що є основою формування їх системи.

Зокрема, принцип територіальності означає, що під час утворення Президентом України судів загальної юрисдикції враховуються місце перебування і статус утворюваного суду. Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна адміністративно-територіального устрою тощо.

Принцип спеціалізації судів передбачає, що відповідно до Конституції України в системі судів загальної юрисдикції утворюються загальні та спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій (господарські, адміністративні та ін.), а в судах різних судових юрисдикцій може запроваджуватися спеціалізація суддів із розгляду конкретних категорій справ цієї юрисдикції.

До принципів судоустрою також належить принцип гарантованості суддівського самоврядування. Зміст суддівського самоврядування визначається його нормативно закріпленими завданнями: 1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади; 2) зміцнення незалежності судів і суддів, захист від втручання в їхню діяльність; 3) участь у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за дотриманням встановлених нормативів зазначеного забезпечення; 4) погодження призначення суддів на посади в судах загальної юрисдикції й обрання до кваліфікаційних комісій суддів; 5) заохочення суддів і працівників апарату судів; 6) здійснення контролю за організацією діяльності судів та інших структур у системі судової влади.

Загальні принципи судочинства також поширюються на правовий статус суддів судів загальної юрисдикції. Суддя суду загальної юрисдикції — це призначена чи обрана посадова особа органу судової влади, яка одноособово чи колегіально здійснює правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства на оплачуваній основі.

До міжгалузевих принципів судочинства також належать загальні принципи процедури судочинства, що є дієвими для всіх без винятку видів галузевої юрисдикції.

Принцип змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості є одним з основоположних принципів судочинства в усіх сферах судових юрисдикцій. Для змагального типу судового процесу властиві розмежування процесуальних функцій сторін та незалежного від інтересів цих сторін суду, наявність протилежних сторін судового процесу та участь сторін у дослідженні доказів. Зазначений принцип деталізується в галузевому процесуальному законодавстві як щодо учасників судового процесу, так і щодо їх функцій та порядку дослідження доказів сторін.

Принцип забезпечення права на перегляд справи та оскарження судового рішення є одним з елементів правового захисту учасників судового процесу. Він забезпечується інстанційною побудовою судової системи судів загальної юрисдикції України, яка передбачає повне чи часткове оскарження рішень суду першої інстанції, що не набрали (апеляція) або набрали (касація) законної сили у вищих судах. При цьому суд апеляційної інстанції вирішує питання факту й права, а суд касаційної інстанції — тільки права.

**ВАЖЛИВО!** Принцип здійснення судового провадження державною мовою, закріплений у статті 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», розкриває положення статті 10 Конституції України про забезпечення державою всебічного розвитку та функціонування української мови в усіх сферах суспільного й державного життя на всій території України. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Проте суди, використовуючи державну мову в процесі судочинства, гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють (наприклад іноземці та особи без громадянства, біженці можуть користуватися рідною мовою та використовувати послуги перекладача в судовому процесі). ■

*Третю групу принципів судочинства становлять галузеві принципи, тобто загальні засади судочинства, що властиві тільки окремим видам судочинства або найбільш повно виявляються в галузевій юрисдикції. Для кожного виду судочинства (цивільного, господарського, адміністративного та кримінального) властиві свої системи принципів, що закріплюються в Конституції, законах України і, зокрема, відповідних проце-*

суальних кодексах — Цивільному процесуальному кодексі, Господарському процесуальному кодексі, Кодексі адміністративного судочинства України, Кримінальному процесуальному кодексі України.

При цьому в Конституції України визначаються в першу чергу принципи кримінального судочинства, що є логічним з огляду на суспільну небезпечність злочинів і важливість здійснення справедливого, неупередженого та професійного судочинства в цій сфері юрисдикції.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які основні засади судочинства визначає Конституція України? 2. На які групи можна поділити принципи судочинства України? 3. Охарактеризуйте принципи судочинства в Україні. 4. У результаті проведення

У статті 129 Конституції України закріплюється принцип забезпечення доведеності вини (принцип презумпції невинуватості), що захищає права й законні інтереси суб'єктів кримінального процесу, обумовлює зміст підсумкових рішень суду. Зміст цього принципу полягає в тому, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може зазнати кримінального покарання, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду.

конституційної реформи в частині правосуддя з Конституції України було вилучено таку засаду судочинства, як законність. Як ви вважаєте, із чим це пов'язано?

## § 99. Конституційний Суд України: формування, склад, повноваження

Що являє собою Конституційний Суд України?

**Конституційний Суд України** є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції й законів України та в передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також повноваження відповідно до Конституції України. Він розпочав діяльність за новою Конституцією 18 жовтня 1996 р.



Будівля Конституційного Суду України. Офіційна сторінка організації в мережі Інтернет — [www.ccu.gov.ua](http://www.ccu.gov.ua)

Порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, статус суддів Конституційного Суду України, підстави й порядок звернення до нього, процедуру розгляду ним справ і виконання його рішень регулює Закон України «Про Конституційний Суд України».

До повноважень Конституційного Суду належать:

- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- офіційне тлумачення Конституції України;
- надання за зверненням Президента України або щонайменше 45 народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинним міжнародним договорам України або тим міжнародним договорам, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
- надання за зверненням Президента України або щонайменше 45 народних депутатів

України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту в межах, визначених статтями 111 і 151 Конституції України;
- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;
- надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;
- вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з частиною 2 статті 137 Конституції України;
- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) до законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

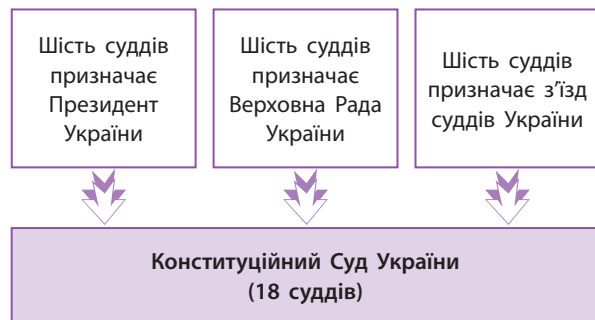
**ВАЖЛИВО!** *Між повноважень Конституційного Суду: розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) чинних актів (їх окремих положень).*

Із метою захисту та відновлення прав особи Суд розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) акта (його окремих положень), який втратив чин-

ність, але продовжує застосовуватися до правовідносин, що виникли під час його чинності.

Суд не розглядає питання щодо відповідності законам України актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, актів інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, крім випадків, передбачених пунктом 28 частини 1 статті 85 та частиною 2 статті 137 Конституції України.

Склад Конституційного Суду України становить 18 суддів.



Конституційний Суд є повноважним здійснювати конституційне провадження, якщо в його складі є щонайменше 12 суддів Конституційного Суду, які набули повноважень згідно зі статтею 17 Закону.

Судею Конституційного Суду може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше 15 років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** У чому полягає різниця між Президентом України та Конституційним Судом України як гарантів верховенства Конституції України?

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яким Законом України регулюється діяльність Конституційного Суду України? 2. Назвіть повноваження Конституційного Суду. 3. Визначте склад Конституційного Суду України. 4. Хто може бути суддею Конституційного Суду? 5. Згідно зі змінами, внесеними до

Конституції України, Конституційний Суд позбавлено статусу єдиного органу конституційної юрисдикції. Як ви вважаєте, чи означає це, що в нашій державі виник ще один орган конституційної юрисдикції (або навіть більше таких органів)?

## § 100. Конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга

Хто може звертатися до Конституційного Суду?

Формами звернення до Суду є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.

**Конституційним поданням** є подане до Суду письмове клопотання щодо:

- визнання акта (його окремих положень) неконституційним;
  - офіційного тлумачення Конституції України.
- У конституційному поданні зазначаються:
- 1) суб'єкт права на конституційне подання;
  - 2) відомості про представника суб'єкта права на конституційне подання;
  - 3) документи й матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне подання, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;
  - 4) перелік документів і матеріалів, що додаються.

**Конституційним зверненням** є подане до Суду письмове клопотання про надання висновку щодо:

- відповідності Конституції України чинному міжнародному договору України або міжнародному договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;
- відповідності Конституції України (конституційності) питанням, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- дотримання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту;
- відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;
- порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;
- відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України.

У конституційному зверненні зазначаються:

- 1) суб'єкт права на конституційне звернення;

- 2) відомості про представника суб'єкта права на конституційне звернення;
- 3) документи й матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційне звернення, із зазначенням повного найменування, номера, дати ухвалення, джерела офіційного видання акта;
- 4) перелік документів і матеріалів, що додаються.

До конституційного звернення щодо дотримання процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту додаються:

- матеріали щодо ініціювання питання про усунення Президента України з посади в порядку імпичменту;
- документи про створення та роботу спеціальної тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування, висновки і пропозиції цієї комісії;
- матеріали про розгляд Верховною Радою України висновків і пропозицій відповідної тимчасової слідчої комісії;
- рішення Верховної Ради України про звинувачення Президента України у вчиненні державної зради або іншого злочину;
- рішення Верховної Ради України про звернення до Конституційного Суду.

### Суб'єкти права на конституційне подання

Президент України

Щонайменше 45 народних депутатів України

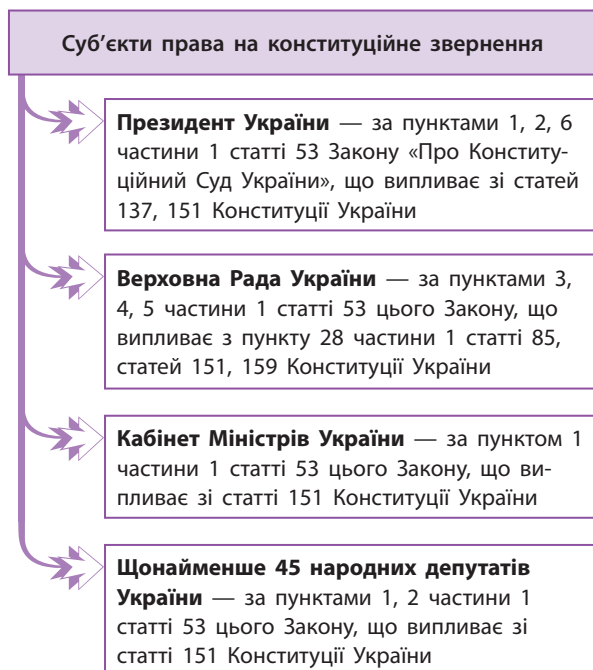
Верховний Суд

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Верховна Рада Автономної Республіки Крим

У конституційному зверненні про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України зазначається обґрунтування тверджень щодо порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України.

У конституційному зверненні щодо відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим до Конституції України та законів України зазначаються акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його конкретні положення), що належить перевірити на відповідність до Конституції України та законів України, та конкретні положення Конституції України й законів України, на відповідність до яких належить перевірити акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його окремі положення), а також обґрунтування тверджень щодо невідповідності до Конституції України та законів України акта Верховної Ради Автономної Республіки Крим (його окремих положень).



**Конституційною скаргою** є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність до Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному

судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

У конституційній скарзі зазначаються:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства — місця перебування) або повна назва та місце перебування юридичної особи, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 2) відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу;
- 3) короткий виклад остаточного судового рішення, у якому було застосовано відповідні положення закону України;
- 4) опис перебігу розгляду відповідної справи в судах;
- 5) конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність до Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність до яких належить перевірити закон України;
- 6) обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону;
- 7) відомості про документи й матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів;
- 8) перелік документів і матеріалів, що додаються.

Копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу має бути засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив.

**ВАЖЛИВО!** Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. До суб'єктів права на конституційну скаргу не належать юридичні особи публічного права. Конституційну скаргу фізична особа підписує особисто. ■

Якщо суб'єктом права на конституційну скаргу є дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я або фізичною вадою не в змозі

особисто підписати конституційну скаргу, її підписує вповноважена в установленому законом порядку особа, що діє від її імені.

Конституційну скаргу юридичної особи підписує уповноважена на це особа, повноваження якої має бути підтверджено установчими документами цієї юридичної особи та актом про призначення (обрання) на посаду уповноваженої особи.

Звернення до Суду надсилаються поштою або подаються безпосередньо до Секретаріату.

Попередню перевірку звернень до Суду здійснює Секретаріат. Якщо конституційна скарга за формою не відповідає вимогам Закону, керівник Секретаріату повертає її суб'єкту права на конституційну скаргу. Повернення конституційної скарги не перешкоджає повторному зверненню до Суду з дотриманням вимог Закону «Про Конституційний Суд України».

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** У якому випадку Конституційний Суд України розглядає судові справи за зверненням фізичних осіб?

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що називають конституційним поданням? 2. Хто є суб'єктами права на конституційне подання? 3. Що таке конституційне звернення? 4. Назвіть суб'єктів

права на конституційні звернення. 5. Що являє собою конституційна скарга? 6. Хто є суб'єктом права на конституційну скаргу?

## § 101. Система судоустрою. Місцеві суди. Апеляційні суди. Вищі спеціалізовані суди. Верховний Суд України

Назвіть головну функцію Конституційного Суду України.

Організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд, визначається *Законом України «Про судоустрій і статус суддів»*.

Суди України утворюють єдину систему. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Суд утворюється й ліквідується законом.

Проект закону про утворення чи ліквідацію суду вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій із Вищою радою правосуддя. Місце перебування, територіальна юрисдикція й статус суду визначаються з урахуванням принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Кількість суддів у суді визначає Державна судова адміністрація України за погодженням із Вищою радою правосуддя з урахуванням судового навантаження та в межах видатків, визначених у Державному бюджеті України на утримання судів та оплату праці суддів. Максимальна кількість суддів Верховного Суду встановлюється Законом. Суд є юридичною особою, якщо інше не визначено законодавством.

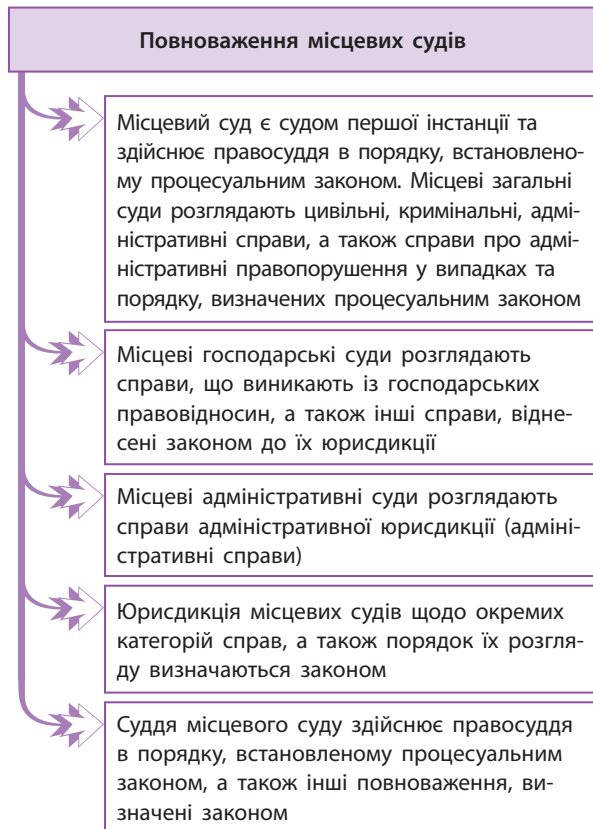
### Місцеві суди

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах). Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом. Місцевий суд складається із суддів місцевого суду, із-поміж яких призначаються голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду.

Із числа суддів місцевого загального суду обираються слідчі судді (суддя), які здійснюють повноваження із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Слідчі судді (суддя) обираються зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше



трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цього суду. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується під час розподілу судових справ та має пріоритетне значення.



#### Голова місцевого суду:

- представляє суд як орган державної влади у зносинах з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, фізичними та юридичними особами;
- визначає адміністративні повноваження заступника голови місцевого суду;
- контролює ефективність діяльності апарату суду, узгоджує призначення на посаду керівника апарату суду, заступника керівника апарату суду, а також вносить подання про застосування до керівника апарату суду, його заступника заохочення або накладення дисциплінарного стягнення відповідно до законодавства;

- видає на підставі акта про призначення судді на посаду, переведення судді, звільнення судді з посади, а також у зв'язку з припиненням повноважень судді відповідний наказ;
- повідомляє Вищу кваліфікаційну комісію суддів України та Державну судову адміністрацію України, а також через веб-портал судової влади про вакантні посади суддів у суді у триденний строк із дня їх утворення;
- забезпечує виконання рішень зборів суддів місцевого суду;
- організовує ведення в суді судової статистики та інформаційно-аналітичне забезпечення суддів із метою підвищення якості судочинства;
- сприяє виконанню вимог щодо підвищення кваліфікації суддів місцевого суду;
- вносить на розгляд зборів суду пропозиції щодо кількості та персонального складу слідчих суддів;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

#### Апеляційні суди

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, — як суди першої інстанції, із розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є й ті, що утворюються в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ.

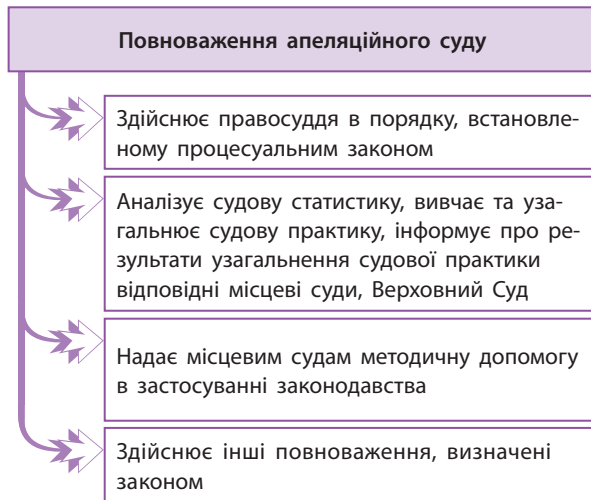
Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з-поміж суддів цього суду строком на три роки.

Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про обрання секретаря судової палати приймаються зборами суддів апеляційного суду за пропозицією голови суду.

#### Секретар судової палати:

- організовує роботу відповідної палати;

- контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати;
- інформує збори суддів апеляційного суду про діяльність судової палати.



### Види і склад вищих спеціалізованих судів

У системі судустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ.

Вищими спеціалізованими судами є:

- Вищий суд із питань інтелектуальної власності;
- Вищий антикорупційний суд.

Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, які віднесені до їхньої юрисдикції процесуальним законом.

Рішення про утворення судової палати, її склад, а також про обрання секретаря судової палати приймаються зборами суддів відповід-



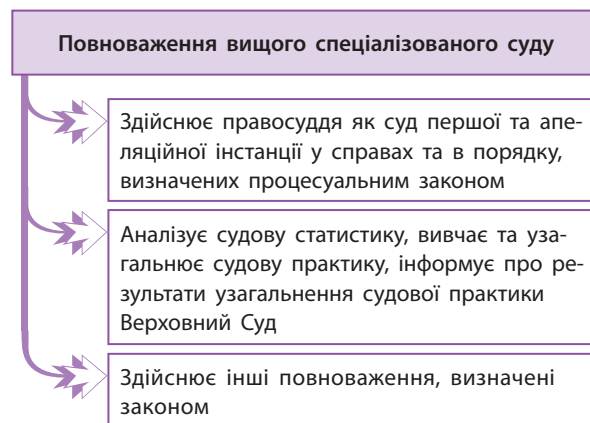
Зала засідань Верховного Суду України

ного вищого спеціалізованого суду за пропозицією голови суду.

Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з-поміж суддів цього суду строком на три роки.

*Секретар судової палати:*

- організовує роботу відповідної палати;
- контролює здійснення аналізу та узагальнення судової практики у справах, віднесених до компетенції палати;
- інформує збори суддів відповідного вищого спеціалізованого суду про діяльність судової палати.



### Верховний Суд України

Верховний Суд є найвищим судом у системі судустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики в порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

*Верховний Суд:*

- здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, — як суд першої або апеляційної інстанції, у порядку, встановленому процесуальним законом;
- здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судустрою;
- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспро-

можність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

- звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;
- забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

До складу Верховного Суду входять судді у кількості не більше 200.

У складі Верховного Суду діють:

- Велика Палата Верховного Суду;
- Касаційний адміністративний суд;
- Касаційний господарський суд;
- Касаційний кримінальний суд;
- Касаційний цивільний суд.

До складу кожного касаційного суду входять судді відповідної спеціалізації.

У кожному касаційному суді утворюються судові палати з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів.

У Касаційному адміністративному суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо:

- податків, зборів та інших обов'язкових платежів;
- захисту соціальних прав;
- виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян.

У Касаційному господарському суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо:

- банкрутства;
- захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством;
- корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів.

Інші палати в касаційних судах створюються за рішенням зборів суддів касаційного суду.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Із якою метою система судів поділяється на місцеві, апеляційні та касаційні суди? 2. Визначте повноваження кожного з них. 3. Чим відрізняється розгляд

справ у Конституційному Суді України від розгляду справ у місцевих судах, апеляційних судах та Верховному Суді?

## § 102. Загальні положення статусу суддів та присяжних. Кваліфікаційний рівень судді

Яка особа може бути суддею в Україні?

### Статус суддів

Правовий статус судді судів загальної юрисдикції є сукупністю юридичних елементів (правосуб'єктність судді, його права та обов'язки, функції, відповідальність, гарантії діяльності), що визначають сутність і зміст діяльності судді суду загальної юрисдикції відповідно до чинного законодавства.

Правовий статус суддів ґрунтується на принципах незалежності, недоторканності, незмінюваності суддів, їхнього соціального та правового захисту.

Зокрема, судді судів загальної юрисдикції є незалежними від будь-якого впливу, нікому не підзвітні й підпорядковуються лише закону; їх недоторканність гарантується Кон-

ституцією та Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та іншими правовими актами; професійні судді обіймають посади безстроково й перебувають на посаді до досягнення 65 років; соціальний і правовий захист суддів гарантується Конституцією та Законом України «Про судоустрій і статус суддів» тощо.

Незалежність судді забезпечується:

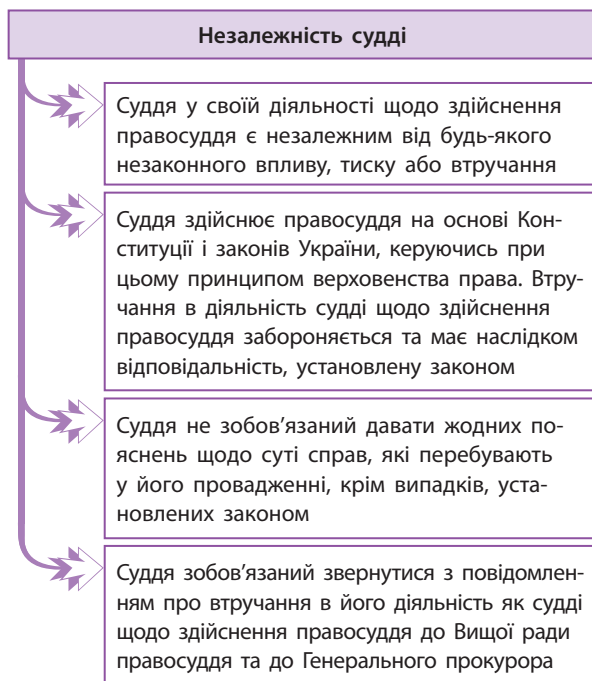
- особливим порядком його призначення, припинення до відповідальності, звільнення та припинення повноважень;
- недоторканністю та імунітетом судді;
- незмінюваністю судді;
- порядком здійснення правосуддя, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення;

- заборонаю втручання у здійснення правосуддя;
- відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- окремим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів, установленим законом;
- належним матеріальним та соціальним забезпеченням судді;
- функціонуванням органів суддівського врядування та самоврядування;
- визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;
- правом судді на відставку.

**ЗАВДАННЯ 1. Поміркуйте!** Проаналізуйте, чим забезпечується незалежність судді. На що впливає і для чого необхідне забезпечення незалежності в такому вигляді?

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їхні посадові та службові особи, а також фізичні і юридичні особи та їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність судді й не посягати на неї.

Суддя є недоторканим. Без згоди Вищої ради правосуддя суддя не може бути затриманий або утримуватися під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку суду, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.



Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, має бути негайно звільнений після з'ясування його особи, за винятком:

- якщо Вищою радою правосуддя надано згоду на затримання судді у зв'язку з таким діянням;
- затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо таке затримання є необхідним для запобігання вчиненню злочину, відвернення наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину.

Суддя не може бути підданий приводу або примусово доправлений до будь-якого органу чи установи, крім суду, за винятком випадків, зазначених у законі.

Судді може бути повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення лише Генеральним прокурором або його заступником.

Суддя може бути тимчасово відсторонений від здійснення правосуддя на строк не більше двох місяців у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора або його заступника в порядку, встановленому законом. Рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя ухвалюється Вищою радою правосуддя.

У разі ухвалення органом, що розглядає справи про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів, рішення про застосування до судді дисциплінарного стягнення у вигляді подання про звільнення судді з посади, такий суддя автоматично тимчасово відстороняється від здійснення правосуддя до ухвалення рішення про його звільнення з посади Вищою радою правосуддя.

Суддя на час тимчасового відсторонення від здійснення правосуддя позбавляється права на отримання доплат до посадового окладу судді.

**ВАЖЛИВО!** Проведення стосовно судді оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися лише з дозволу суду, здійсню-

ється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора або його заступника, керівника регіональної прокуратури або його заступника. ■

Кримінальне провадження щодо обвинувачення судді у вчиненні кримінального правопорушення, а також прийняття рішення про проведення стосовно судді оперативно-розшукових заходів або слідчих дій, застосування запобіжних заходів не може здійснюватися тим судом, у якому обвинувачений обіймає чи обіймав посаду судді.

За шкоду, завдану судом, відповідає держава на підставах та в порядку, встановлених законом.

Прояв неповаги до суду чи судді з боку осіб, які є учасниками процесу або присутні на судовому засіданні, має наслідком відповідальність, установлену законом.

**ВАЖЛИВО!** Судді, голови судів та їхні заступники, судді у відставці мають посвідчення, зразки яких затверджуються Радою суддів України. Посвідчення судді, голови суду, заступника голови суду, судді у відставці підписує Президент України. Посвідчення Голови Верховного Суду та заступника Голови Верховного Суду підписує секретар Пленуму Верховного Суду. Вручення посвідчення здійснює особа, яка його підписала, або за її дорученням інша особа. ■

*Вимоги до кандидатів на посаду судді:*

1. На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодше 30 та не старше 65 років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою.
2. Не може бути призначений суддею громадянин, який:
  - визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним;
  - має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя;
  - має незняту чи непогашену судимість.
3. Не може претендувати на посаду судді особа, до якої застосовується заборона обіймати відповідну посаду.
4. Не може претендувати на посаду судді особа, яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступ-

ку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність обійманій посаді, порушення вимог щодо несумісності, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком щодо такої особи, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення із цих підстав або скасування обвинувального вироку суду.

5. Не може претендувати на посаду судді особа, яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

**ЗАВДАННЯ 2. Поміркуйте!** Із чим пов'язане встановлення таких вимог до кандидатів на посаду судді?

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» вважається:

- вищою юридичною освітою — вища юридична освіта ступеня магістра (або прирівняна до неї вища освіта за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобута в Україні, а також вища юридична освіта відповідного ступеня, здобута в іноземних державах та визнана в Україні в установленому законом порядку;
- стажем професійної діяльності у сфері права — стаж професійної діяльності особи за спеціальністю після здобуття нею вищої юридичної освіти;
- науковим ступенем — науковий ступінь у сфері права, здобутий у вищому навчальному закладі (університеті, академії чи інституті, крім вищих військових навчальних закладів) чи науковій установі України або аналогічному вищому навчальному закладі чи науковій установі іноземної держави. Науковий ступінь, здобутий у вищому навчальному закладі чи науковій установі іноземної держави, має бути визнаний в Україні в установленому законодавством порядку;
- стажем наукової роботи — стаж професійної діяльності у сфері права на посадах наукових (науково-педагогічних) працівників у вищому навчальному закладі (університеті, академії або інституті, крім вищих військових навчальних закладів) чи науковій установі України або аналогічному вищому навчальному закладі чи науковій установі іноземної держави.

**ВАЖЛИВО!** Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України на підставі та

в межах подання Вищої ради правосуддя, без перевірки дотримання встановлених Законом «Про судоустрій і статус суддів» вимог до кандидатів на посаду судді та порядку проведення добору чи кваліфікаційного оцінювання кандидатів. ■

Будь-які звернення щодо кандидата на посаду судді не перешкоджають його призначенню на посаду. Викладені в таких зверненнях факти можуть бути підставою для порушення Президентом України перед компетентними органами питання про проведення в установленому законом порядку перевірки цих фактів.

Президент України видає указ про призначення судді не пізніше 30 днів із дня отримання відповідного подання Вищої ради правосуддя.

### Статус присяжного

**Присяжним** є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя.

Присяжні виконують обов'язки, визначені пунктами 1, 2, 4—6 частини 7 статті 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, що постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам статті 65 Закону й дали згоду бути присяжними.

Список присяжних для розгляду господарських справ затверджується в порядку, визначеному законом, із-поміж осіб, які відповідають вимогам статті 65 Закону і дали згоду бути присяжними.

У разі неприйняття місцевою радою (місцевими радами) протягом двох місяців із моменту отримання подання рішення про затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звер-

тається з поданням щодо затвердження списку присяжних до відповідної обласної ради.

Список присяжних затверджується на три роки та переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України.

Після затвердження списку присяжних такий список передається до відповідного окружного суду, у тому числі в електронній формі. Інформацію, що міститься в зазначеному списку, не може бути використано для цілей, що не пов'язані з добром присяжних.

Присяжним може бути громадянин України, що досяг 30-річного віку та постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом.

Не включаються до списків присяжних громадяни:

- визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
  - які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;
  - які мають незняту чи непогашену судимість;
  - народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя;
  - особи, на яких протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення;
  - громадяни, які досягли 65 років;
  - особи, які не володіють державною мовою.
- Особа, включена до списку присяжних, зобов'язана повідомити суд про обставини, що унеможливають її участь у здійсненні правосуддя, у разі їх наявності.

**ЗАВДАННЯ 3. Поміркуйте!** Присяжні мають рівний статус та повноваження із суддями?

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що передбачає статус судді?
2. Визначте вимоги до кандидатів на посаду судді.

3. Кого називають присяжним?
4. Які існують вимоги до присяжних?

## § 103. Вища рада правосуддя

Якими є головні функції Верховного Суду України?

Статус, повноваження, засади організації та порядок діяльності Вищої ради правосуддя визначає *Закон України «Про Вищу раду правосуддя»*.

Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів, дотримання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів. Вища рада правосуддя є юридичною особою, видатки на її утримання визначаються окремим рядком у Державному бюджеті України.

*Повноваження Вищої ради правосуддя:*

- вносить подання про призначення судді на посаду;
- ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог до несумісності;
- забезпечує здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді;
- утворює органи для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів;
- розглядає скарги на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- надає згоду на затримання судді або утримання його під вартою чи арештом;
- ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- вживає заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів;
- ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого, рішення про відрадження судді до іншого суду того самого рівня й спеціалізації;
- ухвалює рішення про припинення відставки судді;
- погоджує кількість суддів у суді;
- затверджує Положення про Єдину судову інформаційну (автоматизовану) систему, Положення про Державну судову адміністрацію України та типові положення про її територіальні управління, Положення про Службу судової охорони, Положення про проведення конкурсів для призначення на посади державних службовців у судах, органах та установах системи правосуддя, Положення про Комісію з питань вищого корпусу державної служби в системі правосуддя, Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень;
- погоджує Типові положення про апарат суду, Положення про порядок створення та діяльності служби судових розпорядників;
- надає обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів із питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів, узагальнює пропозиції судів, органів та установ системи правосуддя стосовно законодавства щодо їхнього статусу та функціонування, судоустрою і статусу суддів;
- здійснює функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення своєї діяльності, бере участь у визначенні видатків Державного бюджету України на утримання судів, органів та установ системи правосуддя;
- затверджує за поданням Державної судової адміністрації України нормативи кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів;
- погоджує в установленому порядку перерозподіл бюджетних видатків між судами, крім Верховного Суду;
- призначає на посаду та звільняє з посади Голову Державної судової адміністрації України, його заступників;
- визначає за поданням Голови Державної судової адміністрації України граничну кількість працівників Державної судової адміністрації України, у тому числі її територіальних управлінь;
- здійснює інші повноваження, визначені Законами України «Про Вищу раду правосуддя», «Про судоустрій і статус суддів».

Вища рада правосуддя складається з 21 члена, із яких десятьох обирає з'їзд суддів України із числа суддів чи суддів у відставці, двох призначає Президент України, двох обирає

Верховна Рада України, двох обирає з'їзд адвокатів України, двох обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою.

**ВАЖЛИВО!** Члени Вищої ради правосуддя обираються (призначаються) строком на чотири роки. Одна й та сама особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль. ■

Дисциплінарне провадження розпочинається за скаргою щодо дисциплінарного проступку судді (дисциплінарна скарга), поданою відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», або за ініціативою Дисциплінарної

палати чи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України у випадках, визначених законом.

Дисциплінарні провадження щодо суддів здійснюють Дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя.

Дисциплінарне провадження передбачає:

- попереднє вивчення та перевірку дисциплінарної скарги;
- відкриття дисциплінарної справи;
- розгляд дисциплінарної скарги та ухвалення рішення про притягнення або відмову в притягненні судді до дисциплінарної відповідальності.

Дисциплінарне провадження здійснюється в розумний строк. Строки здійснення дисциплінарного провадження визначаються Законом «Про судоустрій і статус суддів» та регламентом Вищої ради правосуддя.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що являє собою Вища рада правосуддя? 2. Назвіть повноваження цього органу. 3. Визначте склад Вищої

ради правосуддя. 4. Що передбачає дисциплінарне провадження стосовно суддів?

### Завдання для самоперевірки до теми 11 «Судова влада в Україні»

1. У чому полягає призначення судової влади в конституційній державі? Чи відповідає сучасна система судоустрою та судочинства в Україні міжнародним правовим стандартам у відповідній сфері?
2. Визначте поняття судів загальної юрисдикції та їх призначення в системі судової влади в Україні.
3. Охарактеризуйте судову систему України та її основні ланки. Які види судів загальної юрисдикції вам відомі?
4. Укажіть основні функції та повноваження судів загальної юрисдикції за Конституцією та законами України.
5. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції в Україні.
6. Охарактеризуйте правовий статус присяжного. Якими є повноваження присяжного в судовому процесі?
7. Охарактеризуйте основні функції Вищої ради правосуддя. У чому вони полягають?
8. Спробуйте визначити, чи існує прямий причинно-наслідковий зв'язок між введенням інституту конституційної скарги та позбавленням Конституційного Суду України права тлумачити закони, з огляду на те, що до запровадження конституційної скарги при тлумаченні закону в разі виявлення його невідповідності Конституції України Конституційний Суд України мав право визнавати такий закон або окремі його норми нечинними.



## Тема 12. Правоохоронні органи України та адвокатура

### Опанування матеріалу дозволить:

- називати правоохоронні органи України
- застосовувати поняття та терміни: *прокуратура України, Служба безпеки України (СБУ), Національна поліція України, адвокатура, нотаріат*
- описувати завдання прокуратури України, СБУ, Національної поліції України, вимоги до адвоката, нотаріальні дії
- аналізувати положення законодавства щодо правоохоронних органів

**Основні поняття:** прокуратура, Національна поліція України, Служба безпеки України, адвокатура України, органи юстиції, нотаріат, нотаріальні дії.

## § 104. Прокуратура: система та повноваження

**Прокуратура України** — це самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує захист від неправомірних посягань на суспільний і державний лад, права й свободи людини, а також основи демократичного устрою засобами та методами, які передбачено законом.

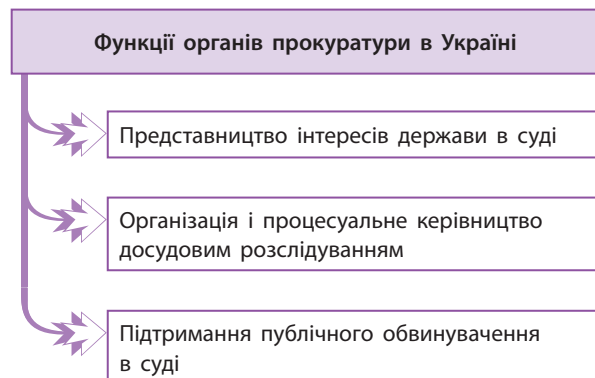
Прокуратура не підпорядковується виконавчій або судовій владі, оскільки її діяльність є елементом системи стримувань і противаг між гілками влади.

Прокуратура — єдина централізована система державних органів, які від імені України здійснюють нагляд за точним виконанням та єдиним застосуванням законів шляхом своєчасного виявлення правопорушень, вживання заходів щодо їх усунення й притягнення винних до відповідальності.

Діяльність органів прокуратури спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку та має своїм завданням захист від неправомірних посягань на закріплені Конституцією України незалежність держави, суспільний і державний лад, політичну та економічну систему, права національних груп і територіальних утворень; гарантовані Конституцією, іншими законами України та міжнарод-

ними правовими актами соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи людини й громадянина; основи демократичного устрою державної влади, правовий статус місцевих рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування.

Прокуратура в Україні виконує певні функції.



Прокурор підтримує державне обвинувачення в судовому провадженні щодо кримінальних правопорушень, користуючись при цьому правами й виконуючи обов'язки, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України.

Прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави в разі порушення або загрози порушення інтересів держави,

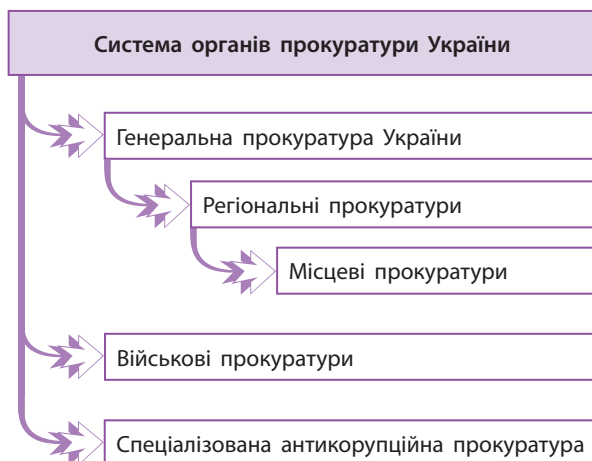
якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу.

Працівники прокуратури не можуть належати до будь-яких політичних партій чи рухів.

Втручання інших органів державної влади, посадових осіб, засобів масової інформації, громадсько-політичних організацій (рухів) та їхніх представників у діяльність прокуратури з нагляду за дотриманням законів або з розслідування діянь, що містять ознаки злочину, забороняється. Вплив у будь-якій формі на працівника прокуратури з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків чи домогтися винесення неправомірного рішення тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

**ВАЖЛИВО!** Вимоги прокурора, які відповідають чинному законодавству, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян та виконуються невідкладно або в передбачені законом чи визначені прокурором строки. ■

Розглянемо систему органів прокуратури України.



Генеральна прокуратура України є органом прокуратури вищого рівня щодо регіональних та місцевих прокуратур, а регіональна прокуратура є органом прокуратури вищого рівня щодо місцевих прокуратур, розташованих у межах адміністративно-терито-

ріальної одиниці, що підпадає під територіальну юрисдикцію відповідної регіональної прокуратури.

Генеральна прокуратура України організовує та координує діяльність усіх органів прокуратури з метою забезпечення ефективного виконання функцій прокуратури.

Генеральну прокуратуру України очолює *Генеральний прокурор України*, який має першого заступника та чотирьох заступників, а також заступника Генерального прокурора України — Головного військового прокурора. Генеральний прокурор України видає накази з питань, що належать до його адміністративних повноважень, у межах своїх повноважень на основі та на виконання Конституції і законів України. У разі відсутності Генерального прокурора України його повноваження здійснює перший заступник Генерального прокурора України, а в разі відсутності першого заступника — один із заступників Генерального прокурора України.

У структурі Генеральної прокуратури України утворюються департаменти, управління та відділи. Управління та відділи можуть бути самостійними або входити до складу департаменту (управління). Положення про самостійні структурні підрозділи Генеральної прокуратури України затверджуються Генеральним прокурором України.

У Генеральній прокуратурі України утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) *Головна військова прокуратура*, яку очолює заступник Генерального прокурора України — Головний військовий прокурор. На нього наказом Генерального прокурора України може також покладатися виконання інших службових обов'язків.

У Генеральній прокуратурі України утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) *Спеціалізована антикорупційна прокуратура*. Вона розташовується в службових приміщеннях Національного антикорупційного бюро України або в службових приміщеннях Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури), які розташовані окремо від інших службових приміщень Генеральної прокуратури України (регіональної чи місцевої прокуратури).

До загальної структури Спеціалізованої антикорупційної прокуратури входять центральний апарат і територіальні філії, які розташовуються в тих самих містах, у яких розташовані

територіальні управління Національного антикорупційного бюро України.

Керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури підпорядковується безпосередньо Генеральному прокурору України.

У системі прокуратури України діють регіональні та місцеві прокуратури, які очолюють відповідні керівники. Керівник регіональної або місцевої прокуратури має першого заступника та не більше двох заступників. Загальна кількість працівників органів прокуратури становить 15 тис. осіб зі зменшенням кількості прокурорів із 1 січня 2018 р. до 10 тис. осіб. У структурі органів прокуратури встановлюються посади державних службовців, інших працівників, діяльність яких регулюється За-



Емблема прокуратури України

коном «Про прокуратуру» та іншими законодавчими актами України.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Визначте роль і місце прокуратури в системі правоохоронних органів. 2. Які функції виконує прокуратура? 3. Назвіть складові системи прокуратури. 4. Які

підрозділи Генеральної прокуратури утворюються на правах самостійного підрозділу?

## § 105. Національна поліція України. Служба безпеки України

**Національна поліція України (НПУ)** — правоохоронний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Міністерству внутрішніх справ, що забезпечує дотримання законності й правопорядку, боротьбу зі злочинністю, захист прав і свобод людини й громадянина від протиправних посягань.

Для досягнення вказаних цілей на Національну поліцію покладається вирішення таких основних завдань:

- гарантування особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод та законних інтересів;
- запобігання й припинення правопорушень;
- охорона й гарантування громадської безпеки, громадського порядку, виявлення, розкриття й розслідування злочинів;
- гарантування безпеки дорожнього руху;
- охорона прав і законних інтересів громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності;

- охорона й оборона важливих державних об'єктів;
- боротьба з корупцією та організованою злочинністю.

Система органів Національної поліції в Україні включає Головне управління НПУ, територіальні органи в АР Крим, 24 областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах, районах у містах.

Міністерство внутрішніх справ



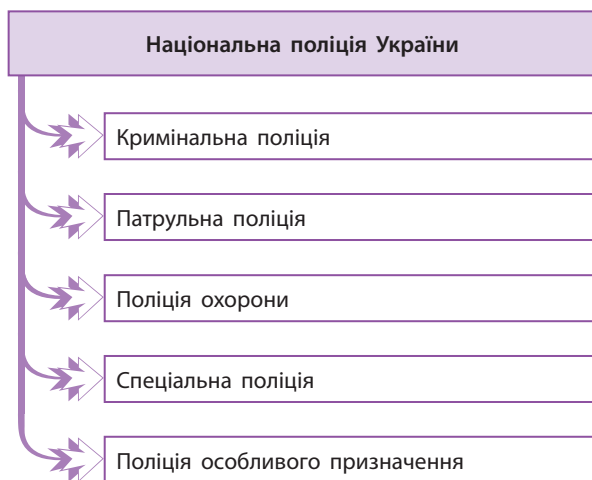
Головне управління НПУ



Територіальні органи в АР Крим, 24 областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах, районах у містах

За напрямками діяльності у складі поліції вирізняють кримінальну поліцію, патрульну поліцію, поліцію охорони, спеціальну поліцію та поліцію особливого призначення.

Органи НПУ для ефективного виконання цих завдань можуть взаємодіяти з іншими органами (прокуратурою, Міністерством оборони, Службою безпеки України тощо).



Національна поліція України є центральним органом виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку. Принципи діяльності поліції: верховенство права, дотримання прав і свобод людини, законність, відкритість та прозорість, політична нейтральність, взаємодія з населенням на засадах партнерства, безперервність.

Усі **обов'язки** поліції можна умовно розділити на три групи:

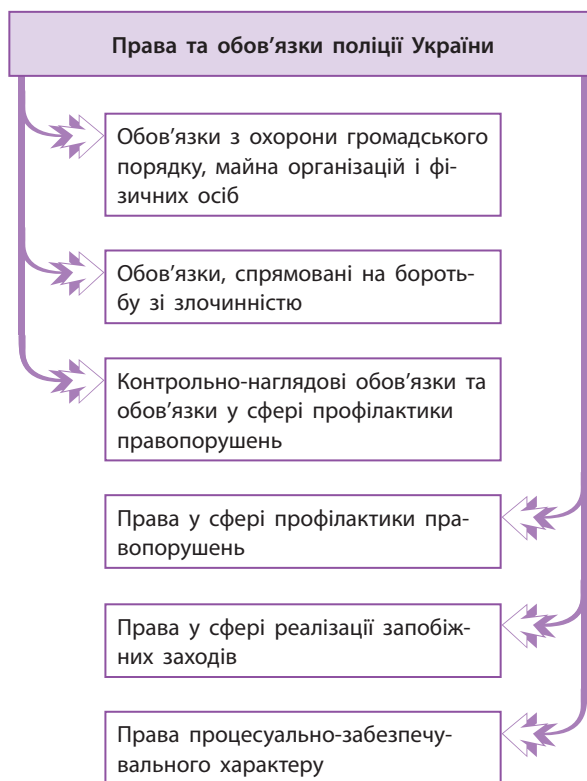
1. *Обов'язки, пов'язані з охороною громадського порядку, охороною майна організацій і фізичних осіб, а також з охороною й за-*



Патрульна поліція України — підрозділ Національної поліції України, що здійснює цілодобове патрулювання вулиць

хистом прав і свобод людини й громадянина (наприклад: гарантування безпеки дорожнього руху; надання відповідно до чинного законодавства дозволу на придбання, носіння й перевезення зброї, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів; охорона на договірних засадах майна фізичних та юридичних осіб тощо).

2. *Обов'язки, спрямовані на боротьбу зі злочинністю, а також процесуальні обов'язки в провадженні у справах про адміністративні правопорушення та кримінальному процесі, розслідуванні злочинів (наприклад: виявляти, припиняти й розкривати злочини; приймати заяви та повідомлення про правопорушення; розшукувати осіб, які ухиляються від слідства й суду; проводити криміналістичні дослідження; конвоювати й охороняти затриманих та взятих під варту осіб; здійснювати привід громадян у відповідні державні органи).*
3. *Контрольно-наглядові обов'язки та обов'язки у сфері профілактики правопорушень (наприклад: виявляти причини та умови, які сприяють вчиненню правопорушень, та вживати заходів щодо їх усунення; участь у правовому вихованні населення; здійснен-*



ня контролю за утриманням у належному технічному стані доріг, вулиць, площ тощо).

**Права** поліції також можна умовно поділити на три групи:

1. Права у сфері профілактики правопорушень, серед яких особливе місце посідають права адміністративно-запобіжного характеру, до яких належать заходи примусового впливу, застосовувані з метою запобігання можливим правопорушенням і шкідливим для життя громадян, суспільства та держави наслідкам.
2. Права у сфері реалізації запобіжних заходів, передбачених адміністративним та кримінально-процесуальним законодавством.
3. Права процесуально-забезпечувального характеру, пов'язані з притягненням правопорушників до юридичної відповідальності.

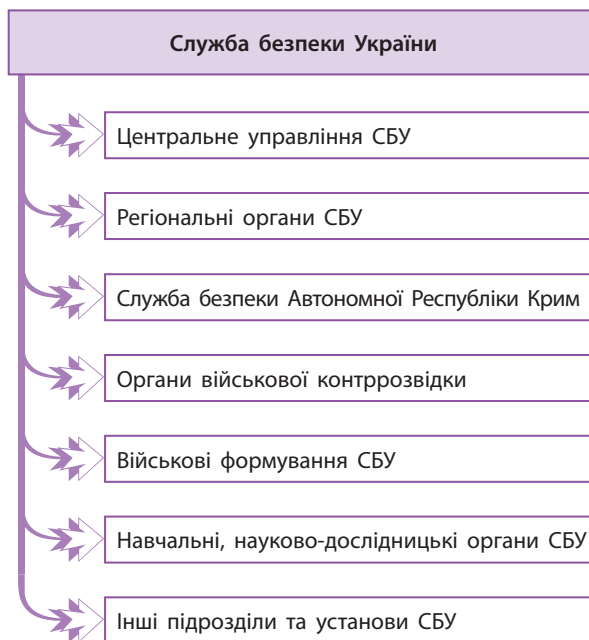
**Служба безпеки України (СБУ)** — державний правоохоронний орган спеціального призначення, який є гарантом державної безпеки України. Він підпорядкований Президенту України й підконтрольний Верховній Раді України.

На СБУ покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб.

До завдань СБУ також належать запобігання, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру й безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Розглянемо систему органів СБУ в Україні.

Центральне управління СБУ відповідає за стан державної безпеки, координує та контролює діяльність інших органів СБУ. До його складу входять апарат Голови СБУ та функціональні підрозділи розвідки, контррозвідки, військової контррозвідки, захисту національної державності, боротьби з корупцією та організованою злочинністю, інформаційно-аналітичний, оперативно-технічний, оперативного документування, слідчий, урядового зв'язку, по роботі з особовим складом, адміністративно-господарський, фінансовий, військово-медич-



ний та інші підрозділи, згідно з організаційною структурою СБУ.

У межах своєї компетенції Центральне управління СБУ подає Президенту України пропозиції про видання актів із питань збереження державної таємниці, обов'язкових для виконання органами державного управління, підприємствами, установами, організаціями та громадянами.

Із метою ефективного виконання завдань СБУ створюються її регіональні органи — обласні управління СБУ, районні, міжрайонні та міські підрозділи СБУ. Розміщення й компетенція цих органів може не збігатися з адміністративно-територіальним поділом України. Органи й підрозділи СБУ можуть створюватися на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях. У своїй оперативно-службовій діяльності органи СБУ є незалежними від органів місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування, посадових осіб, партій і рухів.

СБУ взаємодіє з правоохоронними та митними органами України в порядку й на засадах, визначених законами, указами Президента України та прийнятими на їх основі актами СБУ й відповідного відомства, а також може встановлювати контакти з органами безпеки іноземних держав і взаємодіяти з ними на підставі норм міжнародного права, відповідних договорів та угод.

**ЗАВДАННЯ. Поміркуйте!** Визначте, у чому саме полягає порушення законодавства в кожній із наведених ситуацій. Для цього опрацюйте відповідні норми Закону України «Про Національну поліцію».

**Ситуація 1.** Дільничний офіцер поліції вирішив опитати громадянку Деяку, яка була свідкою вчинення адміністративного правопорушення, про обставини протиправного діяння. Звертаючись до Деякої, офіцер назвав своє прізвище, посаду та спеціальне звання. При цьому офіцер був в однострої. Деяка попросила дати їй у руки посвідчення, проте отримала відповідь, що офіцер не зобов'язаний пред'являти посвідчення, оскільки до його одягу прикріплено жетон, за яким поліцейського можна ідентифікувати. Офіцер запропонував Деякій зробити фотознімок жетона на мобільний телефон.

**Ситуація 2.** Під час святкування 40-річного ювілею в ресторані, на якому були присутні понад 500 гостей, громадянин Кумечко, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, влаштував бійку. Охорона ресторану викликала поліцію. У той момент, коли патрульні увійшли до зали, Кумечко кинувся з ножом на одного з гостей, поруч із яким стояли інші люди. Патрульний пострілом у ногу поранив нападника.

**Ситуація 3.** 25 травня 2018 р. о 7-й годині ранку однією з вулиць міста йшов ведмідь, який вибрався з незачисленої клітки пересувного цирку. На вулиці в цей час людей не було. Коли ведмідь наблизився до відкритого ринку десь на 60 м (а йшов він спокійно, агресивності не виявляв), продавці й покупці кинулися тікати. Ведмідь підійшов до спорожнілих рядів і почав ласувати деякими продуктами. Через десять хвилин до ринку за викликом прибув екіпаж патрульної поліції. Ведмедя було застрелено.

До органів СБУ приймаються на конкурсній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Держава забезпечує соціальний і правовий захист військовослужбовців і працівників СБУ. Законні вимоги співробітників СБУ під час виконання ними службових обов'язків є обов'язковими для громадян і посадових осіб.

#### ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ СБУ

СБУ відповідно до своїх основних завдань зобов'язана:	СБУ, її органам і співробітникам надається право:
<ul style="list-style-type: none"> <li>■ здійснювати розвідувальну та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади України внутрішньої та зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони та інших питань, пов'язаних із національною безпекою України;</li> <li>■ здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ;</li> <li>■ виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції СБУ, проводити дізнання й досудове слідство в цих справах, розшукувати осіб, які переходять у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів;</li> <li>■ здійснювати контррозвідувальні заходи з метою запобігання, виявлення, припинення й розкриття розвідувально-підривної діяльності проти України;</li> <li>■ забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності України від протиправних посягань із боку окремих осіб та їх об'єднань;</li> <li>■ здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних Сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України;</li> <li>■ брати участь у розробці і здійсненні заходів щодо захисту державних таємниць України;</li> <li>■ інші обов'язки, перелік яких закріплено в Законі України «Про Службу безпеки України»</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>■ вимагати від громадян припинення дій, що перешкоджають здійсненню повноважень СБУ, перевіряти документи, які посвідчують особу, а також проводити огляд осіб, їхніх речей і транспортних засобів;</li> <li>■ подавати органам державного управління пропозиції з питань національної безпеки України;</li> <li>■ отримувати від міністерств, державних комітетів, інших відомств, підприємств, установ, організацій, військових частин, громадян та їх об'єднань відомості, необхідні для підтримання державної безпеки України;</li> <li>■ мати слідчі ізолятори для тримання осіб, взятих під варту та затриманих органами СБУ;</li> <li>■ використовувати транспортні засоби, які належать підприємствам, установам та організаціям, військовим частинам і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представників іноземних держав і організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, припинення злочинів, переслідування та затримання осіб, які підозрюються в їх вчиненні, доправлення до лікувальних установ осіб, що потребують термінової медичної допомоги;</li> <li>■ виключно з метою припинення злочинів, розслідування яких віднесено до компетенції СБУ, заходити в житлові, службові, виробничі й інші приміщення, на території та земельні ділянки;</li> <li>■ інші права, перелік яких закріплено в статті 25 Закону України «Про Службу безпеки України»</li> </ul>

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Які завдання виконують Національна поліція України та Служба безпеки України? 2. Якими є принципи діяльності НПУ? 3. Із яких підрозділів складається

ся НПУ? 4. Назвіть права та обов'язки НПУ. 5. Назвіть складові системи СБУ. 6. Назвіть права та обов'язки СБУ.

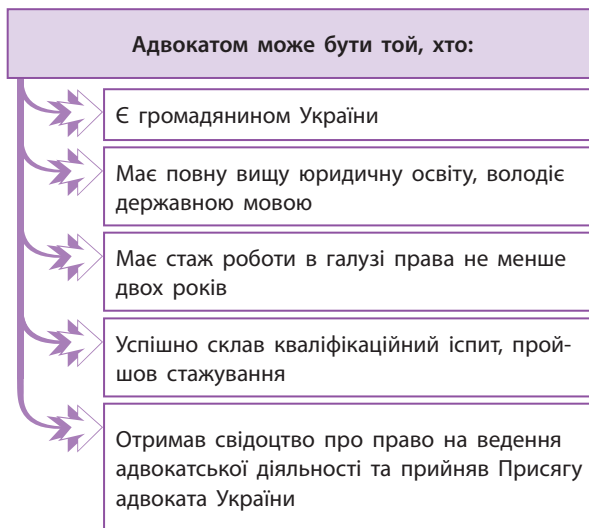
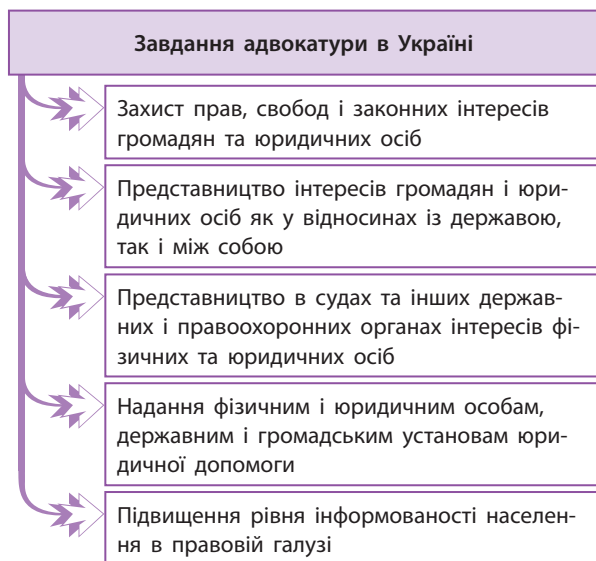
## § 106. Адвокатура України. Вимоги до адвоката. Права та обов'язки адвоката. Види адвокатської діяльності

Стаття 59 Конституції України визначає, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги під час вирішення справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Із упровадженням у 2016 р. змін до Конституції України виключне право на представництво в суді надано адвокатам. Цей крок обумовлений необхідністю надання більш якісної юридичної допомоги сторонам у судовому процесі.

**Адвокатура** є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод і представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу.

Діяльність адвокатури регулюється Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», іншими законодавчими актами України й статутами адвокатських об'єднань. Стаття 4 зазначеного Закону визначає, що адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів.



Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Службі безпеки, державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

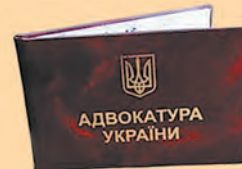
Адвокат має право на індивідуальну адвокатську діяльність. Він надає допомогу на підставі угоди з клієнтом про надання правової допомоги.

**ЦІКАВО!****Як з'явилися адвокати**

Історичні джерела засвідчують, що паростки адвокатури виникли ще в давніх народів, коли в племенах або між ними виникали суперечки і їх урегулювання потребувало від вождя племені виконання функцій, подібних до правосуддя. Радники вождя інформували його про суть конфлікту, надавали йому поради щодо врегулювання ситуації, прийняття рішення. Одночасно з'явилась і потреба в захисті, який здійснювали батьки або друзі, так звана родинна адвокатура. Під час розгляду суперечки збиралися родичі, сусіди, знайомі, які висловлювали свою думку на користь кожного із су-

противників, або радили, яка зі сторін є правою, допомагали звернутися до вождя тим, хто був невдоволений прийнятим ним рішенням, виголошували промови на захист певної особи. Тобто вже тоді вирізнялися люди, які захищали не свої, а чийсь інтереси.

Особи, які професійно займалися правозахистом, з'явилися значно пізніше, коли звичаєве право замінювалося писаними законами.



Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» окремо закріплює норму щодо гарантій адвокатської діяльності. Цією нормою встановлено, що професійні права, честь і гідність адвоката охороняються законом: забороняється будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката, його помічника, інших працівників адвокатських об'єднань відомостей, що становлять адвокатську таємницю. Із цих питань адвокати не можуть допитуватися як свідки.

Документи, що пов'язані з виконанням адвокатом професійних обов'язків, не підлягають огляду, розголошенню чи вилученню без його згоди.

Відповідно до Закону адвокат має право займатися адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які діють відповідно до закону та статутів адвокатських об'єднань.

Адвокатські бюро, колегії, контори та інші адвокатські об'єднання є юридичними особами. Адвокати й адвокатські об'єднання відкривають розрахунковий рахунок та інші рахунки в банках на території України, а у встановленому чинним законодавством порядку — і в іноземних банках; можуть мати печатку та штампи зі своїм найменуванням.

**ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ**

1. Що таке адвокатура та якими є її завдання? 2. Хто може бути адвокатом України? 3. Назвіть види та ор-

ганізаційно-правові форми адвокатської діяльності. 4. Якими є гарантії адвокатської діяльності?

## § 107. Органи юстиції: завдання та повноваження

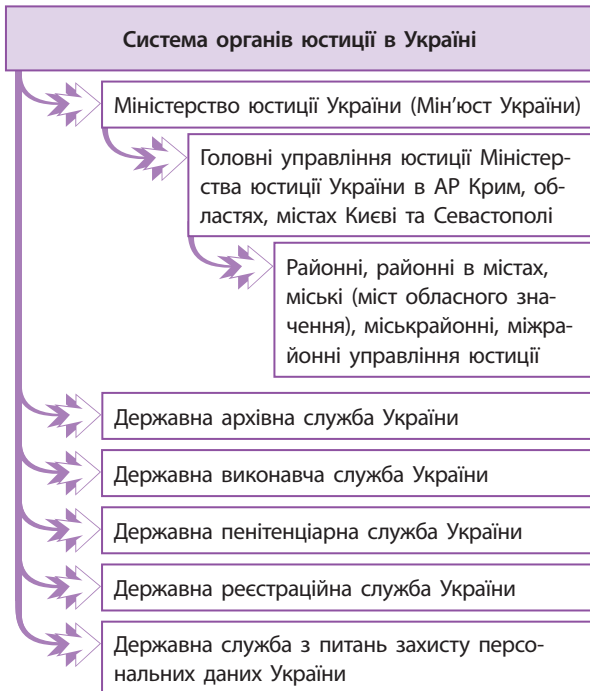
**Органи юстиції України** — це система органів виконавчої влади, яку очолює Міністерство юстиції України, призначенням якої є формування та забезпечення реалізації державної правової політики та виконання інших завдань, встановлених законодавством.

**Міністерство юстиції України (Мін'юст України)** є центральним органом виконавчої влади,

діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Мін'юст України здійснює свої повноваження безпосередньо та через утворені в установленому порядку головні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, а також районні, районні в міс-





тах, міські (міст обласного значення), міськрайонні, міжрайонні управління юстиції.

Органи юстиції України під час виконання покладених на них завдань взаємодіють з іншими органами державної влади, допоміжними органами та службами, утвореними Президентом України, з органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами та організаціями.

У своїй діяльності органи юстиції керуються Конституцією та законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства України, а також дорученнями Президента України, а територіальні органи юстиції — наказами Мін'юсту, а також наказами вищих головних управлінь юстиції.

Характерною рисою правової регламентації організації та діяльності органів юстиції України є відсутність закону із цих питань, що визначає підзаконний рівень їх нормативного регулювання. Так, правове підґрунтя діяльності Міністерства юстиції України становить Положення про Міністерство юстиції України, затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 395/2011, яке визначає завдання й повноваження Мін'юсту. Статус його територіальних органів визначається відповідними нормативними актами, прийнятими Мін'юстом: Положенням про Головні територіальні управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, в областях, містах Києві та Севастополі, затвердженим Наказом Мін'юсту України від 23 червня 2011 р. № 1707/5, та Положенням про районні, районні у містах, міські (міст обласного значення), міськрайонні управління юстиції, затвердженим Наказом Мін'юсту України від 23 червня 2011 р. № 1707/5. Названі документи встановлюють правові засади функціонування управлінь юстиції у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, визначаючи їхні завдання й повноваження.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке органи юстиції? 2. Що входить до системи органів юстиції? 3. Назвіть центральні органи виконавчої

влади, які підпорядковані Міністерству юстиції України. 4. У який спосіб регламентується діяльність органів юстиції?

## § 108. Нотаріат. Права та обов'язки нотаріуса. Нотаріальні дії

Конституція України (стаття 59) закріпила право кожного громадянина на отримання правової допомоги. Нотаріат разом із низкою правоохоронних органів України забезпечує

реалізацію цього конституційного права громадян.

**Нотаріат в Україні** — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок

посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, із метою надання їм юридичної достовірності.

Нормативну базу діяльності нотаріату складають: Конституція України, Закон України «Про нотаріат», Положення «Про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату», що затверджує Кабінет Міністрів України, та інші положення та постанови.

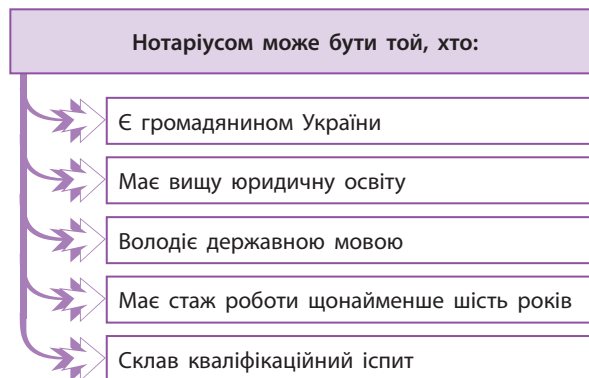
Нотаріус виконує роль юридичного радника, який надає правову допомогу у складанні документа (договору, заповіту тощо), щоб посвідчений ним документ відповідав закону й волевиявленню особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії.

Основними законодавчими актами, які регулюють діяльність нотаріату в державі, є *Закон України «Про нотаріат»* та *«Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України»*. У Законі міститься й перелік нотаріальних дій, які виконують нотаріуси, а «Порядок...» конкретизує зміст нотаріальних дій та послідовність їх вчинення.

Нотаріус посвідчує такі безспірні права, як право на спадщину, на частку в спільному майні подружжя. До фактів, які посвідчуються ним, належать: 1) факт про те, що громадянин є живим; 2) тотожність громадянина з особою, зображеною на фотокартці; 3) перебування громадянина в певному місці; 4) час подання документів тощо. На підтвердження таких прав або фактів нотаріус видає відповідне **свідоцтво**.

Посвідчення договорів, довіреностей, заповітів, засвідчення справжності підпису на документі робиться шляхом напису на відповідному документі за встановленою формою.

Нотаріуси приймають документи на зберігання, вчиняють виконавчі написи, вживають за-



ходів щодо охорони спадкового майна, засвідчують правильність копій документів, виконують інші нотаріальні дії, передбачені законом.

Ураховуючи те, що нотаріальну діяльність здійснює уповноважена державою особа від імені держави, яка надала їй такі повноваження, закон встановлює досить жорсткі вимоги щодо допуску до професії нотаріуса, зазначені, зокрема, у статті 3 Закону України «Про нотаріат». Він містить такі вимоги:

1. Нотаріусом може бути тільки громадянин України, тому втрата особою громадянства України або виїзд за межі України на постійне проживання є підставою анулювання свідоцтва про право займатися нотаріальною діяльністю.
2. Нотаріус має мати повну вищу юридичну освіту, тобто закінчити відповідний факультет університету, академії, інституту.
3. Нотаріус має володіти державною мовою.
4. Нотаріус повинен мати стаж роботи у сфері права щонайменше шість років, із них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори — щонайменше три роки.
5. Нотаріус повинен скласти кваліфікаційний іспит — це здійснюється для визначення

## ЦІКАВО!

### Історія виникнення нотаріату

У перекладі з латинської мови «нотаріус» означає «писар», «стенограф». Нотаріат дійсно зароджувався як система осіб, які стенографували (записували) різноманітні угоди або промови й надавали юридичну допомогу. Згодом документам, посвідченим нотаріусами, надавалося все більшого юридичного значення аж до визнання їх безспірними. У франкських королів за часів Каролінгів, наприклад, оспорування нотаріальних

актів заборонялося під страхом смерті. Уперше органи, які виконують нотаріальні функції, виникли в Стародавньому Римі. Причому функції, притаманні нотаріату, виконувалися різними особами: табеліонами, нотаріусами — у Римській імперії, дяками й піддячими — на Русі. Отже, в історичному аспекті нотаріат пройшов складний шлях свого розвитку — від стенографування документів до посвідчення безспірних прав і фактів.

рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю.

**Державна нотаріальна контора** — це юридична особа, яку очолює завідувачий.

Поряд зі збереженням державного нотаріату була запроваджена **приватна нотаріальна діяльність**, яку здійснюють приватні нотаріуси. За своєю сутністю це незалежна професійна діяльність, оскільки приватні нотаріуси діють за принципом самофінансування, самостійно забезпечують себе роботою, можуть укладати цивільно-правові й трудові договори, відкривати поточні та вкладні рахунки, а також несуть повну матеріальну відповідальність

за заподіяну шкоду внаслідок своїх незаконних дій або через недбалість.

Для захисту професійних інтересів нотаріусів була створена та зареєстрована Міністерством юстиції України в 1993 р. *Українська нотаріальна палата* — добровільне громадське об'єднання нотаріусів на професійній основі. Зараз вона об'єднує близько 4 тис. державних і приватних нотаріусів. Українська нотаріальна палата є колективним членом Співки юристів України. Також вона прийнята як спостерігач до світової організації нотаріусів — Міжнародного союзу латинського нотаріату, який об'єднує нотаріати 80 країн.

#### ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке нотаріат?
2. Хто може бути нотаріусом?
3. Які нотаріальні дії можуть вчиняти нотаріуси?
4. Що таке державна нотаріальна контора?

### Завдання для самоперевірки до теми 12 «Правоохоронні органи України та адвокатура»

1. Спробуйте визначити належність прокуратури до однієї з трьох гілок влади. Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Спробуйте навести аргументи «за» і «проти» запровадження адвокатської монополії на представництво іншої особи в суді та на захист від кримінального обвинувачення.
3. Послугуючись своїм життєвим досвідом і використовуючи інформацію із засобів масової інформації, спробуйте визначити найбільш типові ситуації, у яких може спостерігатися порушення прав громадян із боку поліцейських.
4. Порівняйте діяльність: адвоката та прокурора; нотаріуса та адвоката; поліцейського та працівника СБУ.
5. Визначте, у чому саме полягає порушення законодавства в кожній із наведених ситуацій. Для цього опрацюйте відповідні норми Закону України «Про нотаріат».

**Ситуація 1.** Між громадянами Колобовим та Пасічником було укладено договір позики. За цим договором Колобов передавав Пасічнику 10 тис. грн, які той мав повернути через рік. Договором було передбачено виплату відсотків щомісячно. Сторони договору звернулися до нотаріуса з проханням посвідчити договір. Нотаріус відмовився від вчинення нотаріальної дії, мотивуючи свою відмову тим, що законом для такого договору передбачено просту письмову форму.

**Ситуація 2.** Нотаріус Федченко повідомив громадянку Теличко про те, що її чоловік склав заповіт, яким позбавив її спадщини.

**Ситуація 3.** Нотаріус посвідчив заповіт громадянина Дудаша. Згідно з вимогами законодавства заповідач отримав примірник заповіту. Через місяць Дудаш звернувся з проханням до нотаріуса про видачу йому Витягу зі Спадкового реєстру про наявність складеного заповіту. Нотаріус відмовив у видачі Витягу, пояснивши свою відмову тим, що заповідач має нотаріально посвідчений заповіт, що є доказом наявності складеного заповіту.

## Практичне заняття

### Презумпція невинуватості та забезпечення доведеної вини

#### ОЧІКУВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Після цього уроку ви зможете:

- порівнювати правові поняття, пов'язані з принципом презумпції невинуватості
- удосконалити уміння та навички відстежувати взаємодію правових норм із різних галузей права
- визначати гарантії дотримання принципу презумпції невинуватості
- визначати найбільш поширені способи порушення принципу презумпції невинуватості
- визначати допустимість та належність доказів
- удосконалити свої навички аналізу практики Європейського суду з прав людини

**ЗАВДАННЯ 1.** Порівняйте: презумпцію невинуватості в загальноправовому і процесуальному значеннях; допустимість доказів і належність доказів; сумніви, що виникли

щодо підозри чи обвинувачення, яке формулюється в обвинувальному акті в цілому й сумніви відносно окремих обставин, що входять до складу обвинувачення.

**ЗАВДАННЯ 2.** Знайдіть у Конституції України та Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) правові положення, що впливають із «формули» презумпції

невинуватості та є гарантіями від безпідставної і необґрунтованої підозри й обвинувачення.

**ЗАВДАННЯ 3.** Згідно з нормами КПК на сторону обвинувачення покладається обов'язок виявлення як тих обставин, що викривають, так і тих, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання. У свою чергу, на сторону захисту покладається обов'язок з'ясування тільки тих обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого. Спробуйте пояснити, у чому полягає принципова відмінність

між обов'язком, який покладається на сторону обвинувачення щодо виявлення тих обставин, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого або пом'якшують його покарання, та обов'язком, що покладається на сторону захисту стосовно з'ясування тих обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого. Для цього опрацюйте відповідні положення Конституції України та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

**ЗАВДАННЯ 4.** Згідно з нормами КПК обвинувачений звільняється від обов'язку доводити свою невинуватість чи меншу винуватість. Однак це не позбавляє його права брати участь у доведенні в кримінальному провадженні. Якщо при цьому будуть наявні завідомо неправдиві показання з його боку, то законом за надання таких показань не передбачено юридичної відповідаль-

ності. Такі показання не можуть розцінюватися і як обставина, що обтяжує покарання. Якщо завідомо неправдиві свідчення дає потерпілий від кримінального правопорушення, то він підлягає юридичній відповідальності. Спробуйте пояснити, із чим пов'язано різні підходи законодавця в цьому питанні до обвинуваченого й потерпілого.

**ЗАВДАННЯ 5.** Згідно з нормами КПК обвинувачений має право на перехресний допит. Це право обвинуваченого

впливає з конституційних положень. Знайдіть ці положення в Конституції України.

**ЗАВДАННЯ 6.** Згідно з частиною 3 статті 62 Конституції України та частиною 3 статті 17 КПК підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Тобто докази мають бути допустимими. Спираючись на відповідні норми КПК, змоделюйте кілька ситуацій, за яких буде на-

явне використання недопустимих доказів. При цьому змоделюйте ситуації з доказами, що слід вважати недопустимими як через порушення встановленого порядку їх отримання, так і у зв'язку з отриманням доказів унаслідок суттєвого порушення прав і свобод людини.

**ЗАВДАННЯ 7.** Спробуйте змоделювати кілька ситуацій, за яких буде наявне виникнення сумнівів щодо окремих обставин, які входять до складу обвинувачення. Визначте

правові наслідки, які мають настати в разі виникнення таких сумнівів.

**ЗАВДАННЯ 8.** Закон вимагає, що поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою. Ця вимога закону як складова презумпції

невинуватості знайшла пряме втілення в нормах інших галузей вітчизняного законодавства, зокрема трудового й житлового. Знайдіть у Кодексі законів про працю та Житловому кодексі норми, у яких наявна вищезазначена вимога.

**ЗАВДАННЯ 9.** Заповніть таблицю «Гарантії дотримання принципу невинуватості».

Гарантії, які містить Конституція України	Гарантії, які містить Кримінальний кодекс України	Гарантії, які містить Кримінальний процесуальний кодекс України

**ЗАВДАННЯ 10.** Ознайомтеся з практикою Європейського суду з прав людини в питанні дотримання принципу презумпції невинуватості. Визначте найбільш поширені

способи порушення принципу презумпції невинуватості. Спробуйте запропонувати шляхи запобігання порушенню цього принципу.

## Повторення й узагальнення за розділом III «Конституційне право України»

### I рівень складності (кожен тест оцінюється у 0,5 бала)

- Серед зазначених прав людини оберіть те з них, яке є економічним правом, може реалізовуватися тільки індивідуально та належить до основних прав людини.
  - право на освіту
  - право на працю
  - право на страйк
  - право на участь у вуличних походах, мітингах та демонстраціях
- Виберіть правильне твердження.
  - набуття громадянства, на відміну від припинення громадянства, можливе внаслідок події

- втрата громадянства є юридичним актом, а вихід із громадянства — юридичним вчинком
- коло осіб, що не можуть бути прийняті до громадянства, дещо ширше, ніж коло осіб, що не можуть бути поновлені у громадянстві України
- коло перешкод, які існують для набуття громадянства за народженням, значно ширше, ніж коло перешкод, які існують для набуття громадянства через прийняття до громадянства

- 3. Нормами Конституції України**
- А** передбачається можливість прийняття нової Конституції України виключно шляхом все-народного голосування
  - Б** передбачається можливість внесення змін до I, III та XIII розділів Конституції України двома третинами голосів народних депутатів України з подальшим затвердженням їхнього рішення голосуванням громадян України на всеукраїнському референдумі
  - В** передбачається можливість прийняття нової Конституції України трьома четвертими голосів народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України
  - Г** передбачається можливість прийняття нової Конституції України виключно за народною ініціативою
- 4. До недоліків мажоритарної виборчої системи, за якою проводять вибори до парламенту, можна віднести**
- А** у разі дострокового припинення повноважень депутата парламенту необхідно проводити проміжні вибори, що важким тягарем лягає на бюджет
  - Б** ця виборча система знецінює особистість кандидатів
  - В** порядок підрахунку голосів виборців є дуже складним
  - Г** депутати, по суті, є відповідальними перед своєю політичною партією, а не перед конкретними виборцями
- 5. НЕ є формами здійснення контрольної функції Верховної Ради України**
- А** контроль за виконанням державного бюджету України
  - Б** контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України
  - В** заслуховування щорічних доповідей Уповноваженого Верховної Ради з прав людини
  - Г** ратифікація міжнародних договорів України
- 6. Згідно з нормами Конвенції про права дитини кожна дитина з моменту народження має право на реалізацію прав, які відповідно до загальноприйнятої класифікації можна віднести до**
- А** особистих та політичних
  - Б** особистих та культурних
  - В** політичних та культурних
  - Г** культурних та соціальних

## II рівень складності (логічна послідовність та логічна пара оцінюються в 1 бал)

- 7. Розташуйте у правильній послідовності етапи конституційного провадження за конституційною скаргою.**
- А** ухвалення Сенатом рішення стосовно конституційної скарги
  - Б** відкриття провадження у справі за конституційною скаргою Сенатом Конституційного Суду
  - В** офіційне оприлюднення та опублікування рішення, прийнятого за результатом розгляду конституційної скарги
  - Г** розгляд конституційної скарги на пленарному засіданні Сенату
- 8. Установіть відповідність між державними органами та їхніми повноваженнями.**
- |  |  |
|--|--|
| <ul style="list-style-type: none"> <li><b>1</b> Рахункова палата</li> <li><b>2</b> Рада національної безпеки і оборони</li> <li><b>3</b> Міністерство</li> <li><b>4</b> Державний комітет</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li><b>А</b> координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони</li> <li><b>Б</b> забезпечує впровадження державної політики у визначеній сфері діяльності</li> <li><b>В</b> сприяє уряду в реалізації урядової політики шляхом виконання функцій державного управління, як правило, міжгалузевого характеру</li> <li><b>Г</b> здійснює від імені Верховної Ради України контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням</li> <li><b>Д</b> здійснює управління державними підприємствами</li> </ul> |
|--|--|

9. Установіть відповідність між основними принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини та їхнім змістом.

- |   |   |
|---|---|
| <p>1 принцип невідчужуваності й непорушності основних природних прав і свобод людини та їх належність людині від народження</p> <p>2 принцип рівноправності прав і свобод осіб</p> <p>3 принцип єдності прав і обов'язків людини й громадянина</p> <p>4 принцип гарантування прав і свобод людини й громадянина</p> | <p><b>А</b> права і свободи не можуть бути скасовані після прийняття нових законів або внесення змін до них, не допускається звуження обсягу існуючих прав і свобод</p> <p><b>Б</b> у процесі реалізації обов'язків здійснюються права, які їм відповідають, а здійснення прав породжує певні обов'язки</p> <p><b>В</b> здійснення прав і свобод людини й громадянина не має порушувати права й свободи інших осіб</p> <p><b>Г</b> принцип балансу прав та обов'язків</p> <p><b>Д</b> усі люди вільні і володіють правами та свободами від народження</p> |
|---|---|

### III рівень складності (порівняння оцінюється у 3 бали)

10. Визначте спільні й відмінні ознаки Великої палати та Сенату Конституційного Суду.

### IV рівень складності (завдання оцінюється в 3 бали, по 1 балу за кожну ситуацію)

11. Визначте, у чому полягає порушення законодавства в кожній із наведених ситуацій.

1) Під час паводку в одному із сіл Волинської області вода підтопила будинок сімейства Мироненків. Уся сім'я знайшла тимчасовий порятунок на горищі. Пізно ввечері Мироненко зателефонував дільничному офіцеру поліції з проханням про допомогу. Офіцер відповів, що він у відпустці та має право на відпочинок, гарантоване Конституцією України. Він порадив звернутися до місцевого підрозділу Державної служби з надзвичайних ситуацій. Номер телефону було надіслано смс-повідомленням.

2) Маслова звернулася до нотаріуса з проханням посвідчити договір дарування будинку своєму братові. Дарувальниця хотіла залишити за собою право довічного безоплатного прожи-

вання в цьому будинку. Нотаріус порадив Масловій додати цю умову до договору. Оскільки брат Маслової виступив проти включення такої умови, заявивши, що це ображає його почуття любові до сестри, договір посвідчено не було. Про цю незвичну ситуацію нотаріус розповів двом своїм колегам.

3) Громадянина Волоха було викликано на засідання адміністративної комісії з приводу притягнення його до адміністративної відповідальності у зв'язку із вчиненням ним адміністративного проступку. Волох уклав договір з адвокатом Павлом про надання правової допомоги. Павла на засідання адміністративної комісії не допустили.



## Основні поняття й терміни

**Абсолютна монархія** — форма правління, за якої вся повнота державної влади — законодавчої, виконавчої та судової — зосереджена в руках монарха. Дії монарха нікому не підконтрольні.

**Автономія** — відносно самоврядна територія унітарної держави, утворена за національною, етнічною, мовною, релігійною або іншою ознакою.

**Авторитарний політичний режим** — сукупність прийомів і методів здійснення державної влади, заснованих на централізації влади, порушенні прав людини, що сполучаються з наявністю не контрольованих державою сфер суспільства.

**Акт тлумачення права** — підсумок діяльності з тлумачення норм права, спрямований на встановлення істинного змісту норми права.

**Апатрид** — особи без громадянства, тобто особи, що не мають громадянства будь-якої держави.

**Біпатрид** — особа, яка має громадянство двох або більше держав.

**Бланкетні норми** — норми права, правовий припис яких відсилає до іншого нормативного акта (вищої чи нижчої юридичної сили) або до міжнародного акта, який ратифікований парламентом.

**Вибори** — демократичний спосіб прийняття політико-правових рішень із приводу надання можливості окремим особам представляти суспільство в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

**Виборчий округ** — територія, від якої обирається депутат або президент.

**Виборчий процес** — здійснення суб'єктами виборчого процесу виборчих процедур, передбачених виборчим законом.

**Виборчий ценз** — спеціальні юридичні правила, що обмежують допущення особи до користування якими-небудь виборчими правами.

**Влада** — здатність за допомогою авторитету, заохочення та примусу впливати на поведінку особи.

**Воєнний стан** — особливий правовий режим, що вводиться в державі або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, її територіальній цілісності та передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини й гро-

мадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб.

**Галузь законодавства** — сукупність нормативних актів, які регулюють певну сферу суспільних відносин.

**Галузь права** — група правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини.

**Громадянин України** — особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

**Громадянство** — стійкий правовий зв'язок людини з державою, який виражається в сукупності їх взаємних прав та обов'язків.

**Громадянське суспільство** — сукупність міжособистісних відносин і соціальних інститутів, що розвиваються без втручання держави та здійснюють на останню визначальний вплив.

**Деліктоздатність** — здатність особи нести юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну її протиправними діями.

**Держава** — історично сформована особлива політико-територіальна організація, що володіє суверенітетом, має апарат управління й примусу та надає своїм вимогам обов'язкову для населення всієї країни силу.

**Державна влада** — система повноважень і засобів, що використовуються від імені суспільства державою для захисту та реалізації суспільного інтересу, узгодження загальних і приватних інтересів, а також вирішення конфліктів у суспільстві.

**Державна мова** — офіційно визнана Конституцією та іншими нормативно-правовими актами мова здійснення правотворчої, правозастосовної та іншої публічної (освіта, наука, культура) діяльності.

**Державна пенітенціарна служба України** — центральний орган виконавчої влади України зі спеціальним статусом, який є центральним апаратом кримінально-виконавчої системи України. Служба здійснює керівництво органами й установами виконання покарань в Україні, їй підпорядковуються територіальні органи управління в регіонах і містах державного значення.

**Державний апарат** — система органів держави, що здійснюють державну владу й управління суспільством із метою виконання функцій і завдань держави та спираються, у разі потреби, на державний примус.



**Державний лад** — спосіб організації та устрою державної влади, що відбиває особливості історичного, економічного, національного розвитку країни.

**Державні символи** — закріплені в законодавстві офіційні знаки (зображення, предмети) чи звукові вираження, які в лаконічній формі виражають одну або кілька ідей політичного характеру та символізують суверенітет держави.

**Державний орган** — структурно відокремлені колективи державних службовців, які наділені юридично визначеною державно-владною компетенцією та необхідними засобами для виконання управлінських функцій і завдань держави.

**Демократія** — форма управління, політичний лад, за якого верховна влада належить народу.

**Джерело (форма) права** — офіційний спосіб зовнішнього відображення правових норм з урахуванням їхнього юридичного змісту та умов, за яких вони були прийняті й санкціоновані державою та суспільством.

**Дієздатність** — здатність своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки та самостійно їх виконувати.

**Закон** — нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку вищим представницьким органом державної влади (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму), що має найвищу юридичну силу та призначений для врегулювання найбільш важливих суспільних відносин.

**Законність** — соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування держави й суспільства на правових засадах.

**Законодавство** — сукупність нормативно-правових актів, у яких набувають офіційного державного визнання соціально-правові прагнення та інтереси учасників суспільного спілкування.

**Законодавчий процес** — процедура ухвалення закону, яка складається з певних стадій — самостійних, логічно завершених етапів та організаційно-технічних дій.

**Законопроект** — проекти законів, постанов Верховної Ради, які містять положення нормативного характеру.

**Звичаї** — правила поведінки, що встановилися в суспільстві в результаті багаторазового та тривалого застосування.

**Злочини** — суспільно небезпечні діяння, передбачені Кримінальним кодексом України.

**Зміст правовідносин** — складова поведінки суб'єктів правовідносин із приводу досягнення ними правового результату, пов'язаного з об'єктом правовідносин, що передбачає виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

**Імпічмент** — процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними суспільно небезпечних діянь.

**Індивідуальний правовий акт** — одностороння волява владна дія органу державної влади або його посадової особи, що забезпечує реалізацію правових норм у зв'язку з конкретною справою.

**Індивідуальний припис** — логічно завершене положення, що сформульоване в тексті індивідуально-правового акта та містить підстави для виникнення, зміни або припинення конкретних правовідносин, прав і обов'язків однозначно визначених суб'єктів права.

**Інкorporація** (від латин. *incorporatio* — приєднання, поглинання) — форма систематизації законодавства, що полягає в об'єднанні нормативно-правових актів, прийнятих за певний період, без зміни їхнього змісту.

**Інститут законодавства** — сукупність взаємопов'язаних за своїм змістом та взаємодіючих нормативних приписів, які регулюють певний вид суспільних відносин.

**Інкorporація** — форма систематизації законодавства, що полягає в об'єднанні нормативно-правових актів, прийнятих за певний період, без зміни їхнього змісту.

**Іноземець** — особа, що володіє громадянством певної держави, але не є громадянином країни перебування.

**Інстанція суду** — ланка в судовій системі з певною компетенцією.

**Інститут права** — сукупність норм права, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин.

**Кабінет Міністрів України (Уряд України)** — вищий орган у системі органів виконавчої влади. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України.

**Кодифікація** — форма систематизації законодавства, що передбачає здійснення повної переробки форми та змісту чинних нормативно-правових актів, у результаті чого створюється нове джерело права.

**Кодекс** — акт кодифікації загального характеру, що регулює окрему сферу суспільних відносин, яка охоплює певну галузь (галузі) права чи галузь (галузі) законодавства.

**Консолідація** — форма систематизації законодавства, що передбачає технічну обробку текстів нормативно-правових актів (усунення застарілих норм, повторів, суперечностей) без зміни змісту правових норм та створення нового, більш великого нормативно-правового акта.

**Конституція** — основний державний документ (закон), який визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян.

**Конституційний лад** — система правових принципів та гарантій, які дають можливість реально забезпечити дотримання прав і свобод людини, а діяльність дер-

жави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її конституції.

**Конфедерація** — державно-правовий союз суверенних держав.

**Корпоративні норми** — правила поведінки, розроблені об'єднаннями громадян для своїх членів, які мають обов'язкову силу, поки людина входить до складу такого об'єднання.

**Мажоритарна виборча система** — система визначення результатів виборів, відповідно до якої депутатський мандат отримує лише той кандидат, який отримав більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні.

**Метод правового регулювання** — сукупність юридичних засобів, за допомогою яких держава впливає на свідомість та поведінку учасників суспільних відносин.

**Міжнародний договір** — угода між державами та/або міжнародними організаціями, що регулює їхні взаємні або багатосторонні міжнародні відносини, встановлюючи для її учасників відповідні права та обов'язки.

**Міністерство** — центральний органи виконавчої влади, покликаний формувати та реалізувати державну політику у відповідних сферах суспільного життя; його очолює міністр, який за посадою є членом Кабінету Міністрів.

**Місцеве самоврядування** — гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

**Монархія** — форма державного правління, за якої верховна державна влада здійснюється монархом, передається в спадщину й не передбачає відповідальності монарха перед населенням.

**Моральні норми** — правила поведінки, в основі яких лежать уявлення людей про добро та зло, справедливість і несправедливість.

**Надзвичайний стан** — особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в державі або окремих її місцевостях у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру; допускає тимчасове, обумовлене загрозою загибелі людей, значними матеріальними втратами, відверненням загрози та гарантуванням безпеки і здоров'я громадян, обмеження нормального функціонування державного ладу в здійсненні конституційних прав і свобод людини й громадянина.

**Національні меншини** — групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

**Національний суверенітет** — повновладдя нації, її свобода, можливість визначати характер свого національного життя, у тому числі здатність самовизначатися аж до відокремлення та утворення самостійної держави.

**Необережність** — форма вини, що характеризується легковажним розрахунком на запобігання шкідливим наслідкам діяння особи або відсутністю передбачення настання таких наслідків.

**Норма права** — загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене й гарантоване державою, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав, обов'язків і відповідальності їх учасників.

**Нормативний договір** — угода, укладена між двома або більше суб'єктами, правові положення якої набувають загальнообов'язкового значення в результаті їх офіційного визнання державою.

**Нормативно-правовий акт** — офіційний документ, прийнятий уповноваженим державним органом (найчастіше парламентом або урядом) або безпосередньо народом на референдумі, що містить загальнообов'язкові правові норми, реалізація в суспільстві яких забезпечується силою державного впливу.

**Нормативний припис** — логічно завершене положення, що сформульоване в тексті нормативно-правового акта та містить загальнообов'язкове правило поведінки.

**Об'єкт правовідносин** — сукупність матеріальних та нематеріальних благ, із приводу яких виникають правовідносини.

**Об'єктивне право** — система норм, де закріплюється правовий припис, реалізація якого не залежить від поведінки особи, не передбачає обов'язкового реагування з боку державного апарату

**Обмежена монархія** — форма державного правління, за якої влада монарха, згідно з конституцією, обмежена виборним органом.

**Парламент** — загальнодержавний законодавчий орган державної влади, який обирається народом, діє на постійній основі та здійснює в державному апараті законотворчу функцію, а також функцію контролю за виконавчою владою — бюджетно-фінансову, зовнішньополітичну тощо.

**Підзаконні нормативно-правові акти** — нормативно-правові акти, які не мають юридичної сили закону та приймаються для встановлення порядку виконання законів.

**Плебіцит** (латин. *Plebiscitum*, від *plebs* — простий народ і *scitum* — рішення) — форма безпосередньої демократії; опитування населення через винесення на голосування найбільш важливих питань загальнодержавного, регіонального або місцевого значення.

- Політичний режим** — сукупність способів і методів здійснення державної влади.
- Право** — система встановлених державою в інтересах населення загальнообов'язкових правил поведінки, які відображують ступінь свободи, справедливості та рівності в суспільстві, види належної й необхідної поведінки, а також форми відповідальності за перешкодження реалізації суспільної волі.
- Правова держава** — організація державної влади, яка у своїй діяльності підкоряється праву.
- Правова культура** — частина соціальної культури, обумовлена одним із її видів — правом.
- Правова поведінка** — усвідомлена поведінка особи, яка є врегульованою нормами права й тягне за собою юридичну оцінку та юридичні наслідки (позитивні або негативні).
- Правопорушення** — суспільно шкідливе (або небезпечне) винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, що суперечить вимогам правових норм.
- Правова держава** — організація державної влади, яка у своїй діяльності підкоряється праву.
- Правова ідеологія** — елемент правосвідомості, що об'єднує сукупність ідей, поглядів, теорій, концепцій, які відображають уявлення про соціальне призначення права.
- Правова сім'я** — група правових систем, що мають подібні юридичні ознаки, які дозволяють говорити про їх відносну єдність.
- Правова психологія** — елемент правосвідомості, що являє собою сукупність переживань, настроїв, пов'язаних зі сприйняттям права та всіх похідних від нього явищ.
- Правовий звичай** — схвалене державою чи суспільством правило поведінки, що склалося в результаті тривалого повторення, через яке воно стало прийнятним та нормальним.
- Правовий прецедент** — рішення суду, державного органу або посадової особи, яке стає зразком у подальшому розгляді інших питань аналогічного характеру.
- Правовідносини** — суспільні відносини, що врегульовані нормами права та виникають у результаті їх реалізації і породжують взаємні права й обов'язки між суб'єктами, які беруть у них участь.
- Правозастосовний акт** — офіційний юридичний документ, що містить індивідуальний правовий припис, винесений уповноваженим органом держави, місцевого самоврядування, підприємства або організації в результаті вирішення конкретної юридичної справи.
- Правозастосування** — діяльність органів держави, місцевого самоврядування, підприємства та організацій щодо вирішення конкретної юридичної справи, у результаті якої приймається відповідний індивідуальний правозастосовний акт.
- Правоздатність** — здатність мати права та обов'язки.
- Правомірна поведінка** — поведінка особи, що не суперечить правовим приписам.
- Правонаступництво** — перехід прав та обов'язків від однієї держави до іншої внаслідок виникнення чи припинення існування держави або зміни суверенітету над територією.
- Правоохоронні органи** — система державних органів, діяльність яких спрямована на захист правопорядку від правопорушень, забезпечення максимальної реалізації прав і свобод громадян, стабільного функціонування державного ладу.
- Правопорядок** — стан упорядкованості суспільних та публічно-правових відносин, забезпечений правовими приписами.
- Правосвідомість** — уявлення, знання людей про право, а також ставлення до нього.
- Правосуб'єктність** — юридична здатність особи мати права, реалізовувати їх, вступаючи у правовідносини, та відповідати за юридичними обов'язками.
- Правосуддя** — особлива функція державної влади, що здійснюється через розгляд і вирішення в судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ.
- Правотворчість** — організаційно-правова діяльність уповноважених органів щодо створення, зміни та скасування правових норм.
- Предмет правового регулювання** — однорідні суспільні відносини, на які поширюється право.
- Президент України** — глава держави, що виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина.
- Презумпція невинуватості** — (презумпція — латин. *praesumptio*, від латин. *praesumo* — передбачаю, угадую) — правовий принцип, за яким особа, що підозрюється у вчиненні злочину, вважається невинною до того часу, поки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому законодавством, і встановлено вироком суду, який набрав законної сили.
- Прем'єр-міністр України** — голова Кабінету Міністрів України.
- Приватне право** — сукупність галузей та інститутів права, що регулюють відносини, у яких виражаються приватні інтереси.
- Принципи права** — ті основні засади, на основі яких реалізується право в суспільстві.
- Проект іншого акта** — проекти постанов, резолюцій, декларацій, звернень, заяв, що впливають з установчих, організаційних, контрольних та інших функцій Верховної Ради.
- Пропорційна виборча система** — система визначення результатів виборів, відповідно до якої депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно кількості голосів виборців, які проголосували за відповідну партію.

- Протиправна поведінка** — поведінка особи, що характеризується порушенням норм права.
- Поправка** — внесення виправлень, уточнень, усунення помилок, суперечностей у тексті законопроекту.
- Публічне право** — сукупність галузей та інститутів права, які забезпечують суспільні й державні інтереси.
- Публічний порядок** — державно-правові відносини, які мають обов'язковий характер та визначають основи державного ладу.
- Реалізація норм права** — досягнення повної відповідності між соціальним призначенням права, його функціями й принципами, та практичною діяльністю держави, людей та організацій щодо здійснення прав і виконання юридичних обов'язків.
- Релігійні норми** — правила, згідно з якими встановлюються моделі поведінки тих, хто сповідує ту або іншу віру з погляду уявлень про божественне та гріховне.
- Релігійно-правові норми** — правила поведінки відповідно до священних та інших релігійних документів, які визнаються державою як загальнообов'язкові.
- Республіка** — форма державного правління, за якої верховна державна влада належить виборним органам, що обираються населенням на певний строк і несуть відповідальність перед виборцями.
- Референдум** — демократичний спосіб прийняття найважливіших рішень державного та місцевого значення шляхом безпосереднього народного волевиявлення.
- Система права** — обумовлена системою суспільних відносин сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих та узгоджених частин (елементів) — норм, галузей, інститутів.
- Система законодавства** — зовнішній прояв, форма системи права, що визначається системою нормативно-правових актів.
- Соціальні норми** — правила поведінки загального характеру, що виникають у відносинах між людьми в суспільстві, є усталеними та забезпечуються різними способами соціального впливу.
- Структура законодавства** — внутрішня будова системи законодавства, що знаходить свій прояв у розташуванні нормативно-правових актів один до одного.
- Суб'єкти правовідносин** — особи, що вступають у правовідносини з метою досягнення правового результату, пов'язаного з об'єктом правовідносин, приймаючи на себе відповідні права та обов'язки.
- Суб'єктивне право** — право, що передбачає реальну можливість діяти певним чином, беручи на себе конкретні права, яким відповідають обов'язки інших осіб.
- Суверенітет** — властивість державної влади, що проявляється в її верховенстві на своїй території (внутрішній суверенітет) і незалежності в міжнародних відносинах (зовнішній суверенітет).
- Тлумачення норм права** — діяльність щодо з'ясування або роз'яснення змісту норм права з метою правильної їх реалізації.
- Територіальна громада** — населення, об'єднане постійним проживанням у межах села, селища або міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільним об'єднанням жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.
- Тоталітарний політичний режим** — сукупність способів і методів здійснення державної влади, заснованої на загальному контролі над суспільством і систематичному застосуванні насильства.
- Умисел** — форма вини, за якої особа усвідомила суспільно небезпечний характер свого діяння та передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала або свідомо допускала їх настання.
- Унітарна держава** — цілісне державне утворення, адміністративно-територіальні одиниці якого не мають ознак суверенітету.
- Федерація** — складна союзна держава, суб'єкти якої є державними утвореннями та мають ознаки суверенітету.
- Фізична особа** — людина як учасник правових відносин
- Форма державного (територіального) устрою** — спосіб територіальної організації державної влади.
- Форма правління** — організація держави, що включає порядок утворення вищих та місцевих державних органів і порядок взаємовідносин між ними.
- Функції держави** — основні напрямки діяльності держави та її органів.
- Функції права** — прояви та напрямки найважливіших рис права, обумовлені його соціальним призначенням у його впливі на суспільні відносини.
- Цивілізація** — певний етап суспільства, що вирізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.
- Юридична відповідальність** — обов'язок правопорушника зазнати негативних наслідків майнового або особистого характеру за вчинення правопорушення.
- Юридична особа** — організація, що створюється людьми для досягнення некомерційних або комерційних цілей, володіє відокремленим майном, набуває від власного імені майнових та особистих немайнових прав, виконує обов'язки.
- Юридичний факт** — життєва обставина, із настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.
- Юрисдикція** — встановлена відповідно до закону сукупність повноважень органів судової гілки державної влади вирішувати правові спори.

# Зміст

Передмова.....	3	§ 22. Громадянство: поняття, підстави набуття й припинення.....	46
<b>Розділ I. Держава.....</b>	<b>5</b>	§ 23. Іноземці, апатриди, біпатриди.....	47
<b>Тема 1. Виникнення держави і права.....</b>	<b>6</b>	<b>Практичне заняття</b>	
§ 1. Влада і суспільство в додержавний період.....	6	Громадянство.....	49
§ 2. Причини виникнення держави і права.....	8	<b>Повторення й узагальнення за розділом I</b>	
§ 3. Теорії походження держави і права.....	10	«Держава».....	50
§ 4. Історичні типи держав.....	12		
<b>Тема 2. Поняття, ознаки, сутність держави.....</b>	<b>14</b>	<b>Розділ II. Право.....</b>	<b>53</b>
§ 5. Поняття та ознаки держави.....	14	<b>Тема 1. Право як особливий вид соціальних норм.....</b>	<b>54</b>
§ 6. Сутність держави. Поняття та види функцій держави. Суверенітет і його види.....	15	§ 24. Система соціальних норм.....	54
§ 7. Правова держава та громадянське суспільство.....	17	§ 25. Сутність права. Функції права та їх види.....	55
<b>Тема 3. Державний лад.....</b>	<b>20</b>	§ 26. Принципи права. Реалізація норм права.....	57
§ 8. Поняття державного ладу. Форми державного правління. Монархія та республіка.....	20	<b>Тема 2. Система права.....</b>	<b>60</b>
§ 9. Форма державного (територіального) устрою.....	22	§ 27. Поняття системи права. Правові системи держав світу.....	60
§ 10. Форма державно-політичного режиму.....	24	§ 28. Норма права та її структура. Види правових норм.....	62
<b>Практичне заняття</b>		§ 29. Поняття предмета й методу правового регулювання.....	64
Порівняльна характеристика державного ладу зарубіжних країн.....	27	§ 30. Галузь права. Поділ права на приватне та публічне.....	65
<b>Тема 4. Народовладдя.....</b>	<b>29</b>	<b>Тема 3. Форми права. Джерела права.....</b>	<b>67</b>
§ 11. Поняття народовладдя та народного волевиявлення. Вибори та виборче право.....	29	§ 31. Поняття форм та джерел права. Правовий звичай. Релігійно-правові норми. Правовий прецедент.....	67
§ 12. Поняття та види виборчих систем. Виборчий процес.....	32	§ 32. Нормативний договір. Нормативно-правовий акт.....	69
§ 13. Поняття і види референдумів.....	33	§ 33. Міжнародно-правовий акт. Міжнародний договір.....	70
<b>Тема 5. Органи державної влади та місцеве самоврядування.....</b>	<b>35</b>	<b>Практичне заняття</b>	
§ 14. Державна влада.....	35	Норми права.....	72
§ 15. Законодавча влада.....	36	<b>Тема 4. Законодавство.....</b>	<b>74</b>
§ 16. Інститут президентства.....	38	§ 34. Право і законодавство. Система права та система законодавства.....	74
§ 17. Виконавча влада.....	39	§ 35. Структура законодавства та її види.....	75
§ 18. Місцеве самоврядування.....	40	§ 36. Нормативно-правові акти та їх види.....	77
§ 19. Судова влада.....	41	§ 37. Закон: поняття та види.....	79
§ 20. Правоохоронні органи.....	42	§ 38. Підзаконні нормативно-правові акти, акти органів місцевого самоврядування та локальні акти.....	81
<b>Тема 6. Держава, особа, суспільство.....</b>	<b>44</b>		
§ 21. Співвідношення держави, людини, суспільства. Людина. Індивід. Особа.....	44		

Тема 5. Правотворення. Систематизація законодавства .....	83	§ 60. Конституційно-правові відносини та їх види .....	132
§ 39. Правотворчість як процес організації права .....	83	§ 61. Конституційно-правові норми та їх особливості .....	133
§ 40. Правозастосування .....	84	§ 62. Загальна характеристика Конституції України .....	135
§ 41. Тлумачення норм права .....	86	§ 63. Декларація про державний суверенітет України. Акт проголошення незалежності України. Правонаступництво України .....	136
§ 42. Поняття та види систематизації законодавства .....	87		
<b>Практичне заняття</b> Види систематизації правових актів.....	89		
Тема 6. Правовідносини .....	91	Тема 2. Загальні засади конституційного ладу України .....	139
§ 43. Поняття та ознаки правовідносин. Види правовідносин.....	91	§ 64. Конституційний лад України та його складові.....	139
§ 44. Структура правовідносин. Юридичні факти та їх види .....	93	§ 65. Державна мова в Україні .....	140
§ 45. Правосуб'єктність .....	95	§ 66. Державна символіка України.....	142
Тема 7. Правомірна поведінка і правопорушення ..	98	Тема 3. Громадянство України.....	145
§ 46. Поняття поведінки. Суспільно корисна й суспільно шкідлива поведінка. Правова поведінка, її види ..	98	§ 67. Поняття громадянства.....	145
§ 47. Поняття та ознаки правопорушення..	100	§ 68. Підстави набуття громадянства України .....	146
§ 48. Склад правопорушення .....	102	§ 69. Поновлення, припинення та вихід із громадянства України .....	147
Тема 8. Юридична відповідальність .....	105	Тема 4. Міжнародне право прав людини .....	150
§ 49. Відповідальність особи: перспективна і ретроспективна.....	105	§ 70. Міжнародні стандарти в галузі прав людини: історія та сучасний стан.....	150
§ 50. Поняття, підстави та принципи юридичної відповідальності.....	106	§ 71. Основоположні права та свободи людини. Покоління прав людини.....	152
§ 51. Цілі та функції юридичної відповідальності .....	107	§ 72. Міжамериканська та європейська системи захисту прав людини.....	153
§ 52. Види юридичної відповідальності.....	109	§ 73. Міжнародний моніторинг здійснення та забезпечення прав людини .....	155
§ 53. Обставини, що виключають юридичну відповідальність.....	111		
<b>Практичне заняття</b> Розв'язання правових ситуацій .....	114	Тема 5. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина .....	157
Тема 9. Законність і правопорядок.....	117	§ 74. Поняття конституційних прав і свобод людини й громадянина .....	157
§ 54. Поняття законності .....	117	§ 75. Особисті (громадянські) права і свободи.....	158
§ 55. Суспільний порядок. Публічний порядок. Правопорядок.....	118	§ 76. Політичні права і свободи .....	160
§ 56. Гарантії законності.....	120	§ 77. Економічні, соціальні та культурні права і свободи.....	161
Тема 10. Правосвідомість .....	122	§ 78. Конституційні обов'язки громадян України .....	163
§ 57. Правосвідомість. Правова ідеологія. Правова психологія .....	122	§ 79. Права і обов'язки громадян в умовах надзвичайного та воєнного стану .....	164
§ 58. Правова культура .....	124	§ 80. Правовий статус іноземців, біженців і тимчасово переміщених осіб в Україні. Внутрішньо переміщені особи.....	166
<b>Повторення й узагальнення за розділом II</b> «Право».....	127		
<b>Розділ III. Конституційне право України .....</b>	129		
Тема 1. Поняття конституційного права України..	130		
§ 59. Поняття, предмет та метод консти- туційного права України. Джерела конституційного права України .....	130		

<b>Практичне заняття</b>	
Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання.....	168
<b>Практичне заняття</b>	
Міжнародні гарантії прав людини на мир, здоров'я та безпечне довкілля ..	170
<b>Практичне заняття</b>	
Міжнародні гарантії прав дитини.....	171
<b>Практичне заняття</b>	
Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обов'язковість практики Європейського суду з прав людини в Україні.....	172
<b>Практичне заняття</b>	
Запобігання та протидія корупції у сфері прав людини .....	173
<b>Тема 6. Народовладдя в Україні.....</b>	<b>175</b>
§ 81. Народне волевиявлення .....	175
§ 82. Референдум: види, порядок призначення (проголошення) та проведення.....	176
§ 83. Загальна характеристика виборчої системи України. Види виборчих систем.....	179
§ 84. Види виборів в Україні та особливості їх проведення.....	180
<b>Тема 7. Законодавча влада України .....</b>	<b>183</b>
§ 85. Верховна Рада України: правовий статус, повноваження та структура... ..	183
§ 86. Порядок роботи Верховної Ради України. Регламент Верховної Ради України .....	185
§ 87. Правовий статус народних депутатів ..	187
§ 88. Законодавчий процес та його стадії ..	189
§ 89. Поняття парламентського контролю: види та суб'єкти здійснення.....	191
<b>Тема 8. Президент України .....</b>	<b>195</b>
§ 90. Президент України: правовий статус і повноваження.....	195
§ 91. Нормативно-правові акти Президента України.....	198
§ 92. Припинення повноважень Президента України. Рада національної безпеки і оборони України .....	199
<b>Тема 9. Виконавча влада України.....</b>	<b>202</b>
§ 93. Кабінет Міністрів України: склад, порядок призначення, повноваження. Повноваження Прем'єр-міністра України .....	202
§ 94. Центральні та місцеві органи виконавчої влади.....	204
<b>Тема 10. Місцеве самоврядування України.....</b>	<b>208</b>
§ 95. Поняття, принципи, система місцевого самоврядування. Об'єднана територіальна громада .....	208
§ 96. Правовий статус депутатів місцевих рад. Сільський, селищний, міський голова. Староста села, селища.....	210
§ 97. Акти органів місцевого самоврядування.....	213
<b>Практичне заняття</b>	
Вибори органів місцевого самоврядування.....	215
<b>Тема 11. Судова влада в Україні.....</b>	<b>217</b>
§ 98. Правосуддя. Принципи судоустрою в Україні.....	217
§ 99. Конституційний Суд України: формування, склад, повноваження ...	220
§ 100. Конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга .....	222
§ 101. Система судоустрою. Місцеві суди. Апеляційні суди. Вищі спеціалізовані суди. Верховний Суд України.....	224
§ 102. Загальні положення статусу суддів та присяжних. Кваліфікаційний рівень судді .....	227
§ 103. Вища рада правосуддя.....	231
<b>Тема 12. Правоохоронні органи України та адвокатура.....</b>	<b>233</b>
§ 104. Прокуратура: система та повноваження .....	233
§ 105. Національна поліція України. Служба безпеки України .....	235
§ 106. Адвокатура України. Вимоги до адвоката. Права та обов'язки адвоката. Види адвокатської діяльності .....	239
§ 107. Органи юстиції: завдання та повноваження .....	240
§ 108. Нотаріат. Права та обов'язки нотаріуса. Нотаріальні дії.....	241
<b>Практичне заняття</b>	
Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини.....	244
<b>Повторення й узагальнення за розділом III «Конституційне право України».....</b>	<b>245</b>
<b>Основні поняття й терміни.....</b>	<b>248</b>

## Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

*ЛУК'ЯНЧИКОВ Олег Миколайович*  
*НОВІКОВ Денис Олександрович*  
*КАРЕЛОВ Костянтин Юрійович*  
*МАШИКА Віктор Томашович*

**«ПРАВознавство (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»**  
**підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти**

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України**

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.  
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.  
Коректор *Н. В. Красна*.

В оформленні підручника використано зображення,  
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 24.07.2018. Формат 84×108/16.  
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.  
Ум. друк. арк. 26,88. Обл.-вид. арк. 25,8. Тираж 4525 прим. Зам. №6435.

ТОВ Видавництво «Ранок»,  
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.  
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.  
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Надруковано у друкарні ТОВ «Фактор-Друк»,  
вул. Саратовська, 51, Харків, 61030.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5496 от 23.08.2017.  
Тел. +38(057) 717-51-85. E-mail: office@druk.factor.ua